

Region, miasto, miasteczko

Nowe impulsy rozwojowe

Redakcja naukowa
Anna MARTYKA
Dorota JOPEK

Wydano za zgodą Rektora

R e c e n z e n t

dr hab. inż. arch. Michał KRUPA, prof. PK

R e d a k t o r n a c z e l n y

Wydawnictw Politechniki Rzeszowskiej
dr hab. inż. Lesław GNIEWEK, prof. PRz

W procesie wydawniczym
pominięto etap opracowania redakcyjnego.
Druk z matryc dostarczonych
przez redaktorów naukowych.

P r o j e k t o k ł a d k i

Weronika NOWAK

*miasteczko, miasto, region
impulsy rozwojowe*

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej
Rzeszów 2022

Wszelkie prawa autorskie i wydawnicze zastrzeżone. Każda forma powielania oraz przenoszenia na inne nośniki bez pisemnej zgody Wydawcy jest traktowana jako naruszenie praw autorskich, z konsekwencjami przewidzianymi w Ustawie z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz.U. z 2019 r., poz. 1231 oraz Dz.U. z 2020 r. poz. 288). Autor i Wydawca dołożyli wszelkich starań, aby rzetelnie podać źródło zamieszczonych ilustracji oraz dotrzeć do właścicieli i dysponentów praw autorskich. Osoby, których nie udało się ustalić, są proszone o kontakt z Wydawnictwem.

e-ISBN 978-83-7934-623-3

p-ISBN 978-83-7934-615-8

Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej
al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów
<https://oficyna.prz.edu.pl>

Ark. wyd. 11,91. Ark. druk. 11,25. Wydrukowano w grudniu 2022 r.
Drukarnia Oficyny Wydawniczej PRz, al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów
Zam. nr 68/22

Spis treści

WSTĘP	5
Joanna FIGURSKA-DUDEK WSPÓŁCZESNY ROZWÓJ PRZESTRZENNY PODKARPACKICH MIASTECZEK O ŚREDNIOWIECZNYM RODOWODZIE NA PRZYKŁADZIE DUKLI	9
Krzysztof KOPEĆ KONCEPCJA MIEJSKIEJ ODPORNOŚCI NA PRZYKŁADZIE MIASTA KRAKOWA.....	23
Karolina KOZŁOWSKA POCUCIE BEZPIECZEŃSTWA W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ W KONTEKŚCIE ZASAD ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU.....	35
Monika MUSIAŁ-MALAGO ZINTEGROWANE INWESTYCJE TERYTORIALNE JAKO NARZĘDZIE WSPARCIA MIEJSKICH OBSZARÓW FUNKCJONALNYCH – STUDIUM PRZYPADKU.....	49
Grażyna STOJAK MUZEALNICTWO POWIATU LESKIEGO JAKO NIEWYKORZYSTANA SZANSA NA OŻYWIENIE REGIONALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO I IMPULS DO ROZWOJU GOSPODARCZEGO.....	69
Natalia STOJAK STUDIUM PRZYPADKU – PRZEMYSKA „KREYCZÓWKA” I IMPULSY ROZWOJOWE W MIEŚCIE U SCHYŁKU DOBY GALICJI.....	89
Paweł SZMUC ROLA ORLICH GNIAZD W ROZWOJU MIEJSCOWOŚCI NA PRZYKŁADZIE ZAMKU OGRODZIENIEC – WSTĘP DO BADAŃ.....	107
Piotr WĘGRZYNOWICZ KRAJOBRAZ ZAPOMNIANY – POTENCJAŁ MIEJSKICH NIEUŻYTKÓW NA PRZYKŁADZIE OBSZARÓW POKOLEJOWYCH	119
Piotr WINDAK PRZEMIANY PRZESTRZENI PRODUKCJI ROLNICZEJ A ROZWÓJ DUŻYCH MIAST POLSKI	131
Agnieszka WŁOCH-SZYMLA ROLA UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE, SPOŁECZNE I ŚRODOWISKOWE SOCJALISTYCZNYCH OSIEDLI MIESZKANIOWYCH A REALIZACJA ZASAD ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU – CASE STUDY.....	165

WSTĘP

Przeżywamy burzliwe czasy, zaostrome przez pandemię Covid-19, która skłoniła nas do ponownego przemyślenia modelu rozwoju przestrzennego. Obszary zurbanizowane, zróżnicowane pod względem wielkości i uwarunkowań rozwoju, mierzą się z różnymi, często przeciwstawnymi wyzwaniami. To wskazuje na potrzebę badania ich rozwoju na trzech różnych poziomach terytorialnych. Poziomy te są określone również przez skalę analiz przestrzeni zurbanizowanych. Pierwsza z nich obejmuje skalę lokalną związaną zarówno z najmniejszymi, w odniesieniu do obszaru całego kraju, ośrodkami miejskimi – miasteczkami, jak i wyodrębnionymi jednostkami urbanistycznymi będącymi częścią struktury większych miast. Skala ta jest kluczowym elementem kształtowania lokalnej tożsamości oraz przestrzeni życiowej bezpośrednio wpływającej na jakość życia mieszkańców tych obszarów. Druga skala to przywołane w tytule miasto, rozumiane jako ośrodek miejski, który tworzy lub ma potencjał do tworzenia obszarów wpływu na mniejsze jednostki osiedleńcze znajdujące się w zasięgu jego pola grawitacyjnego. Miasto takie jest często katalizatorem rozwoju sąsiadujących obszarów, ale jednocześnie z uwagi na ich wielkość, kumuluje ono więcej niż mniejszy ośrodek problemów na płaszczyźnie społecznej, gospodarczej, ekologicznej czy przestrzennej. Z tego względu musi mierzyć się z większymi wyzwaniami rozwojowymi związanymi m.in. ze zmianami klimatycznymi oraz globalizacją procesów gospodarczych i społecznych. Trzecią skalą rozważań jest region związany z obszarami funkcjonalnymi i metropolitalnymi, który stanowi system wzajemnych powiązań w sieci jednostek osadniczych wchodzących w jego zakres terytorialny. Regionalny wymiar rozwoju zyskuje coraz większe znaczenie w kontekście budowania konkurencyjności wielkich miast, których potencjał rozwoju zależy nie tylko od ich samych, ale również, a może nawet przede wszystkim, od ich zaplecza, czyli silnego, dobrze funkcjonującego regionu.

Niniejsza monografia jest zbiorem powiązanych ze sobą opracowań dotyczących różnych aspektów rozwoju współczesnych miast oraz wzajemnych relacji w nich zachodzących. Miasta mogą być postrzegane zarówno jako rdzeń osadniczy, wykształcony w procesie rozwoju historycznego, jak i rozlewająca się strefa o stosunkowo niskiej intensywności zainwestowania i gęstości zamieszkania. Badane problemy pogłębiania się różnic między miastami różnej

wielkości oraz ich wpływu na wspólnoty lokalne, metropolitalne, regionalne są ważnymi czynnikami planowania rozwoju terytorialnego. Poszczególne rozdziały prezentują rozmaite kierunki badań i prób konceptualizacji współczesnych problemów rozwoju obszarów miejskich oraz regionów. Wiodący nurt rozważań jest związany z dynamiką rozwoju obszarów zurbanizowanych oraz ich nowymi funkcjami i wyzwaniami.

Głównym założeniem tematycznym niniejszej monografii była próba poszukiwań nowych impulsów rozwoju współczesnych obszarów miejskich, pokazanie potencjalnych kierunków rozwoju wybranych miast czy regionów z wykorzystaniem istniejących zasobów lub/i nowych zasobów. W związku z tym autorki i autorzy byli proszeni o ukierunkowanie tez i celów swoich opracowań w taki sposób, aby uwzględnić powyższe założenie.

W prezentowanych opracowaniach są podejmowane tematy zarówno teoretyczne, jak i oparte na wynikach przeprowadzonych badań empirycznych. Przedstawione problemy oscylują wokół pytań związanych ze zrównoważonym rozwojem miast w różnych aspektach, wykorzystaniem zasobów rozwojowych, takich jak m.in. zasoby przestrzenne, dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze. Pierwszym z przykładów jest opracowanie Joanny Figurskiej-Dudek dotyczące analizy rozwoju przestrzennego Dukli. Jest to małe miasto – miasteczko o średniowiecznym rodowodzie, którego dziedzictwo kulturowe powinno być, zdaniem autorki, jednym z ważniejszych impulsów rozwoju. Ważnym czynnikiem jest zatem ochrona zasobów przestrzennych Dukli w kontekście definiowania polityki przestrzennej całej gminy.

Krzysztof Kopeć w swej pracy analizuje natomiast wyzwania związane z budowaniem miejskiej odporności na przykładzie Krakowa. Autor bazuje na przeglądzie literatury i analizie założeń strategii rozwoju i innych programów strategicznych realizujących cele wzmocnienia miejskiej rezyliencji. Z przeprowadzonej analizy wynika, że zakres działań realizowanych przez Kraków w zakresie poprawy odporności miasta jest znacznie szerszy niż podstawowe odniesienie do zmian klimatycznych. Obejmuje on bowiem również aspekty zrównoważonego transportu i mobilności, sprawiedliwości i równości społecznej oraz poczucia tożsamości zbiorowej, a także zapewnienia odpowiedniego stanu infrastruktury społecznej i technicznej.

W opracowaniu Karoliny Kozłowskiej pojawia się temat zrównoważonego rozwoju w kontekście kształtowania poczucia bezpieczeństwa w przestrzeni miejskiej. Autorka udowadnia tezę, że poczucie bezpieczeństwa w przestrzeniach zbudowanych ma wpływ na realizację celów zrównoważonego rozwoju. Jej zdaniem, budowanie warunków środowiskowych do wzmocnienia poczucia bezpieczeństwa wśród użytkowników przestrzeni jest konieczne ze względu na stworzenie odpowiedniej przestrzeni do wprowadzania celów ZR.

Podobna tematyka dotycząca zrównoważonego rozwoju, ale w odniesieniu do socjalistycznych osiedli mieszkaniowych, została podjęta w opracowaniu

Agnieszki Włoch-Szymli. Autorka udowadnia, że zasady projektowania jednego z osiedli mieszkaniowych w Krakowie, realizowanego w czasach PRL-u, są tożsame z zasadami kształtowania współczesnych, tego typu, zespołów. Można więc wysnuć wniosek, że dobrze zaprojektowana tkanka miejska wskazuje na pozytywną korelację nie tylko z aktualnymi kierunkami projektowania urbanistycznego, ale również wyzwaniami rozwoju miast.

W prezentowanej monografii został również podjęty temat zintegrowanych inwestycji terytorialnych (ZIT) jako narzędzia wsparcia miejskich obszarów funkcjonalnych. Monika Musiał-Malago' w swych badaniach przeanalizowała realizowane projekty ZIT oraz efekty ich wdrażania. Obszarem badawczym do jego realizacji wybrano miejski obszar funkcjonalny Rzeszowa. Analiza ta pozwoliła na sformułowanie wniosku, że instrument ten jest szansą na zbudowanie nowej jakości współpracy na poziomie samorządowym, która wychodzi poza obszar danej gminy.

Interesujące podejście do poszukiwań nowych impulsów rozwojowych przedstawiła Grażyna Stojak. Autorka analizuje problem niewykorzystanego potencjału rozwoju powiatu leskiego, jakim jest jego dziedzictwo kulturowe. Cenny zasób architektoniczny tworzy szansę nie tylko na przygotowanie oferty turystycznej i kulturowej, generującej rozwój społeczno-gospodarczy powiatu, ale również na wzmocnienie poczucia lokalnej tożsamości jego mieszkańców.

Natalia Stojak w swej pracy bada natomiast przekształcenia historycznego obszaru Przemyśla zwanego „Kreyczówką”. Autorka analizuje historię przekształceń własnościowych badanego terenu, wskazując na jego impulsy rozwojowe, które w przeszłości miały wpływ na jego przekształcenia. Dodatkowo wyodrębnia również współczesne problemy tej części Przemyśla oraz zapisy dokumentów planistycznych dotyczące przyszłości tego obszaru.

Kolejnym przykładem są badania Pawła Szmuca nad rolą Szlaku Orlich Gniazd w kształtowaniu rozwoju miejscowości. Autor stwierdza, że obecność na danym obszarze zurbanizowanym obiektu lub zespołu urbanistycznego mającego wysokie wartości kulturowe może stać się silnym impulsem do jego rozwoju. Podkreśla on również rolę, jaką w zachowaniu i ochronie dziedzictwa kulturowego mają dokumenty planistyczne, które formułują zapisy w tym zakresie.

Piotr Węgrzynowicz natomiast analizuje potencjał miejskich nieużytków na przykładzie obszarów pokolejowych. Odpowiednie zagospodarowanie tych terenów może stanowić ważny impuls rozwojowy, zwłaszcza dla zdegradowanych fragmentów miast. Autor zwraca szczególną uwagę na potrzebę uwzględniania aspektów przyrodniczych w proponowanych rozwiązaniach projektowych zagospodarowania terenów pokolejowych, co może przynieść korzyści w kontekście adaptacji miast do zmian klimatu.

Przedmiotem badań Piotra Windaka są przemiany przestrzeni produkcji rolniczej w kontekście rozwoju dużych miast: Krakowa, Opola, Rzeszowa

i Warszawy. Temat ten jest bardzo istotny z uwagi m.in. na fakt, iż tereny rolne jako element systemu zieleni miejskiej są istotnymi przestrzeniami o funkcjach środowiskotwórczych, ekologicznych, zdrowotnych, a także są stymulantą ich rozwoju, podniesienia jakości życia i wzrostu bioróżnorodności. Celem przeprowadzonych badań autora było określenie zależności, zarówno pomiędzy wielkością miasta, polityką przyłączania nowych terenów i rozwojem miast a przemianami powierzchni i struktury użytków rolnych.

Miasta są ważne. W szybko urbanizującym się świecie przyszłość należy do miast i miast-regionów. Dlatego nadszedł czas, aby zmienić nasz sposób myślenia ze zwykłego dyskursu globalizacyjnego konkurencyjnych miast na miasta i miasta-regiony zrównoważone. Istnieje potrzeba otwarcia nowych dróg współpracy między miastami i regionami, ponieważ tylko solidarnie możemy przezwyciężyć wielowymiarowe kryzysy planetarne, z którymi mamy dzisiaj do czynienia. Książka jest zbiorem opracowań autorów, których zainteresowania badawcze są związane z tematyką rozwoju obszarów zurbanizowanych w skali zarówno pojedynczych jednostek osadniczych, jak i regionów. Poruszane tematy wpisują się we współczesną dyskusję na temat rozwoju terytorialnego i stanowią inspirację do pogłębiania badań uzupełniających prezentowane wątki badawcze.

Anna Martyka i Dorota Jopek

Joanna FIGURSKA-DUDEK

WSPÓŁCZESNY ROZWÓJ PRZESTRZENNY PODKARPACKICH MIASTECZEK O ŚREDNIOWIECZNYM RODOWODZIE NA PRZYKŁADZIE DUKLI

1. Wprowadzenie

Rozwój przestrzenny podkarpackich miasteczek uzależniony jest od wielu czynników, do których zaliczyć można położenie na obszarze Podkarpacia jako najdalej wysuniętej na południowy wschód części Polski, historię tych ziem, zróżnicowane ukształtowanie terenu, liczbę i datowanie zabytków, politykę i planowanie przestrzenne miasta, a czasem też całej gminy. W przypadku miast podkarpackich o średniowiecznym rodowodzie¹ niezwykle istotne jest zachowanie i ochrona zabytków dziedzictwa kulturowego, dóbr materialnych i niematerialnych. Kompletnie podejście do zagadnienia opieki nad zabytkami, ekspozycja zachowanych obiektów, kult tradycji i upowszechnianie wiedzy o historii miejsca. Działania, które zostaną podjęte w celu zachowania pamięci dla przyszłych pokoleń są włączone w realizację celów zrównoważonego rozwoju. Obiekty zabytkowe, które wymagają szczególnej opieki poprzez monitorowanie i dokumentowanie ich stanu zachowania, mogą wpłynąć na prowadzone procesy rewaloryzacji i rewitalizacji miast historycznych. Nie bez znaczenia na politykę konserwatorską, kult dziedzictwa narodowego, proces planowania przestrzennego oraz współczesny rozwój przestrzenny miast są opracowania naukowe w tym studia historyczno-urbanistyczne i badania historii obiektów zabytkowych.

Podczas realizacji niniejszego artykułu zastosowano metody badawcze skupione na analizach historycznych, czyli kwerendę archiwalną udostępnioną dzięki uprzejmości Urzędu Gminy Dukla oraz kwerendę materiałów z archiwum WUOZ w Krośnie. Przyjęto metodę analityczną i porównawczą zebranego materiału kartograficznego zestawionego ze współczesnymi opracowaniami

¹ Do zbioru miast o średniowiecznym rodowodzie wchodzących w obszar dzisiejszego Podkarpacia i dawnego powiatu bieckiego należą Bobowa, Brzostek, Ciężkowice, Dukla, Dębowiec, Gorlice, Jaśliska, Kołaczyce, Jasło, Osiek Jasielski, Szymbark, Żmigród Nowy i Biecz (obecne województwo małopolskie).

i planami rozwoju miasta oraz wykorzystano dostępne współczesne zasoby udostępnione internetowo oraz zdigitalizowane materiały historyczne.

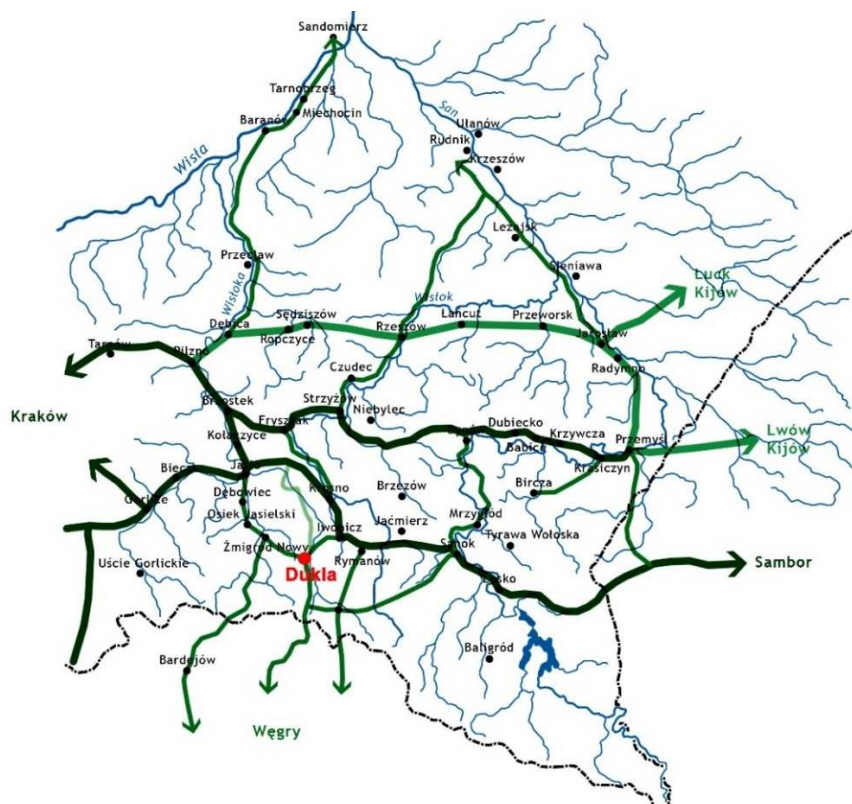
2. Kontekst historyczny rozwoju Dukli

Dukla położona jest w województwie podkarpackim, w dzisiejszym powiecie krośnieńskim. W wiekach średnich, w których miała swój początek, leżała we wschodniej części Ziemi Krakowskiej, w dawnym powiecie bieckim. Dukla rozmierzona została w dogodnym, naturalnie obronnym terenie, u zbiegu potoku Dukielka do rzeki Jasiołki. Proces związany z założeniem miasta trwał ponad 20 lat, a rozpoczęto go około 1380 roku, a uformowanie zrębów miasta nastąpiło około roku 1402. Miasto zostało założone częściowo na terenie należącym do wcześniej lokowanej w 1355 lub 1357 roku na prawie niemieckim wsi o takiej samej nazwie [12, s. 283-295]. Kluczowym elementem wpływającym na rozwój Dukli były trakty handlowe. Jeden z nich biegł ze Żmigrodu przez Stary Żmigród, Łysą Górę, Głojsce, Duklę w kierunku Węgier lub przez Sanok na Ruś [18, s. 70]. Stara droga węgierska biegła trasą Bardejów – Dukla – Ropczyce – Sandomierz [13, s. 72]. Trakt Węgierski prowadził do Barwinka przez Tylawę, Trzcianę i Lipowicę. W Dukli kierunek kluczowych tras pokonujących, ale też kształtujących główny układ urbanistyczny miasta, upamiętniony został poprzez dzisiejsze nazwy ulic. Trakt Węgierski prowadził od południa, pokonując Bramę Węgierską (dziś nieistniejącą) w bliskiej odległości od komory celnej. Trasa ta przechodziła prawie przez środek bloku południowego (obecna nazwa ulicy jest imienia T. Kościuszki). Historyczne trakty miały tak duży wpływ na rozwój miasta, że do dzisiaj główny trakt tranzytowy przez Duklę nazywa się Traktem Węgierskim (mimo iż nie pokrywa się historycznie ze średniowiecznym przebiegiem Traktu Węgierskiego). Opuszczenie miasta odbywało się poprzez pokonanie rynku ukośnie, poprzez wylot w narożniku północno-zachodnim, skąd trakt ulicą Krakowską przechodził przez Bramę Jasielską i most na rzece, a następnie drogą prowadzącą w kierunku Krosna, trasą przez Wietrzno i Kobylany.

Obecna droga prowadząca do Krosna ma zupełnie inny przebieg. Początkowo, droga ku północy biegła obok kościoła oo. Bernardynów i w tym układzie funkcjonowała do początku XIX wieku. Na mapie Miega² [13, s. 183] nowa trasa wskazana została jako projektowana. Z naroża północno-zachodniego wybiegała trasa w kierunku Nadola i Iwli do tzw. gościńca (Stara Dukla). Połączenie Dukli z innymi miastami, położenie na traktach handlowych oraz dostępność, która umożliwiały wymianę towarów spowodowały, iż miasto miało

² Obecny szlak wytyczono dopiero w 1778 r., a zakończono go na przełomie XIX/XX wieku. Program modernizacji istniejących i budowy nowych dróg narzucony został przez zaborcę austriackiego tej części Polski w procesie I rozbioru Rzeczypospolitej.

podstawy do dobrego rozwoju³. Ośrodek ma silne tradycje kupieckie, związane przede wszystkim z handlem węgierskim winem [12, s. 283-295].

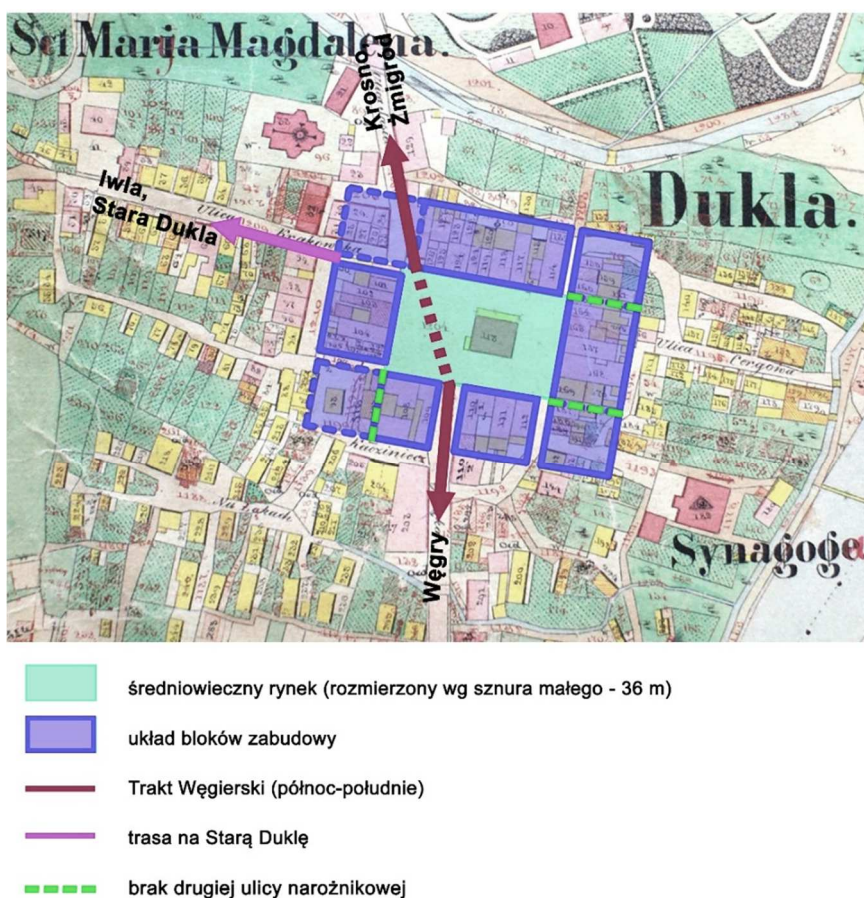
Ryc. 1. Trakty handlowe w średniowieczu. Opracowanie Autorka

Fig. 1. Trade routes in the Middle Ages. Compiled by the Author

Sercem układu urbanistycznego średniowiecznego miasta był rynek. Najczęściej była to centralna część układu urbanistycznego i stanowiła interesujące wnętrza urbanistyczne w mieście. Rynek rozmierzany i wytyczany

³ Tadeusz Tołwiński w „Urbanistyce” określił sześć impulsów miastotwórczych, wśród których wymienił czynnik warowności (militarny) polegający na obronie życia i dobytku oraz zapewnieniu schronienia i bezpieczeństwa w czasie zagrożenia. Czynnik ten związany był z warunkami naturalnymi jak położenie i ukształtowanie terenu. Kolejnymi czynnikami są komunikacja, czynnik obyczajowo-prawny, który regulował przepisy tj. prawo lokacyjne oraz czynnik społeczny (sądownictwo). Kolejnym czynnikiem jest kompozycja urbanistyczna definiowana jako świadome tworzenie formy i konstrukcji miasta.

był na początku akcji lokacyjnej. Wybór miejsca pod rozplanowanie rynku oraz całego miasta był uzależniony od topografii terenu. Ważną rolę odgrywało również naturalne zabezpieczenie przed powodzią i możliwość odprowadzenia wód deszczowych [9, s. 244-245]. Najczęściej rynki wytyczano na rzucie prostokąta lub kwadratu, jednak zdarzało się, że kształt ulegał modyfikacji dopasowując się do ukształtowania terenu lub do istniejącej starszej zabudowy, która w tym przypadku musiała zostać adaptowana [13, s. 225].

Ryc. 2. Układ urbanistyczny Dukli. Opracowanie Autorka

Fig. 2. Urban layout of Dukla. Compiled by the Author

Rynek pełnił funkcję placu, na którym odbywał się handel. Plac targowy skupiał najczęściej handel ponadlokalny oraz lokalny. Na rynku zlokalizowane były najważniejsze obiekty w mieście, które wiązały się z administracją i religią tj. ratusz i świątynia [10, s. 138]. Obiekty rangi publicznej oraz dostępność

przeźreni powodowały, iż rynek był sercem kontaktów społecznych oraz centrum układu komunikacyjnego [13, s. 244]. Dukielski rynek w centralnej części mieści ratusz.

3. Historia współczesna

Dukla posiada bardzo bogatą historię, w której czasy zaborów, a następnie czasy okupacji niemieckiej pozostawiły ograbiony, mizerny, wyniszczony wizerunek miasta, z którym do dzisiaj władze miasta się mierzą. Dodatkowo Dukla w swej historii przechodziła liczne pożary, m.in. w 1474 roku, kolejne w latach 1724, 1725, 1738 i 1758 oraz 1810, 1885 i 1888. W latach 1865-1867 oraz 1873-1876 nawiedziły miasto epidemie cholery. Wojny XX wieku przyniosły ogromne straty w tkance urbanistycznej miast. Jednak niewielkie miasta Polski południowo-wschodniej odniosły znacznie mniej dotkliwe zniszczenia niż miasta o randze strategicznej. Z tego powodu często miasta nadal przypominały wizerunek z przełomu XIX i XX wieku, a ich krajobraz pozostawał bez większego uszczerbku.

Ryc. 3. Ratusz w Dukli, początek XX wieku. Źródło: Archiwum Katedry HAUiSzP WA PK

Fig. 3. Dukla Town Hall, early 20th century. Source: Archives of HAUiSzP WA PK Chair

Mimo ogromu zniszczeń Dukla może poszczycić się licznymi zabytkami architektury, a część z nich wpisana jest do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego [18, s. 42-43], pozostałe zaś, w liczbie 34 obiektów, ujęte zostały w gminnej ewidencji zabytków [20].

Okres powojenny, czyli w Polsce Ludowej, odbił się piętnem komunizmu na polskich miasteczkach wprowadzając monumentalne pomniki władzy sowieckiej, które wraz z obsadzaną zielenią wysoką doprowadzały do fałszu historycznego w określeniu pierwotnego charakteru i kompozycji miasta. Stagnacja, brak funduszy i opieki konserwatorskiej oraz radykalnych decyzji o charakterze rewaloryzacyjnym równie silnie i negatywnie wpływały na wizerunek miasteczek podkarpackich.

W Dukli pierzeja północna i południowa zachowały się dość dobrze. Badania poprowadzone w latach 2015-2016 w obrębie kamienic przyrynkowych oraz ich piwnic, dały podwaliny pod prace rewaloryzacyjne placu rynkowego [14]. Jesienią 2021 roku ruszyły prace rewitalizacyjne dukielskiego rynku w zakresie zadania pn. Przebudowa chodnika wzdłuż pierzei Rynku wraz z budową imitacji studni z modelem miasta oraz odbudową i remontem zabytkowych piwnic na działce nr ewid. gr. 89/2 w Dukli. Docelowo ma zmienić się jakość przestrzeni rynkowej, a piwnice, które niegdyś służyły jako magazyny do przechowania win z Węgier, mają zostać udostępnione turystom. Należy podkreślić, że miasto odgrywało ważną rolę w polsko-węgierskim handlu winem, a jego dynamiczny rozwój był spowodowany m.in. korzyściami związanymi z położeniem na tzw. „szlaku winnym”. Na szlaku tym były położone także inne miasta powiatu bieckiego, które równie intensywnie jak Dukla handlowały winem. Można zatem śmiało stwierdzić, że wino było jednym z głównych towarów, jakimi handlowano w powiecie bieckim [2]. Tradycja ta może zostać wykorzystana we współczesnych rozwiązaniach marketingowo-promocyjnych miasta.

Ratusz w Dukli w 2006 roku został przekazany rodzinie Tarnowskich, potomkom właścicieli miasta. Pałac w Dukli, w którym obecnie jest Muzeum Historyczne, wraz z całym zespołem parkowym, odzyskała rodzina Tarnowskich w dniu 18 września 2012 roku. Problematyka odzyskiwania prawa własności obiektów przez rodziny wcześniejszych właścicieli miasta powinna być prowadzona w oparciu o świadomość i edukację ich potomków, aby wprowadzając nowe funkcje do obiektów historycznych dokonali tego z należyтым szacunkiem i zrozumieniem dla zabytkowej tkanki oraz odbioru wizerunku miasta jako spójnej struktury.

Mieszkańcy oraz władarze miasta i Gminy Dukla mają świadomość wartości zachowanych obiektów architektonicznych i układu urbanistycznego. Miasto zrzesza wiele instytucji kultury i stowarzyszeń działających na rzecz propagowania miasta i jego historii⁴.

⁴ Towarzystwo na Rzecz Rozwoju Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej, Stowarzyszenie na Rzecz Ochrony Dziedzictwa Żydów Ziemi Dukielskiej „Sztetl Dukla”, Dukielskie Stowarzyszenie Wspólnie Ponad Podziałami, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Wsi Karpackiej Karpatka, Stowarzyszenie Turystyczne Beskid Dukielski, Stowarzyszenie Animare, Stowarzyszenie Miłośników Cergowej.

Ryc. 4. Ratusz w Dukli, 06.2019. Fot. Autorka

Fig. 4. Dukla town hall, 06.2019. Photo by the Author

Ryc. 5. Dukla z lotu ptaka. Fot. Tomasz Gilewski, dzięki uprzejmości Urzędu Gminy Dukla

Fig. 5. Dukla from a bird's eye view. Photo by Tomasz Gilewski, courtesy of Dukla Municipality Office

Silnie działającą instytucją z ramienia miasta i Gminy Dukla jest Transgraniczna Informacja Turystyczna w Dukli, w ramach której stworzony został serwis internetowy, a w sierpniu 2021 roku wydano album „Dukla – gmina atrakcyjna turystycznie”, konsekwentnie realizując pomysły na rozwój turystyczny miasta i regionu. Stworzona została także tzw. Biblioteka dukielska jako cykl publikacji historycznych, artystycznych i kulturalnych poświęconych Dukielszczyźnie – obecnie wydanych jest XVI tomów.

4. Impulsy rozwoju przestrzennego

Analiza dokumentów planistycznych wykazała, że dla Gminy Dukla obowiązuje Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego. Miasto posiada również Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego (MPZP), uchwalony w 2005 roku. Dla miejscowości ościennych dokonywane były fragmentaryczne zmiany w MPZP⁵. Wnioskowanych jest również kilka zmian do Studium. Obowiązująca jest również Strategia Rozwoju Gminy Dukla na lata 2015-2022. Jednym z kierunków rozwoju przestrzennego miasta Dukla oraz podłożem do decyzji planistycznych są korzenie oparte na kulcie religijnym. Zasób ten jest obszerny z racji wielokulturowości. Historia poświęcona obiektom sakralnym miasta została opisana [2,12] poruszając tematykę kościoła parafialnego pw. św. Marii Magdaleny, opisując zespół kościelno-klasztorny OO. Bernardynów oraz synagogę. Jednak kierunek turystyki pielgrzymkowej w Dukli ma szeroki charakter, dlatego zdecydowano się go opisać, gdyż wpływa bezpośrednio na decyzyjność w zakresie inwestycji w obszary dostępne publicznie.

Dukla odwiedzana jest przez pielgrzymów pragnących nawiedzić obiekty związane z kultem św. Jana z Dukli oraz pielgrzymów wyznania żydowskiego, upamiętniających mieszkającą przez wieki w Dukli społeczność żydowską. Ta część promocji turystycznej miasta i regionu jest szeroko rozwinięta. Dzięki tym działaniom, obserwuje się powstawanie nowych obiektów turystycznych, w tym hotelowych i restauracyjnych w Dukli i jej najbliższej okolicy. Kult św. Jana w Dukli jest bardzo silny z racji urodzenia świętego w Dukli w 1414 roku. Jako franciszkanin, o mieszczańskim pochodzeniu, prowadził ubogie, bogobojne życie, tworząc pustelnię i kapliczkę ku czci Matki Boskiej w odległości kilku kilometrów od Dukli, u podnóża góry Cergowej, na wzgórzu Zaśpít. Dzisiaj pustelnia i wybudowany tam drewniany niewielki kościół odwiedzane są przez pielgrzymów i braci z franciszkańskiego zgromadzenia. Relikwie świętego Jana zostały końcem XX wieku złożone w kościele oo. Bernardynów w Dukli. Kanonizacji św. Jana z Dukli dokonał w Krośnie papież św. Jan Paweł II podczas swojej wizyty w dniu 10 czerwca 1997 roku. Katoliccy turyści odwiedzają również sanktuarium oo. Bernardynów, wyniesione w panoramie miasta jako dominanta przestrzenna i miejsce pielgrzymek wiernych. Zlokalizowanie zespołu klasztorowego na wzniesieniu, w malowniczej panoramie, potęguje wrażenie dominacji i wzrostu rangi tego założenia. Prowadzona oś widokowa od północno-zachodniego narożnika rynku ku założeniu klasztorowemu, łączy najważniejsze

⁵ Zmiana MPZP nastąpiła w 2016 roku – UCHWAŁA Nr XXX/176/16 RADY MIEJSKIEJ W DUKLI z dnia 9 listopada 2016 r. w sprawie uchwalenia Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego "Linia elektroenergetyczna 110 kV"; pozostałe zmiany dotyczą obszaru Chyrowa, Głojsce i Iwła- 2017 rok; Łęki Dukielskie, Wietrzno – 2019 i 2021 rok; Równie-2019; Cergowa, Jasionka – 2022.

obiekty w mieście, w tym kolejny obiekt sakralny wpisany w rodowód miasta – kościół pw. św. Marii Magdaleny. Jego bryła jest widoczna z rynku, w kierunku północno-zachodnim. Jego ulokowanie zostało rozmierzone poza rynkiem, co stanowi również pewne odchylenie w układzie lokacji miast średniowiecznych. Lokacja kościoła w zakolu rzeki może świadczyć o funkcji refugialnej, jednak jest o trudno stwierdzić jednoznacznie, gdyż takie usytuowanie kościołów jest często spotykane w miastach, które lokowano na obszarze wcześniej istniejącej wsi [13, s. 297]. Warto podkreślić, że w pierwotnej wsi Dukla istniał kościół pw. św. Marcina, dlatego też prawdopodobne jest, że nie ujęto lokalizacji nowego obiektu sakralnego przy ortogonalnym rozmierzaniu układu urbanistycznego miasta [12, s. 283-295]. Dzisiaj nie ma już śladu po kościele pw. św. Marcina, jednak jego lokalizacja na podstawie badań została określona przez autorkę [2]. Pielgrzymi oraz znawcy historii sztuki odwiedzają kościół pw. św. Marii Magdaleny z racji wyjątkowego rokokowego wyposażenia wnętrza. Na jej sklepieniu znajduje się polichromia przedstawiająca sceny z życia i śmierci św. Marii Magdaleny. Twórcami wyposażenia kościoła byli rzeźbiarze lwowscy [12].

Ryc. 6. Synagoga Cwi Lajtnera w Dukli (Nowa Synagoga). Fot. Autorka

Fig. 6. Tzvi Lajtner Synagogue in Dukla (New Synagogue). Photo by the Author

Wielokulturowość miasta jest widoczna również poprzez sakralne dziedzictwo: cerkwie⁶ zlokalizowane w najbliższej okolicy oraz synagogi jako dziedzictwo społeczności żydowskiej. Pierwsi Żydzi zamieszkali w Dukli na przełomie XVI i XVII wieku, a ich kluczowym zajęciem stał się handel węgierskim winem. Dukielska społeczność żydowska na początku podporządkowana była kahałowi z Nowego Żmigrodu, natomiast pierwsze informacje o samodzielnie funkcjonującej żydowskiej gminie wyznaniowej w Dukli pochodzą z 1742 roku [12]. W XVIII wieku Dukla przeżywała wzmożony rozwój gospodarczy, a to spowodowało również napływ ludności żydowskiej. Przyjąć należy również, że akcja biskupów przemyskich, którzy zakazali Żydom i niekatolikom osiedlania się w Jaśliskach była kluczowa. Żydzi wykupywali domy miejskie i przejęli znaczną część handlu winem, utrzymując dobre relacje z miastami Polski południowej [7, s. 23]. Społeczność żydowska stanowiła przez wiele lat zdecydowaną większość mieszkańców Dukli. Ślady kultury żydowskiej w mieście dostrzec można w zabudowie obiektów mieszkalnych jednorodzinnych, ale także poprzez ruiny synagogi przy obecnej ul. Cergowskiej [12].

Wiadomo, że pierwotna synagoga w Dukli była drewniana i uległa zniszczeniu podczas pożaru miasta. Inicjatorem powstania obiektu był rabin Cwi Lajtner w 1884 roku. Druga synagoga jest murowana, piętrowa, na rzucie prostokąta. Budynek był przebudowywany, obecnie nie posiada żadnych cech stylowych, jest otynkowany. Synagoga po rozbudowaniu o dodatkowe jednokondygnacyjne obiekty służy jako sklep, wcześniej natomiast przeznaczona była na magazyn. Istnieją informacje o bursie żydowskiej [7, s.34]. Murowany budynek dawnej bursy żydowskiej pochodzi z lat 1850-1899. Obecnie znajduje się w nim przedszkole. Źródła podają również dane dotyczące szkoły żydowskiej w Dukli, która znajduje się w pobliżu synagogi przy ulicy Cergowskiej. Budynek powstał pod koniec XIX wieku z fundacji barona Hirscha⁷. Obecnie jest to siedziba szkoły publicznej.

Kolejnym przykładem miejsca pamięci są kirkuty żydowskie, położone na południu miasta, przy trasie w stronę Barwinka, po jej prawej stronie. Nowszy cmentarz (ok. 1870 roku), o rzucie prostokąta, otoczony jest niszczącym kamiennym murem. Wejście na nowy cmentarz przez zachowaną bramkę od

⁶ Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej (Pokrowy) z 1780 roku w Chyrowej, Cerkiew pw. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja w Olchowcu z XVIII w., Cerkiew Narodzenia Bogurodzicy w Zawadce Rymanowskiej, Cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Bogurodzicy w Trzcianie, Cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Tylawie, Cerkiew w Zyndranowej pw. Św. Mikołaja z 1985 roku.

⁷ Maurice de Hirsch-baron, kapitalista, finansista i filantrop niemiecki i austro-węgierski. W 1889 roku ofiarował 12 milionów franków na szkoły rolniczo-rzemieślnicze dla Żydów galicyjskich. Dzięki temu cesarz austriacki mianował go członkiem węgierskiej izby panów. W 1891 roku przeznaczył 50 milionów franków na założenie rolniczych kolonii żydowskich.

wschodu. Na nowym cmentarzu znajduje się około 160⁸ macew w dość zadowalającym stanie. Starszy cmentarz (powstał prawdopodobnie w XVIII w.), posiada mocno zniszczone macewy, ma formę trapezu. Obie części cmentarza, traktując jako całość, zajmują powierzchnię ok. 1,35 ha. Ogromna ilość stell nagrobnych z dukielskich nekropolii została użyta przez Niemców przy pracach budowlanych, a także w Smerecznem do regulacji potoku⁹. Żydowski cmentarz w Dukli został wpisany do rejestru zabytków w 1989 roku¹⁰. Podkreślić należy, że nekropolię uporządkowali w 2005 roku członkowie Polskiej Unii Studentów Żydowskich. Unia współpracuje ze Stowarzyszeniem na rzecz Rozwoju Dukielszczyzny, starając się pozyskać środki na wykonanie bezpiecznego przykrycia synagogi oraz ogrodzenie terenu wokół obiektu. Opieką nad kirkutami zajmuje się obecnie Stowarzyszenie Na Rzecz Ochrony Dziedzictwa Żydów Ziemi Dukielskiej "Sztetl Dukla".

Ryc. 7. Stary cmentarz żydowski w Dukli. Źródło: Archiwum Urzędu Gminy Dukla

Fig. 7. The old Jewish cemetery in Dukla. Source: Archives of the Dukla Municipality Office

⁸ Liczbę 160 podaje serwis sztetl.org.pl i Burchard, liczbę około 200 serwis kirkuty.xip.pl, zaś około 300 Potocki, Goszyła i Proksa.

⁹ Na podstawie danych z Projektu "Shtetl Routes", który ma na celu wsparcie rozwoju turystyki w oparciu o żydowskie dziedzictwo kulturowe pogranicza Polski, Białorusi i Ukrainy.

¹⁰ Wpis do rejestru zabytków pod numerem: A-157 z 28.07.1989.

5. Podsumowanie

Dukla jest miastem inspirującym do poznania kolejnych niezbadanych i nieopisanych miasteczek Podkarpacia. Potrzeba przybliżenia wartości zabytków dziedzictwa kulturowego Dukli stało się podstawą dla autorki do napisania monografii o jej rozwoju do końca XVI wieku [2]. Potrzeba opisanie zapomnianego podkarpackiego miasta o średniowiecznym rodowodzie miało zwrócić uwagę na nie tylko na potrzebę ochrony dziedzictwa historycznego i decyzje konserwatorskie, ale również na ukierunkowanie rozwoju przestrzennego chroniącego cenne zasoby kulturowe. Stagnacja miasteczka i jego zastój w rozwoju, spowodował również osłabienie atrakcyjności turystycznej, którą obecnie miasto próbuje konsekwentnie odbudować, w oparciu o nowe możliwości cyfrowe, promocyjne oraz pozyskiwanie finansowania z zewnątrz.

Literatura

- [1] Cynarski S.: Miasteczka nad górną Wisłoką od połowy XVII wieku do 1772 r., [w:] Garbacik, J. (red.), *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, PWN, Kraków 1964.
- [2] Figurska-Dudek J.: *Dukla - historia rozwoju przestrzennego do końca XVI wieku*, Oficyna Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2019.
- [3] Gminny program opieki nad zabytkami na lata 2015–2018 dla gminy Dukla, Archiwum Gminy Dukla, mpis.
- [4] Kamiński A.: *Nieznane karty z dziejów Dukli*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70. rocznicę urodzin*, PWN, Warszawa 1960.
- [5] Kiryk F.: *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.: województwo krakowskie (powiaty południowe)*, [w:] *Prace monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.
- [6] Kiryk F.: *Stosunki handlowe Jasła i miast okolicznych z miastami słowackimi w XV wieku* [w:] Garbacik, J. (red.), *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, PWN, Kraków.
- [7] Kozakiewicz L.: *Dukla. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Archiwum Delegatury WUOZ w Krośnie, Warszawa 1960.
- [8] Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku, cz. I. Miasta Ziemi Krakowskiej chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004.
- [9] Krasnowolski B.: *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku, cz. II. Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004.
- [10] Kuśnierz K.: *Rynki wybranych miast nowożytnych w Małopolsce – cz. 1 (ośrodki gospodarcze)*, [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, 55/2018.

- [11] Kuśnierz-Krupa D.; Figurska-Dudek, J.; Malczewska J.: Dziedzictwo architektoniczne (ratusz i pałac) miasta Dukla na Podkarpaciu, Wiadomości Konserwatorskie, 57/2019, Kraków 2019.
- [12] Kuśnierz-Krupa D., Figurska-Dudek J.: Sakralne dziedzictwo architektoniczne Dukli-miasta na Podkarpaciu, wybrane przykłady, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN, Oddział w Krakowie, TOM XLVII, Kraków 2019.
- [13] Malczewski J.: Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w., Wyd. Stowarzyszenie „Pro Carpathia”, PWSW w Przemyślu, Rzeszów 2006.
- [14] Raport z badań wykopaliskowych na Rynku w Dukli w ramach pracy wspólnej zespołu studenckiego Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. St. Pigoń w Krośnie oraz archeologa dr Wojciecha Pasterkiewicza w czerwcu i lipcu 2016 roku, Archiwum Urzędu Gminy Dukla.
- [15] Swieykowski E.: Monografia Dukli [w:] Studya do historii sztuki i kultur wieku XVIII w Polsce, t. I, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1903.
- [16] Tołwiński, T.: Urbanistyka. Tom I. Budowa miasta w przeszłości. Wydawnictwo Zakładu Urbanistyki Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1939.
- [17] Tur J.: Dukla. Opinia historyczno-urbanistyczna. Wykaz zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego — powiat krośnieński, Dukla — miasto i gmina, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu, Delegatura w Krośnie, Rzeszów 1969.
- [18] Wykaz zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego — powiat krośnieński, Dukla — miasto i gmina.
- [19] Wyrozumski J.: Początki miast w rejonie jasielskim, [w:] Garbacik, J. (red.), Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego, PWN, Kraków 1964.
- [20] Zarządzenie nr 159/14 Burmistrza Dukli z dnia 15 grudnia 2014 r. w sprawie przyjęcia Gminnej ewidencji zabytków w Gminie Dukla.

STRESZCZENIE i INFORMACJA O AUTORCE

Joanna FIGURSKA-DUDEK*

**WSPÓŁCZESNY ROZWÓJ PRZESTRZENNY PODKARPACKICH
MIASTECZEK O ŚREDNIOWIECZNYM RODOWODZIE NA PRZYKŁADZIE
DUKLI****Słowa kluczowe:** Dukla, historia, dziedzictwo kulturowe, rozwój przestrzenny

Współczesny rozwój przestrzenny miast o historycznym rodowodzie musi być oparty na dogłębnym poznaniu ich korzeni i przeprowadzeniu kompleksowych opracowań. Kierowanie polityką przestrzenną oraz decyzyjność w zakresie planowania przestrzennego powinna być wyznaczana ostrożnie w oparciu o badania naukowe. Dukla jest miastem o klarownych rozwiązaniach urbanistycznych, z bogatą historią, licznymi obiektami zabytkowymi, których potencjał powinien być wykorzystany w promocji ośrodka. Istniejące dokumenty planistyczne winny kierować działania rewitalizacyjne miasta w kierunku budowania nowej marki, opartej na dziedzictwie kulturowym, tradycji handlowej i promocji ośrodka kultu wielu wyznań.

* dr inż. arch., Politechnika Rzeszowska, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury, ul. Poznańska 2, 35-084 Rzeszów, tel.: 665-236-536, e-mail: j.figurska@prz.edu.pl

Janna FIGURSKA-DUDEK*

**CONTEMPORARY SPATIAL DEVELOPMENT OF MEDIEVAL TOWNS
IN THE MEDIEVAL CENTER ON THE EXAMPLE OF DUKLA****Keywords:** Dukla, history, cultural heritage, spatial development

The contemporary spatial development of cities with a historical pedigree must be based on in-depth knowledge of their roots and carrying out comprehensive studies. Spatial policy management and decision making in the field of spatial planning should be carefully determined on the basis of scientific research. Dukla is a city with clear urban solutions, a rich history, and numerous historic buildings, the potential of which should be used in the promotion of the center. The existing planning documents should direct the city's revitalization activities towards building a new brand, based on the cultural heritage, trade tradition, and promotion of the center of the cult of many faiths.

* Ph.D. Eng. Arch., Rzeszow University of Technology, Faculty of Civil Engineering, Environmental Engineering and Architecture, ul. Poznańska 2, 35-084 Rzeszów, tel.: 665-236-536, e-mail: j.figurska@prz.edu.pl

Krzysztof KOPEĆ

KONCEPCJA MIEJSKIEJ ODPORNOŚCI NA PRZYKŁADZIE MIASTA KRAKOWA

1. Wprowadzenie

Miasta są arenami, na których rozgrywa się życie mieszkańców i działalność gospodarcza. Są również przestrzeniami, w których koncentruje się wiele procesów społecznych i ekonomicznych [21, s. 17]. Rozwój miast może zostać zakłócony występowaniem różnego rodzaju trudności [33, s. 47]. Miasta od początków swego istnienia borykają się z barierami dotyczącymi wielu sfer ich funkcjonowania. Dotykają je problemy środowiskowe (np. powodzie), ekonomiczne (np. wysoki poziom bezrobocia), społeczne (np. rozboje) oraz infrastrukturalne (np. zły stan infrastruktury drogowej), co wpływa na konieczność wdrożenia nowych koncepcji rozwoju [1, s. 60]. Odpowiedzią na problemy współczesnych miast oraz potrzebę podniesienia ich odporności na występowanie negatywnych zjawisk jest idea miasta odpornego *resilience city* [8, s. 227]. Pojęcie *resilience* tłumaczone jest m.in. jako odporność, sprężystość, czy prężność [26, s. 169]. Funkcjonuje ono w wielu dziedzinach nauki, posiada wiele znaczeń oraz interpretacji. Powszechnie rozumiane jest m.in. jako zdolność do adaptacji lub ponownego osiągnięcia stanu równowagi po przejściu gwałtownych zmian [22, s. 11].

Na przestrzeni ostatnich 10 lat zauważalny jest wzrost zainteresowania badaczy koncepcją miasta odpornego, również na przykładzie miasta Krakowa. W kontekście tego zagadnienia bogatym dorobkiem naukowym wyróżnia się Adam Drobniak, który w swoich pracach odnosił się do stolicy Małopolski. W badaniach opublikowanych w 2013 r., w których rozpatrywał przykłady prężności w wybranych miastach Polski i Czech, do miast grupy porównawczej zaliczył Kraków. Swój wybór uzasadnił stanowiskiem, że Kraków jest miastem przedstawianym jako przykład dynamicznego wzrostu, które lepiej dostosowuje się do zmian występujących w jego otoczeniu. Opisując kontekst kryzysu finansowego i ekonomicznego oraz wzrostu liczby mieszkańców Krakowa, miasto określił jako *odporne na wstrząsy*. Wynikiem przeprowadzonej przez niego analizy indeksu zatrudnienia jest stwierdzenie, że Kraków charakteryzuje się wysokim poziomem prężności miejskiej [3, s. 214-216]. A. Drobniak

kontynuując badania nad prężnością miejską wspólnie z Klaudią Plac, podjął się określenia propozycji metodyki w zakresie oceny prężności miejskiej, a także jej weryfikacji na przykładach wybranych miast Polski, w tym Krakowa. Autorzy badań analizując prężność miejską za pomocą *dynamiki liczby firm prowadzonych przez osoby fizyczne w latach 1995-2012 na 1000 mieszkańców* oraz *dynamiki liczby podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców w latach 1995-2012* wykazali, że wartości dynamiki dla Krakowa są wyższe niż dla Katowic, Aglomeracji Górnośląskiej oraz Wrocławia. Oznacza to zatem wysoki poziom prężności ekonomicznej tego miasta. Kraków uplasował się natomiast na niższej pozycji w zestawieniu badanych miast pod względem prężności ekonomicznej analizowanej za pomocą *dynamiki liczby miejsc pracy na 1000 mieszkańców w latach 1995-2012* oraz *dynamiki przychodów podatkowych budżetów miast z tytułu podatku CIT w latach 1995-2012* [2, s. 56-59]. Tematykę odporności miejskiej Krakowa, lecz w innym ujęciu, podjął w swoich badaniach Radosław Żołubak. W opublikowanym w 2021 r. artykule opisał możliwość budowania miejskiej rezyliencji w oparciu o gotowe projekty typowe/powtarzalne na przykładzie strefy podmiejskiej Krakowa. Badania potwierdziły, że racjonalnie i funkcjonalnie zaprojektowane, a później wprowadzone na rynek rozwiązania wpływają pozytywnie na osiągnięcie miejskiej odporności. Sukces zależy jednak od prowadzenia przez lokalne władze rzetelnej i zrównoważonej polityki przestrzennej, społecznej oraz gospodarczej [36, s. 220].

Celem artykułu jest przedstawienie strategii rozwoju oraz aktualnych programów strategicznych Krakowa w kontekście budowania odporności tego miasta. Studium przypadku Krakowa przeprowadzono w oparciu o przegląd literatury o tematyce miasta odpornego oraz procesów determinujących rozwój współczesnych miast, *Strategię Rozwoju Krakowa „Tu chce żyć. Kraków 2030”* oraz polityki, programy i plany miasta. Niniejszy artykuł stanowi przyczynek do dyskusji na temat miejskiej odporności Krakowa, stanowiąc tym samym punkt wyjścia do dalszych badań dotyczących realizacji planowanych przedsięwzięć i ich wpływu na wzrost odporności tego miasta.

2. Odporność miejska - urban resilience

Obszary zurbanizowane są narażone na występowanie negatywnych zmian o złożonym charakterze, które nazwano *kryzysem miast* [10, s. 87]. U jego podłoża stoją m.in.: trendy aktualnie występujące w gospodarce, globalizacja, nierówny podział dochodów, wzrost liczby ludności, postępujące starzenie się zamożnych społeczeństw oraz zmiany zachodzące w środowisku przyrodniczym [12, s. 10]. Odporność była przedmiotem rozważań naukowych już w 1973 r., gdy Crawford S. Holling opisywał działanie systemów ekologicznych. W swoim artykule zauważył, że odporność pozwala opisać trwałość powiązań w danych

systemie. Umożliwia również m.in. pomiar jego zdolności do absorbowania zmian [5, s. 17]. Współcześnie zagadnienie odporności *urban resilience* jest przedmiotem rozważań teoretycznych wielu badaczy. Sara Merrow, Joshua P. Newell oraz Melissa Stults w swojej definicji zauważają, że odporność miejska dotyczy charakterystycznej cechy systemu miejskiego oraz jego wielu różnego rodzaju składowych. Cechą tą jest umiejętność zachowania pożądaných funkcji lub szybkiego powrotu do nich w przypadku występowania nieoczekiwanych negatywnych wydarzeń. Odporność miejska odnosi się również do dostosowania się do zmian oraz szybkiego przekształcenia systemów, które w niekorzystny sposób wpływają na zdolności adaptacyjne [11, s. 39]. Według koncepcji, która traktowana jest jako forma wspierania zarządzania rozwojem, podczas planowania działań w zakresie najważniejszych obszarów funkcjonowania miasta należy kierować się potrzebą zapewnienia miejskiej odporności. Jej powstanie można łączyć z rozwojem technologii informatycznych związanych ze smart city [26, s. 171, 176-177, 189].

Koncepcja *urban resilience* może w istotny sposób wpływać na skuteczność procesów determinujących rozwój współczesnych ośrodków miejskich. Należy do nich regeneracja miast, inaczej regeneracja urbanistyczna [20], która prowadzi do odnowienia potencjału miasta i wyjścia z recesji. Pozwala również określić w jakim zakresie miasto powinno się rozwijać, a następnie uruchomić pożądane procesy, które ułatwią podążanie w nowo obranym kierunku. Celem regeneracji nie jest wyłącznie rewitalizacja zdegradowanych obszarów, ale pobudzenie całego miasta [19]. Rewitalizacja jest jednak elementem wchodzącym w skład procesów regeneracji [20]. Dotyczy ona kilku sfer funkcjonowania miasta. Wyróżnić można społeczne, przestrzenne oraz gospodarcze cele rewitalizacji. Dla każdego z miast są one odmienne, co należy traktować jako konsekwencję zdiagnozowanych problemów [9, s. 20]. Rewitalizacja jest procesem realizowanym przez władzę samorządową wspólnie z interesariuszami, w szczególności społecznością lokalną, który prowadzi m.in. do przeciwdziałania różnego rodzaju problemom zdiagnozowanym w przestrzeni miejskiej i zapobiegania jej degradacji [35, s. 9]. Efektem rewitalizacji powinno być podniesienie standardu życia mieszkańców obszarów, w których rozpoznano negatywne zjawiska [6, s. 34].

Mówiąc o implementacji miejskiej odporności należy z pewnością wspomnieć o programie *100 Resilient Cities* (100RC), poprzez który Fundacja Rockefellera postanowiła wesprzeć 100 miast w budowaniu odporności wobec wyzwań fizycznych, społecznych oraz ekonomicznych. Miasta, które znalazły się w sieci 100RC, zyskały szereg możliwości prowadzących je do wdrożenia zasad miasta odpornego. Pierwszą z nich było stworzenie stanowiska *Chief Resilience Officer*, czyli osoby odpowiedzialnej za kierowanie działaniami miasta prowadzącymi do budowania odporności. Miasta w sieci 100RC otrzymały również wsparcie ekspertów w opracowaniu Strategii Odporności oraz dostęp do

rozwiązań i partnerów reprezentujących różne sektory w opracowaniu i wdrożeniu przygotowanych strategii. Co ważne, dzięki programowi przynależą one do globalnej sieci, dzięki czemu mogą wykorzystywać doświadczenia innych miast i pomagać sobie wzajemnie [24]. W gronie miast budujących odporność w ramach programu znajdują się np. Toronto (Kanada), Buenos Aires (Argentyna), Belfast (Irlandia Północna), Luksor (Egipt) oraz Lagos (Nigeria) [25].

Fundacja Rockefellera oraz firma ARUP zaproponowały narzędzie, dzięki któremu możliwe jest zmierzenie miejskiej odporności. Na *City Resilience Index* składają się 4 obszary, 12 celów oraz 52 wskaźniki, które pozwalają ocenić poziom odporności danego miasta. Pierwszy ze wspomnianych obszarów – *zdrowie i dobre samopoczucie* – odnosi się m.in. do stopnia zaspokojenia najważniejszych potrzeb każdego człowieka, dostępu do opieki społecznej, usług zdrowotnych oraz wsparcia biznesowego. Wskaźniki służące do ewaluacji miejskiej odporności w ramach tego obszaru to np. dostęp do bezpiecznych i niedrogich mieszkań, wysokiej jakości opieki zdrowotnej, infrastruktury sanitarnej oraz poziom zapewnienia rozwoju lokalnej przedsiębiorczości i innowacji, jak również zaopatrzenia w niedrogą energię. Z kolei obszar *gospodarka i społeczeństwo* pozwala poznać m.in. stopień aktywności i integracji społeczeństwa, możliwości ograniczenia przestępczości oraz zdolność miasta do dywersyfikacji źródeł dochodów i przyciągania biznesu wraz z kapitałem. W jego ramach zaproponowano wskaźniki, które dotyczą dla przykładu: wsparcia lokalnej społeczności, mechanizmów działania na rzecz zapobiegania przestępstwom i zapewnienia bezpieczeństwa w mieście, a także właściwego zarządzania finansami publicznymi i zapewnienia atrakcyjnego środowiska dla biznesu. Kolejny obszar – *infrastruktura i środowisko* – obejmuje m.in. działania związane z gospodarowaniem środowiskiem miejskim i utrzymaniem infrastruktury, zapewnieniem niezawodnej komunikacji, aktywnym zarządzaniem oraz właściwym utrzymaniem systemu zapewniającym przywrócenie zakłóconych usług. Wskaźniki, które pozwalają określić poziom odporności w zakresie tego obszaru odnoszą się przykładowo do standardów budownictwa i infrastruktury, sieci infrastruktury ochronnej oraz zapewnienia efektywnego zarządzania ekosystemami, zróżnicowanych i dostępnych cenowo sieci transportowych, a także planów zachowania ciągłości niezbędnych usług użyteczności publicznej w sytuacji kryzysu. Ostatni z wyróżnionych przez Fundację Rockefellera oraz firmę ARUP obszar *przywództwo i strategia* dotyczy m.in. planowania strategicznego opartego na wizji, sposobu podejmowania przez decydentów decyzji oraz przygotowania lokalnych społeczności na wypadek wystąpienia nieoczekiwanych wydarzeń. W jego ramach przyjęto wskaźniki, które odnoszą się np. do współpracy interesariuszy na rzecz odporności, systemów monitorowania zagrożeń i oceny ryzyka, mechanizmów współpracy pomiędzy decydentami a społecznością lokalną, budowania wśród mieszkańców

świadomości na temat potencjalnych zagrożeń, jak również racjonalnego gospodarowania przestrzenią [23, s. 9, 19, 21, 23, 25].

Wybór znacznej liczby wskaźników z czterech różnych zakresów funkcjonowania miasta świadczy o wieloaspektowości *urban resilience*. Nie dotyczy ona jedynie odporności na zmiany klimatu, ale również potrzeby szybkiej reakcji i przystosowania się do nowych okoliczności o charakterze społecznym, gospodarczym, technicznym oraz przestrzennym.

3. Odporność miejska w strategii i politykach Miasta Krakowa

Kraków jest stolicą województwa małopolskiego oraz ważnym ośrodkiem biznesu i kultury. Jest również drugim co do wielkości miastem w Polsce pod względem liczby mieszkańców (782 137 osób według danych na 31 grudnia 2021 r.) oraz powierzchni (326,91km²) [27, s. 11].

Polityka rozwoju Krakowa jest prowadzona w oparciu o *Strategię Rozwoju Krakowa „Tu chcę żyć. Kraków 2030”*, przyjętą uchwałą Rady Miasta Krakowa z dnia 7 lutego 2018 r. Strategia mówi wprost o budowaniu odporności jedynie w kontekście wyzwań związanych z negatywnymi skutkami zmian klimatycznych. Należy jednak zauważyć, że przyszłość gospodarki, kapitału ludzkiego i społecznego, jakości życia, mobilności, środowiska naturalnego oraz zarządzania miastem ma być budowana w oparciu o idee miasta inteligentnego. Chęć kształtowania inteligentnej metropolii podkreślono m.in. w misji strategii [32, s. 4, 9, 21]. Jak pokazano w rozważaniach teoretycznych niniejszego artykułu idea miasta inteligentnego jest powiązana z koncepcją *urban resilience* [26, s. 171], zatem obrana przez Kraków ścieżka rozwoju może przyczynić się do budowania jego odporności.

Strategia rozwoju miasta zawiera 6 celów strategicznych oraz odpowiadające im cele operacyjne. W ramach każdego z nich zaproponowano działania kluczowe oraz polityki, programy i projekty strategiczne, które pozwolą na ich osiągnięcie. Za jedną z zasad zarządzania miastem oraz realizacji polityk uznano *elastyczne reagowanie*, co powinno wpłynąć na skuteczność w radzeniu sobie z kryzysami oraz zagwarantować właściwe reakcje w obliczu pojawiających się wyzwań i problemów [32, s. 5-6, 22-24]. Realizacja niektórych z celów operacyjnych, odnoszących się m.in. do jakości życia, bezpieczeństwa, środowiska, systemu transportowego, spójności społecznej oraz strategicznego zarządzania miastem, choć co nie jest w strategii wskazane bezpośrednio, może wpływać na zwiększenie odporności miasta.

Idea zmniejszenia podatności Krakowa na ekstremalne zjawiska klimatyczne przyświecała autorom *Planu Adaptacji Miasta Krakowa do zmian klimatu do roku 2030*. Do celów planu zaliczono zwiększenie odporności Krakowa na występowanie wyższych niż dotąd temperatur maksymalnych, fal upałów, fal zimna, temperatur przejściowych, deszczy nawalnych, nagłych

powodzi oraz powodzi od strony rzek, a także poprawę jakości powietrza. Działania adaptacyjne, tj. ułatwiające przystosowanie się miasta do zmian klimatu podzielono na trzy grupy. Pierwsza z nich to *działania organizacyjne*, których realizacja powinna prowadzić do zmian dotyczących funkcjonowania miasta, prawa miejscowego, organizacji przestrzeni miejskiej oraz przygotowania miasta na wypadek wystąpienia zagrożenia, w tym usprawnienia pracy służb miejskich. Z kolei *działania informacyjno-edukacyjne*, w tym różnego rodzaju programy dotyczą podnoszenia świadomości mieszkańców na temat zagrożeń klimatycznych. Ostatnie z proponowanych działań adaptacyjnych – *działania techniczne*, to przedsięwzięcia inwestycyjne polegające na budowie lub modernizacji infrastruktury niezbędnej do ochrony przed zagrożeniami związanymi ze zmianą klimatu. Działania adaptacyjne zawarte w programie to np. rozwój systemu błękitno-zielonej infrastruktury, inwestycje dotyczące dostosowania systemu komunikacji publicznej do nowych warunków klimatycznych oraz stosowanie proekologicznych rozwiązań infrastrukturalnych [13, s. 13, 75, 83, 88-89]. Kraków wykazuje się zaangażowaniem w zakresie budowania odporności na zagrożenia klimatyczne, o czym świadczy również powołanie jednostki samorządowej adaptującej miasto do zmian klimatu o nazwie *Klimat-Energia-Gospodarka Wodna*. Jest to pierwsze w Polsce tego typu działanie. Jego realizacja daje szansę na osiągnięcie koncepcji miasta oszczędnego, które wykorzystuje własne zasoby przy jednoczesnym ograniczeniu zagrożeń. Działania jednostki w zakresie adaptacji Krakowa do zmian klimatu to szansa na stworzenie wygodnego do życia oraz przyjaznego mieszkańcom miasta odpornego [7].

Potrzebę zwiększenia odporności Krakowa wskazano również w *Polityce zrównoważonej turystyki Krakowa na lata 2021-2028*. Według jej autorów turystyka w mieście powinna być rozwijana w taki sposób, by zwiększyć jego odporność w aspekcie środowiskowym, społecznym, ekonomicznym oraz infrastrukturalnym. W zaleceniach koalicji „Przyszłość turystyki jest w grze” związanych ze standardami dotyczącymi zrównoważonej turystyki, poruszono kwestię działań budujących turystykę odporną na kryzysy [30, s. 73, 76-77].

Miejska odporność Krakowa w kontekście rynku pracy może zostać zwiększona dzięki realizacji *Programu Promocji Zatrudnienia i Aktywizacji Zawodowej na lata 2021-2025 z perspektywą do 2030 roku w Gminie Miejskiej Kraków*. Grodzki Urząd Pracy zarządzający lokalnym rynkiem pracy realizując cele i zadania pochodzące z *Krajowego Planu Odbudowy i Zwiększenia Odporności* ma być wysoce aktywny w kwestii poprawy dopasowania kompetencji i kwalifikacji mieszkańców do potrzeb rynku pracy. Do wyzwań programu zaliczono zapewnienie rozwiązań regulacyjnych ułatwiających wychodzenie z kryzysu oraz odpornych na występowanie różnego typu sytuacji kryzysowych w przyszłości. Program uwzględnia również realizację zadania

dotyczącego rozwoju nowoczesnego kształcenia zawodowego, co może przyczynić się do zapewnienia odpornego systemu kształcenia [4, s. 7-8, 14].

Powszechne bezpieczeństwo jest wyjątkowo istotnym aspektem miejskiej odporności. Wysoki poziom bezpieczeństwa ma zapewnić realizacja *Programu poprawy bezpieczeństwa dla miasta Krakowa na lata 2022-2024 pn. „Bezpieczny Kraków”*. Stworzenie programu uzasadniono m.in. spełnieniem potrzeby współczesnego miasta, jaką jest osiągnięcie odpowiedniego poziomu odporności. Jego realizacja powinna prowadzić do szerzenia wiedzy w zakresie: komunikacji międzyludzkiej, ruchu drogowego, zagrożeń w sieci oraz udzielania pomocy w sytuacji zagrożenia. Osiągnięcie pożądanego poziomu bezpieczeństwa jest możliwe przykładowo dzięki zintegrowaniu działań w zakresie przeciwdziałania zagrożeniom bezpieczeństwa, które prowadzi policja, straż miejska, organizacje pozarządowe, uczelnie wyższe, administracja samorządowa oraz inne podmioty [18, s. 2, 11].

Potrzebę budowania odporności Krakowa na występowanie różnego rodzaju zakłóceń zasygnalizowano otwarcie w wyżej wymienionych politykach. Miasto przygotowało jednak również inne programy, które uznać można za tematyczne plany stymulowania miejskiej odporności, jednak bez bezpośredniego wskazania tego w ich treści. Należą do nich m.in.:

- a) *Plan zrównoważonego rozwoju publicznego transportu zbiorowego dla Gminy Kraków i gmin sąsiadujących, z którymi Gmina Kraków zawarła porozumienie w zakresie organizacji publicznego transportu zbiorowego*, którego celem jest zaplanowanie przewozów pasażerskich zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju transportu, co powinno zaowocować zwiększeniem mobilności społeczeństwa [14, s. 5],
- b) *Aktualizacja Miejskiego Programu Rewitalizacji Krakowa*, gdzie za cel obrano podjęcie kompleksowych działań ograniczających nierówności w warunkach życia lokalnej społeczności oraz poprawę dostępu mieszkańców do możliwości tworzonych przez miasto [28, s. 147],
- c) *Program Rozwoju Kultury w Krakowie do roku 2030*, który zakłada działalność zmierzającą do aktywnego korzystania mieszkańców z oferty kulturalnej (również współtworzonej przez siebie), współpracy publicznych instytucji kultury z mieszkańcami i organizacjami pozarządowymi, uzyskania wysokiej satysfakcji mieszkańców z życia w mieście, wspierania kreatywnych przedsiębiorców oraz zapewnienia wysokiej jakości infrastruktury kultury [31, s. 67],
- d) *Aktualizacja Planu Gospodarki Niskoemisyjnej dla Gminy Miejskiej Kraków*, której realizacja ma doprowadzić do osiągnięcia celów odnoszących się do zmian klimatu i zrównoważonego wykorzystania energii, określonych w Strategii „Europa 2020”. Działania w ramach planu mają być prowadzone w sektorach społeczno-gospodarczych, takich jak budownictwo i przemysł, transport, gospodarka komunalna

oraz zarządzanie miastem. Wdrażanie planu ma przyczynić się do realizacji koncepcji smart city [29, s. 25],

- e) *Program ochrony środowiska przed hałasem dla Miasta Krakowa na lata 2019-2023* ma za zadanie wskazanie zestawu działań naprawczych, których wdrożenie przełoży się na poprawę warunków życia mieszkańców, którzy są narażeni na negatywne oddziaływanie akustyczne [17, s. 8],
- f) *Powiatowy Program Działania Na Rzecz Osób Niepełnosprawnych na lata 2019-2022*, którego celem są działania na rzecz zapewnienia możliwie nieograniczonego funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami w Krakowie. Program powstał m.in. w oparciu o zasadę włączenia społecznego oraz dostępu osób z niepełnosprawnościami do edukacji, rynku pracy, rekreacji oraz życia publicznego i kulturalnego [34, s. 7-8],
- g) *Program Aktywności Społecznej i Integracji Osób Starszych na lata 2021-2025*, gdzie za cel główny przyjęto zapobieganie wykluczeniu społecznemu seniorów, a za cele szczegółowe m.in. pobudzanie aktywności społecznej osób starszych oraz podejmowanie działań na rzecz zwiększenia ich bezpieczeństwa [16, s. 18],
- h) *Program „Otwarty Kraków”* ma na celu zapewnienie m.in. wysokiej jakości życia mieszkańców, budowy poczucia wspólnoty oraz zaangażowania mieszkańców na rzecz rozwiązywania jej problemów [15, s. 3].

4. Podsumowanie

Współczesne miasta stojące w obliczu różnego rodzaju zakłóceń potrzebują skutecznych modeli umożliwiających pokonanie trudności i uodpornienie na ich występowanie w przyszłości. Wdrażanie koncepcji miejskiej odporności daje szansę na odpowiedzialne zarządzanie miastami zmagającymi się z kryzysami o charakterze społecznym, gospodarczym, środowiskowym oraz technicznym.

Na podstawie przeglądu dokumentów i programów strategicznych Krakowa, należy wnioskować, że potrzeba budowania odporności jest dostrzegana przez osoby odpowiedzialne za rozwój tego miasta. Jest to widoczne szczególnie w zakresie planowania działań związanych z adaptacją do zmian klimatu, prowadzenia zrównoważonej turystyki oraz zarządzania rynkiem pracy i bezpieczeństwem publicznym. Ponadto miasto, mimo że nie sygnalizuje tego wprost, dąży do zwiększenia odporności również w zakresie zrównoważonego transportu i mobilności, sprawiedliwości i równości społecznej, poczucia tożsamości zbiorowej oraz zapewnienia odpowiedniego stanu infrastruktury społecznej i technicznej. Można zatem wnioskować, iż mimo, że miasto nie posiada całościowej strategii budowania miejskiej odporności, planuje działania

mające na celu jej zwiększenie. Należy również podkreślić sam fakt przygotowania wielu polityk i programów realizujących strategię. Może to świadczyć o rozbudowanym planowaniu rozwoju, co stanowi jedną z cech miasta odpornego.

Literatura

- [1] Bilaska A.: Proces budowy miasta odpornego na przykładzie Rotterdamu, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, nr 34, 2016, s. 59-78.
- [2] Drobniaak A., Plac K.: Urban resilience - studia przypadków oceny ekonomicznej prężności miejskiej, *Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 391, 2015, s. 49-61, DOI:10.15611/PN.2015.391.05.
- [3] Drobniaak A.: Urban resilience - nowa perspektywa badawcza rozwoju miast, *Studia KPZK*, nr 153, 2013, s. 204-221.
- [4] Grodzki Urząd Pracy w Krakowie: Program Promocji Zatrudnienia i Aktywizacji Zawodowej na lata 2021-2025 z perspektywą do 2030 roku w Gminie Miejskiej Kraków, Kraków 2021, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D26285%26typ%3Du&_ga=2.215791063.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 28 września 2022 r.).
- [5] Holling C.S.: Resilience and Stability of Ecological Systems, *Annual Review of Ecology and Systematics*, nr 4, 1973, s. 1-23.
- [6] Jarczewski W., Kudłacz K., Nowak K., Piech K.: Skala planowanej rewitalizacji, w: Jarczewski W., Kułaczowska A. (red.), *Rewitalizacja. Raport o stanie polskich miast*, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa-Kraków 2019.
- [7] *Klimat-Energia-Gospodarka Wodna*, <https://kegw.krakow.pl/o-nas/> (dostęp: 28 września 2022 r.).
- [8] Kubicki P.: Odporność miast i nowe polityki miejskie, *Politeja*, nr 5(74), 2021, s. 225-239, <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.74.14>.
- [9] Lorens P.: Kształtowanie programów rewitalizacji miast w kontekście współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych, doktrynalnych i prawnych, *Biuletyn KPZK*, nr. 264, 2016, s. 10-25.
- [10] Mania W.: Współczesne transformacje i zagrożenia krajobrazów małych miast, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, nr 10, 2008, s. 87-95.
- [11] Merrow S., Newell J. P., Stults M.: Defining urban resilience: A review, *Landscape and Urban Planning*, nr 147, 2016, s. 38-49, <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2015.11.011>.
- [12] Pielesiak I., Ogrodowczyk A., Marcińczak S.: *Budowanie prężności w kontekście kurczenia się miast europejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021.
- [13] *Plan Adaptacyjny Miasta Krakowa do zmian klimatu do roku 2030*, <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/248569/karta> (dostęp: 28 września 2022 r.).

- [14] Plan zrównoważonego rozwoju publicznego transportu zbiorowego dla Gminy Miejskiej Kraków i gmin sąsiadujących, z którymi Gmina Kraków zawarła porozumienie w zakresie organizacji publicznego transportu zbiorowego, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D19827%26typ%3Du (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [15] Program „Otwarty Kraków”, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D21638%26typ%3Du&_ga=2.219115865.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [16] Program Aktywności Społecznej i Integracji Osób Starszych na lata 2021-2025, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D25410%26typ%3Du&_ga=2.8813429.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [17] Program ochrony środowiska przed hałasem dla Miasta Krakowa na lata 2019-2023, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D23748%26typ%3Du&_ga=2.43431781.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [18] Program poprawy bezpieczeństwa dla miasta Krakowa na lata 2022-2024 „Bezpieczny Kraków”, https://bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D26193%26typ%3Du&_ga=2.51336937.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 29 września 2022 r.).
- [19] Regeneracja Miast Przemysłowych, <https://www.regeneracjamiast.pl/wp-content/uploads/2021/03/Zalozenia-Programowe-Kongresu-Regeneracja-Miast-Przemyslowych.pdf> (dostęp: 20 września 2022 r.).
- [20] Regeneracja Miast Przemysłowych, <https://www.regeneracjamiast.pl/wp-content/uploads/2022/01/Zaloz%CC%87enia-Programowe-Kongresu-Regeneracja-Miast.pdf> (dostęp: 20 września 2022 r.).
- [21] Stawasz D.: Współczesne dylematy zarządzania rozwojem miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- [22] Świątek L.: Architektura pozytywnego rozwoju, w: Januchta-Szostak A., Banach M. (red.), Człowiek – Ekologia – Architektura. Tom 3. Regeneracja miasta, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 2017, s. 7-17.
- [23] The Rockefeller Foundation, ARUP: City Resilience Index. Understanding and Measuring City Resilience, 2016.
- [24] The Rockefeller Foundation, <https://www.rockefellerfoundation.org/100-resilient-cities/> (dostęp: 19 września 2022 r.).
- [25] The Rockefeller Foundation, <https://www.rockefellerfoundation.org/news/100-resilient-cities-rockefeller-foundation-announce-37-new-member-cities-reaching-100-city-milestone-global-network/> (dostęp: 19 września 2022 r.).
- [26] Tyburek J.: Urban resilience, czyli zarządzanie kryzysami i zapewnienie odporności miejskiej 2.0, w: Czapska J., Mączyński P., Struzińska K. (red.), Bezpieczne miasto: w poszukiwaniu wiedzy przydatnej praktykom, Wydawnictwo JAK, Kraków 2017, s. 168-191.

- [27] Urząd Miasta Krakowa: Raport o stanie gminy 2021, Kraków 2022, <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/337263/karta> (dostęp: 17 września 2022 r.).
- [28] Urząd Miasta Krakowa: Aktualizacja Miejskiego Programu Rewitalizacji Krakowa, Kraków 2021, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D25653%26typ%3Du (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [29] Urząd Miasta Krakowa: Plan Gospodarki Niskoemisyjnej dla Gminy Miejskiej Kraków. Aktualizacja, Kraków 2018, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D21067%26typ%3Du&_ga=2.43940709.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [30] Urząd Miasta Krakowa: Polityka zrównoważonej turystyki Krakowa na lata 2021-2028, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D25476%26typ%3Du&_ga=2.248943175.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 28 września 2022 r.).
- [31] Urząd Miasta Krakowa: Program Rozwoju Kultury w Krakowie do roku 2030, Kraków 2017, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D22633%26typ%3Du&_ga=2.17800057.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [32] Urząd Miasta Krakowa: Strategia Rozwoju Krakowa. Tu chcę żyć. Kraków 2030, Kraków 2017, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D23155%26typ%3Du (dostęp: 28 września 2022 r.).
- [33] Wańkiewicz W.: Rozwój miast – spójność, integracja, rewitalizacja, Problemy Rozwoju Miast, nr 3, 2012, s. 47-58.
- [34] Zespół Fundacji Instytut Rozwoju Regionalnego oraz Utilitia Sp. z o.o., Urząd Miasta Krakowa: Powiatowy Program Działania Na Rzecz Osób Niepełnosprawnych na lata 2019-2022, Kraków 2019, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D24147%26typ%3Du&_ga=2.42434405.1190376430.1664616823-984437094.1663092824 (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [35] Ziobrowski Z.: Wstęp, w: Ziobrowski Z., Jarczewski W. (red.), Rewitalizacja miast polskich – diagnoza. Tom 8, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010.
- [36] Żołubak R.: Miasto odporne – rozbudowa tkanki współczesnego miasta na podstawie projektów powtarzalnych, Przestrzeń/Urbanistyka/Architektura, vol. 1, 2021, s. 207-222, DOI: 10.37705/PUA/1/2021/014.

STRESZCZENIE i INFORMACJA O AUTORZE

Krzysztof KOPEĆ*

KONCEPCJA MIEJSKIEJ ODPORNOŚCI NA PRZYKŁADZIE MIASTA KRAKOWA

Słowa kluczowe: rezyliencja, rozwój, strategia, polityki

W artykule przedstawiono Strategię Rozwoju Krakowa „Tu chcę żyć. Kraków 2030” oraz aktualne programy strategiczne miasta w kontekście zwiększania jego odporności. Studium przypadku planowania działań zwiększających odporność Krakowa przeprowadzono w oparciu o dostępną literaturę, strategię rozwoju miasta oraz aktualne programy i plany będące narzędziami realizującymi cele strategii. Badania pokazały, że problematyka zwiększania odporności miasta na występujące kryzysy jest obecna w jego dokumentach strategicznych przede wszystkim w sferze planowania działań dotyczących adaptacji do zmian klimatu, prowadzenia zrównoważonej turystyki oraz zarządzania rynkiem pracy i bezpieczeństwem publicznym. Analiza programów i planów miejskich pokazała również planowanie zwiększania miejskiej odporności w zakresie zrównoważonego transportu i mobilności, sprawiedliwości i równości społecznej, poczucia wspólnoty oraz zapewnienia właściwego stanu infrastruktury społecznej i technicznej pomimo, że nie zostało to wprost zasygnalizowane. Z przeprowadzonych badań wynika, że Kraków pomimo braku kompleksowej strategii zapewnienia miejskiej odporności planuje działania mające na celu jej stopniowe wdrażanie. Sposób, w jaki rozwój Krakowa jest planowany wykazuje cechy charakterystyczne dla miasta odpornego, na co wskazuje przyjęcie wielu różnych polityk.

* Doktorant w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie na kierunku Gospodarka przestrzenna, krzysztofkopec97@gmail.com

Krzysztof KOPEĆ¹

THE CONCEPT OF URBAN RESILIENCE ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KRAKOW

Keywords: resilience, development, strategy, policies

The article presents the Kraków Development Strategy "This is where I want to live. Krakow 2030" and the city's current strategic programs in the context of increasing resilience. A case study of planning activities to increase Krakow's resilience was conducted based on the available literature, the city's development strategy and current programs and plans that are tools for implementing the strategy's goals. Research has shown that the issue of increasing the city's resilience to crises is present in its strategic documents, primarily in the sphere of planning activities for climate change adaptation, conducting sustainable tourism, and managing the labor market and public safety. The analysis of the city's programs and plans also showed planning to increase urban resilience in the areas of sustainable transportation and mobility, social justice and equity, sense of community, and ensuring the proper state of social and technical infrastructure, despite the fact that this was not signaled explicitly. The research shows that despite the lack of a complex strategy for ensuring urban resilience, Krakow is planning activities for its gradual implementation. The way in which Krakow's development is planned shows the characteristics of a resilient city, as evidenced by the adoption of many various policies.

* PhD student at the Doctoral School of the Cracow University of Economics, degree course: spatial economy, krzysztofkopec97@gmail.com

Karolina KOZŁOWSKA

POCZUCIE BEZPIECZEŃSTWA W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ W KONTEKŚCIE ZASAD ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

1. Wstęp

Koncepcja zrównoważonego rozwoju (ZR) była oczekiwaną reakcją na zaburzoną relację człowiek – środowisko i prognozowane konsekwencje tego stanu. Odzwierciedlała ona narastające obawy wywołane zaobserwowanymi niekorzystnymi zmianami środowiskowymi spowodowanymi między innymi poprzez nadmierne eksploatowanie terenów zielonych [23], agresywną gospodarkę rolną [23], szybki wzrost populacji [25] i niekontrolowany rozrost tkanki miejskiej [23,25]. Źle wyważone proporcje zależności człowiek – gospodarka w odniesieniu do środowiska zbliżyły planetę do kresu możliwości regeneracji jej zasobów naturalnych. Pierwotnie mocno zielony nurt koncepcji sygnalizowanej już w XVII wieku poprzez postulaty dotyczące prawidłowej gospodarki leśnej Carlowitza [21] w drugiej połowie XX wieku przekształcił się w trójfilarowy zapis oparty na równoważnym prowadzeniu gospodarki, środowiska i społeczności [21]. Idea zrównoważonego rozwoju miała i ma nadal zapewnić sprawiedliwość pokoleniową i nie przedkładać aktualnych potrzeb nad potrzeby przyszłych pokoleń [27,28]. Obecne działania sformalizowano podczas szczytu ONZ w 2015 roku w postaci dokumentu Agendy 2030. Działania spisane w formie 17 celów zyskały rozbudowaną i pogłębioną postać wychodzącą poza intuicyjnie pojęty wymiar ochrony środowiska. Powyższym zrównoważony rozwój zyskał transdyscyplinarny charakter [21] i niezwykle rozległy obszar badawczy. Aktualnie stanowi on wysoko wpływowy element rozwoju i jak określił Bachmann megatrend [21]. Głębokie implikacje współczesnego symbolu nowoczesności i innowacyjności zwracają uwagę na obszar wpływów w dyscyplinach teoretycznie bezpośrednio niepowiązanych z koncepcją ZR.

Sukces realizacji celów ZR zależy od warunków, w jakich może być realizowany. Jakość środowiska, w jakim są wprowadzane zasady ZR, jest niezwykle istotna dla powodzenia realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Jednym z podstawowych czynników ułatwiających sprawne wprowadzanie

programów związanych z ZR jest bezpieczeństwo przywoływane w Agencji 2030 w bardzo szerokim ujęciu.

Pojęcie bezpieczeństwa przedstawiane jest w literaturze z progresywną eksplikacją. Rozszerza się znaczenie, ujmowanie i zakres jego występowania. Nieustannie nasila się potrzeba jego formułowania w coraz to nowych obszarach badawczych. Tym samym analiza bezpieczeństwa wprowadzana jest do kolejnych dyscyplin naukowych, które dążą do ustalenia prawidłowości w jego definiowaniu, a które nie były dotychczas powiązane z tym pojęciem. Przez znaczną część XX wieku przeważało wyjaśnianie pojęcia bezpieczeństwa jako negacji dla stanu, w którym wystąpiło zagrożenie [20] lub ryzyko zagrożenia [2]. Stąd też w wielu definicjach i tłumaczeniach funkcjonowania tego terminu mowa jest o opozycji do stanu zagrożenia [15], niebezpieczeństwa [2,15,14] lub uwolnienia od negatywnych czynników, takich jak uczucie strachu [1]. Istnieją również pozytywne odniesienia do stabilności [19] i pewności siebie [1]. Miejsce bezpieczne rozumiane jest jako miejsce chronione przed istniejącymi lub potencjalnymi zagrożeniami, których doświadczenie może spowodować szkodę lub krzywdę [14]. Bezpieczeństwo nie jest zastane, dane z góry, tylko osiągane po rozpoznaniu zagrożeń. W takim rozumieniu stan bezpieczeństwa jest odpowiedzią, reakcją ochronną polegającą na opracowaniu systemu zwalczania istniejących zagrożeń lub zapobiegania przyszłym, a później dbałości i konsekwencji w przestrzeganiu wypracowanych reguł. Tak określone pojęcie mimo słuszności formułowania jego założeń nie wytrzymało w pełni narastających zmian w otaczającym świecie i wymagało rozszerzenia.

Aktualnie poszukiwań istoty bezpieczeństwa nie zawężamy jedynie do odnajdywania wartości ochronnych i obronnych, ale zwracamy uwagę na właściwości prorozwojowe. Cieślarczyk wraz z zespołem [3] określa drogę przejścia od opartego na „wąskim, «negatywnym» rozumieniu bezpieczeństwa jako «braku zagrożeń»” [3, s. 20] do opartego na „szerokim i «pozytywnym» rozumieniu bezpieczeństwa” [3, s. 20] akcentowanego w najnowszej wizji kultury bezpieczeństwa. Odwołując się do adnotacji filozofii bezpieczeństwa, sam termin kultura nabrał obecnie nowego znaczenia. Jest ona obecnie zasobem postawionym do naszej dyspozycji, nieograniczonym terytorialnie i chronologicznie [19]. Ze względu na związek z kulturą, termin bezpieczeństwo pogłębił się o postrzeganie różnorodności wartości, norm, zasad, symboli i przekonań.

Na konstruowanie profilu bezpieczeństwa nakłada się specyfika współczesnych czasów, która koncentruje się na globalnych zależnościach, na sieciowych, złożonych relacjach pomiędzy państwami, społeczeństwami i grupami. Globalizacja w odniesieniu do bezpieczeństwa ma charakter deterministyczny. Powoduje to rozpatrywanie istoty bezpieczeństwa w interdyscyplinarnych poszukiwaniach. Odnosimy potrzebę bezpieczeństwa do różnych skal funkcjonowania i obszarów naukowych. Utożsamiamy

bezpieczeństwo z rozległymi definicjami bezpieczeństwa narodowego, gospodarczego, ekologicznego, klimatycznego. Jednocześnie analiza potrzeb społecznych w drugiej połowie XX wieku wskazuje na potrzebę uzupełnienia postrzegania bezpieczeństwa nie tylko w skali globalnej, narodowej, ale także ludzkiej [29]. Bezpieczeństwo człowieka rozwinęło się z obaw zwykłego człowieka o jego osobiste bezpieczeństwo w ciągu dnia [29]. Według autorów Human Development Report z 1994 roku tendencja ta wiąże się z dwoma rodzajami zagrożeń, chronicznymi związanymi z głodem, chorobami i represjami, ale także nagłymi sytuacjami w domu, pracy i społeczności [29]. Obecne rozumienie bezpieczeństwa związane jest z aktywnością, wypracowaniem i utrzymaniem tego stanu, ale też z koniecznością zrozumienia, gdzie, z kim i w jakim czasie ten system budujemy. Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne w wyjaśnieniu pojęcia bezpieczeństw opiera się na trzech głównych czynnikach: pewności siebie, wolności od lęku i poczuciu bezpieczeństwa [1]. Poczucie bezpieczeństwa w przeciwieństwie do obiektywnej kategorii bezpieczeństwa podmiotu jest subiektywną oceną podmiotu spostrzeganych zagrożeń. Jednak odczuwanie zagrożeń ma związek ze zbiorem czynników obiektywnych. [8].

Badaniem wskaźników, które mogą mieć wpływ na poczucie bezpieczeństwa użytkowników przestrzeni, zajmuje się architektura i urbanistyka przy współpracy z naukami społecznymi szczególnie psychologią i socjologią oraz naukami o ziemi jak geografia. Jednym z rozdziałów poszukiwań formuły poczucia bezpieczeństwa w architekturze i urbanistyce jest korelacja obiektywnych czynników przestrzeni zbudowanych z subiektywną oceną podmiotu, użytkownika przestrzeni. Autorka artykułu skupia się na poczuciu bezpieczeństwa w przestrzeniach zbudowanych, miejskich. Struktury miejskie są określane w literaturze jako szczególnie podatne na czynniki stresotwórcze takie jak zanieczyszczenia [18], hałas [12], zatłoczenie [18], przestępczość [30]. Większe nagromadzenie czynników stresotwórczych w miastach niż w przestrzeniach ruralnych [18] prowadzi do wzmożonej intensywności występowania chorób psychicznych [12] i niższej wartości osiągnięcia dobrostanu [31].

W trakcie poszukiwań narodziło się pytanie, czy uwarunkowania strukturalne poczucia bezpieczeństwa przy założeniu, że ma ono wpływ na zachowania nie tylko pojedynczej jednostki, można wiązać z możliwością realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Konsekwencje braku poczucia bezpieczeństwa są bardziej wyjaskrawione i dotkliwie niż pierwotnie samo poczucie lęku. Odczuwanie braku poczucia bezpieczeństwa może prowadzić do unikania określonych budzących obawy przestrzeni, poczucia bycia wyalienowanym szczególnie dotyczy ten problem wrażliwych grup i stopniowego ograniczania kontaktów społecznych.

W architekturze i urbanistyce wyraziście zarysowane obszary współpracy i interdyscyplinarnych odniesień widoczne są w zielonym nurcie mocno wspartym ideami zrównoważonego rozwoju, ale też coraz mocniej skłaniają się w kierunku nauk społecznych w tym koncentracji na dobrostanie mniejszych grup i jednostek. Biorąc pod rozwagę powyższe założenia, można zbudować tezę, iż brak poczucia bezpieczeństwa w przestrzeniach zbudowanych ma wpływ pośredni lub bezpośredni na realizację celów zrównoważonego rozwoju. Tezę uzupełniają pytania badawcze. W jakich obszarach występują te powiązania i czy mają charakter pośredni, czy bezpośredni? Czy korelacja tych dwóch terminów jawi się jako korzystna i może wzmocnić formułowanie pojęcia przestrzeni bezpiecznej? Czy subiektywny czynnik poczucia bezpieczeństwa w przestrzeni zbudowanej, określający osobisty charakter relacji człowieka z otoczeniem możemy uważać za jeden ze wskaźników zrównoważonego rozwoju, czy też jako element wspierający realizację koncepcji ZR? Podjęte badania miały na celu określenie charakteru relacji i potrzeby jej definiowania.

Nie jest to pierwsza próba doszukiwania się tego typu powiązań. Przestrzenie bezpieczne i założenia zrównoważonego rozwoju i ich wzajemne powiązania były przedmiotem zainteresowania naukowców angielskich i australijskich. Cozens [5] postawił pytanie o jakość i stopień korelacji tych dwóch zagadnień w kontekście strachu przed przestępczością, czynnika silnie związanego z poczuciem bezpieczeństwa. Ze względu na dystans czasowy i sformułowanie tych pytań jeszcze przed wydaniem Agendy 2030 autorka podjęła próbę odczytania tych zależności ze szczególnym uwzględnieniem zapisów Agendy 2030.

2. Metody

Istotną rolę w przeprowadzeniu badań odegrało odczytanie współczesnych tendencji w kształtowaniu i wyjaśnianiu problemów związanych z bezpieczeństwem w ujęciu holistycznym. Badania oparte są o kwerendę bibliograficzną wykonaną na podstawie analizy artykułów naukowych, monografii i programów badawczych związanych ze zrównoważonym rozwojem. Charakter przedmiotu badań – poczucie bezpieczeństwa w przestrzeni zbudowanej w relacji do celów zrównoważonego rozwoju, zdecydował o wykonaniu kwerendy w ramach rozbudowanego interdyscyplinarnego obszaru. Istotnym czynnikiem poszukiwań był dobór literatury skonstruowany tak, aby uzyskać pełny obraz zależności pomiędzy sformułowaniami zawartymi w Agendzie 2030, a ich pełną interdyscyplinarną eksplikacją w kontekście poczucia bezpieczeństwa użytkowników przestrzeni. Z uwagi na obszar poszukiwań ograniczony do przestrzeni zbudowanej analizą objęto literaturę związaną ze współczesnym podejściem do kształtowania obszarów zurbanizowanych w kontekście ZR. Subiektywny charakter czynnika poczucia

bezpieczeństwa rozszerzył poszukiwania o dyscypliny z obszaru nauk społecznych ze szczególnym uwzględnieniem psychologii i socjologii oraz nauk medycznych w tym psychiatrii. Podłoże badań zostało uzupełnione o filozoficzne tło ujmowania poczucia bezpieczeństwa z powodu charakteru nauk filozoficznych oznaczonego wyraźną konsekwencją czasową.

Podejście krytyczne do powyższego kanonu literatury pozwoliło na wyszczególnienie zagadnień, które mogły posiadać bezpośrednie lub pośrednie związki z celami zrównoważonego rozwoju. Obszarami wybranymi do dalszego etapu badań zostały: zdrowie psychiczne, dobrostan, spójność społeczna i mające bardziej ogólny charakter nawiązanie do kształtowania bezpieczeństwa miast. Przestrzennie jako obszar brzegowy badań wyznaczono struktury miejskie. Dalszy proces badań oparł się na metodzie o charakterze redukcjonistycznym w postaci analizy dokumentu Agendy 2030. Podczas szczegółowej analizy dokumentu zostały wyłonione zapisy zbieżne z podanymi wcześniej zagadnieniami. Zapisy te zostały poddane ocenie pod kątem powiązania z właściwościami poczucia bezpieczeństwa w przestrzeni zurbanizowanej, miejskiej. Został też przeanalizowany kontekst przytoczenia poszczególnych zapisów z uwzględnieniem celu agendy, z jakim został powiązany.

3. Rezultaty

3.1. Wprowadzenie

W Agendzie 2030 mocno akcentowane są związki zrównoważonego rozwoju z pojęciem bezpieczeństwa. Artykulacja bezpieczeństwa związana jest w tym dokumencie z bardzo różnorodnie skonstruowaną grupą czynników obejmujących rozległe pola aktywności ludzkiej. Samo słowo bezpieczny zestawiane jest z nurtem zielonym zrównoważonego rozwoju i jego składowymi takimi jak bezpieczna woda pitna i urządzenia sanitarne, bezpieczna żywność, bezpieczne ponowne wykorzystanie materiałów w skali globalnej, bezpieczne zarządzanie chemikaliami, dostęp do ziemi oraz innych zasobów i czynników produkcji, bezpieczne systemy transportu [27]. Bezpieczeństwo jest ukazane w związku ze środowiskiem pracy, nauczania i zdrowiem w postaci bezpiecznych lekarstw i szczepionek oraz statusu społecznego jak migracja [27]. Bezpieczeństwo jest też wyraźnie wiązane z przestrzeniami zbudowanymi, gdzie znajdujemy zarówno odniesienia bardziej ogólne takie jak bezpieczeństwo miast i osiedli ludzkich, ale też wskazane konkretne obszary jak bezpieczne drogi, przestrzenie zielone i przestrzenie publiczne oraz mieszkania [27]. Są też wprowadzone odniesienia do bezpieczeństwa osobistego [27]. Powyższe determinanty SD wynikają bezpośrednio z definicji bezpieczeństwa zawartej w Agendzie 2030. Agenda 2030 podejmuje również kwestie związane z czynnikami, które powodują przemoc, brak bezpieczeństwa i nie-

sprawiedliwość, ale nie odnosi się bezpośrednio do subiektywnej formy bezpieczeństwa osobistego, czyli poczucia bezpieczeństwa [27]. Szczególnej uwadze autorki poddane są obszary przywołane w agendzie takie jak dobrostan, zdrowie psychiczne, spójność społeczna, bezpieczeństwo miasta i bezpieczeństwo osobiste.

3.2. Dobrostan

Agenda 2030 [27] odnosi się do pojęcia dobrostanu w sposób bezpośredni. Pojęcie to pojawia się już w ogólnym zapisie wizji świata jako jeden z czynników gwarantujący możliwość przeprowadzenia koniecznych zmian. Dobrostan jest tu przywołany w trzech podstawowych nurtach: fizycznym, psychicznym i społecznym. W szczegółowych zapisach Agendy 2030 przytoczony jest on w celu 3 w kontekście promowania zdrowia, a w szczególności jako środek prowadzący wraz z promocją zdrowia psychicznego do obniżenia poziomu chorób niezakaźnych. W kontekście gospodarczym poruszonym w celu 9 dobrostan odniesiony jest do stanu, do którego dążymy poprzez budowanie odpowiedniej infrastruktury. Z jednej strony jest środkiem, poprzez który dążymy do osiągnięcia celu, który nam pozwala ten cel urzeczywistnić, z drugiej strony jest stanem docelowym jak w odniesieniu gospodarczym.

Dobrostan jest definiowany jako stan subiektywny i obiektywny [17]. W szerokim ujęciu ram tego pojęcia wyróżniamy dobrostan materialny, fizyczny, społeczny, psychiczny i kulturowy [17]. Jednym z najsłynniejszych odniesień do dobrostanu jest szeroko cytowany zapis definicji zdrowia WHO z 1948 roku [32]. Organizacja ta postrzega zdrowie jako pełny fizyczny, psychiczny i społeczny dobrostan. Autorzy Karta Ottawska Promocji Zdrowia [34] wyjaśniają, iż aby osiągnąć tę triadę dobrostanu grupa lub jednostka musi mieć odpowiednie warunki do artykułowania i realizacji aspiracji i potrzeb, a także powinna mieć wpływ na formowanie otoczenia. Z kolei definicja APA [1] obok stanu szczęścia i zadowolenia wyszczególnia niski poziom niepokoju i dobrą jakość życia. Według cebulowej teorii szczęścia [6] dobrostan formułowany jest na trzech poziomach. Pierwszy związany z wolą życia jest stabilny, charakterystyczny dla wszystkich żywych organizmów, drugi jest świadomą oceną własnego życia, poczucia szczęścia określaną jako dobrostan psychiczny. Najwyższy poziom łączy się z zadowoleniem z poszczególnych dziedzin życia, określaną jest jako najbardziej zmienny poziom z uwagi na wyraźną zależność od warunków zewnętrznych. Unia europejska w ramach badania wskaźników jakości życia, które wpływają na dobrostan, wyszczególniła między innymi bezpieczeństwo fizyczne [10]. W powyższym zestawieniu Eurostatu obok oczywistych czynników obiektywnych takich jak przestępczość i przemoc podkreślono wagę subiektywnego odczucia bezpieczeństwa jako mocno oddziałującego na poziom jakości życia.

Na podstawie powyższej analizy literatury przedmiotu można wnioskować, iż istnieje pośrednia zależność pomiędzy dobrostanem a subiektywnym odczuciem poczucia bezpieczeństwa. Korelacja tych czynników bardziej czytelna podczas analizy poszczególnych składników, na które składa się pojęcie dobrostanu. Ze względu na bogactwo definicji trudno jest jednoznacznie określić drogę tej zależności. Najczytelniejszy układ przedstawia powiązanie zmiennych środowiskowych wpływających na warunki życia, wśród których wyszczególniane jest pojęcie poczucia bezpieczeństwa. Jest ono jednak często zawężane do subiektywnego postrzegania poziomu przestępczości a rzadszej odnoszone do grupy czynników strukturalnych niezwiązanych z wiktymizacją takich jak skala przestrzeni, dobór materiałów, czytelność prowadzenia układów urbanistycznych.

3.3. Zdrowie psychiczne

W ogólnym opisie Agendy 2030 [27] mocno artykułowana jest konieczność promocji zdrowia fizycznego, psychicznego i dobrostanu jako warunków koniecznych do osiągnięcia pożądanej długości życia. Podkreślana jest też potrzeba wrażliwości na aspekty związane z zaburzeniami behawioralnymi, rozwojowymi i neurologicznymi. Potrzeba promocji i dbałości o zdrowie psychiczne wymieniana jest też w zapisie celu 3, jako środka obok dobrostanu prowadzącego do ograniczenia umieralności. W zapisie celu 3 napotkamy również na nawiązanie do zapobiegania uzależnieniom od środków odurzających.

Podczas literatury przedmiotu autorka wyróżniła kilka głównych odniesień do wyjaśniania i pojmowania istoty zdrowia psychicznego w kontekście poczucia bezpieczeństwa.

W charakterystyce zdrowia psychicznego wyróżnia się akcentowanie odporności człowieka objawianej poprzez nabycie umiejętności radzenia sobie z otoczeniem, nabycia odporności w stosunku do zwykłych codziennych stresów i wymagań otoczenia [1,22]. Oprócz odporności na trudne sytuacje zdrowie psychiczne związane jest z bardziej aktywną postawą związaną ze sprawnym rozwiązywaniem problemów poprzez panowanie nad otoczeniem i umiejętność trafnego odbierania rzeczywistości [22]. Odbiór rzeczywistości wiązać też możemy z wolnością od lęków i upośledzających objawów [1].

Kolejnym nurtem jest dostrzeganie znaczenia dobrego samopoczucia emocjonalnego [1,22] powiązanego z przystosowaniem behawioralnym [1] i świadomości własnych możliwości [22] oraz wykorzystywanie własnego potencjału [33]. Wyraźnie akcentowane jest też włączenie społeczne poprzez posiadanie umiejętności nawiązywania relacji [1] i aktywne uczestniczenie w życiu własnej społeczności [22,33]. Definicja światowej organizacji zdrowia

wiąże też zdrowie psychiczne z osiągnięciem dobrostanu, czyli odczuwania szczęścia.

Galderisi i inni [11] krytykują tę definicję za zbyt utopijne podejście do zdrowia psychicznego. Nie każdy, kto jest nieszczęśliwy, powinien być klasyfikowany jako osoba z niedomaganiem psychicznym. W nowym podejściu krytykowane jest też zbyt wymagające odniesienie do wydajności i aktywności. Nie każdy ze względu na wiek, możliwości fizyczne i ogólnoodrodowiskowe może być maksymalnie wydajny. Nowa propozycja definicji kładzie nacisk na trzy aspekty: zdolność poznania i uzewnętrzniania własnych emocji oraz empatii względem pozostałych, umiejętność przystosowania się, radzenia sobie z trudnymi sytuacjami, a także równowagę wewnętrzną [11].

Zwiększoną różnorodnością, ale też intensywnością nagromadzenia czynników oddziałujących na człowieka w tym stresorów odznaczają się przestrzenie miejskie. [18,12,13]. W przestrzeniach miejskich napotykamy na wysoki poziom zanieczyszczenia komponentów środowiska naturalnego jak np. powietrze, woda, gleba; ponadto zanieczyszczenie hałasem i światłem, wysokość budynków, rozległość przestrzeni publicznych, zagrożenie przestępczością, zagrożenia komunikacyjne. Spośród tych czynników wiele można zakwalifikować jako stresory środowiskowe, których nagromadzenie może powodować przeciążenie poznawcze [13]. Badania potwierdzają, że użytkownicy przestrzeni miejskich narażeni na kontakt ze zwiększoną ilością stresorów wykazują większą podatność na choroby psychiczne.

3.4. Spójność społeczna

Spójność grupy, społeczeństwa, czyli jedność, solidarność, społeczna, spistość [1], charakteryzuje społeczeństwa bez pęknięć lub z umiejętnością zarządzania podziałami [24]. Spójność społeczna objawia się w relacjach społecznych poczuciem przynależności [1,24], zaufaniem i sprzeciwia się wykluczeniu. Na spójność społeczną bardzo mocno wpływają integracja społeczna i inkluzyjność społeczna [24]. Dwa terminy niekiedy utożsamiane z jednym procesem jednak posiadają inną eksplikację.

Proces włączenia (inkluzyjności) społecznego opiera się na zapewnieniu możliwości uczestnictwa w życiu społecznym, czyli zbudowaniu odpowiednich warunków, aby poszczególne jednostki lub grupy wcześniej wykluczone mogły w pełni uczestniczyć we wszystkich aspektach życia [7]. Obszarem działania procesu inkluzyjności społecznej są objęte jednostki lub grupy znajdujące się w niekorzystnej sytuacji, lub wręcz wykluczone.

Agenda 2030 [27] odnosi się do osób wykluczonych najszerzej w celu 10.2. i apeluje o umożliwienie i promowanie uczestnictwa „w życiu społecznym, gospodarczym i politycznym wszystkich ludzi, bez względu na wiek, płeć, niepełnosprawność, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię, status

ekonomiczny bądź inne czynniki”. Davney i Gordon do grupy zagrożonych wykluczeniem zaliczają też osoby zagrożone lub obciążone chorobą psychiczną [7]. Agenda 2030 [27] zwraca uwagę, iż na inkluzyjność społeczną mogą wpływać i jej sprzyjać następujące czynniki: pokojowe i sprawiedliwe społeczeństwa (pkt. 3), wzrost gospodarczy (pkt. 3), wkład migrantów (pkt. 29), odpowiedzialne instytucje (cel 16), środowisko nauczania dla wszystkich (cel 4, pkt. 4a), zrównoważona industrializacja (pkt. 9.2), zrównoważona urbanizacja (pkt. 11.3), czy nawet odpowiednio uregulowany handel (pkt. 68). Drugą determinantą spójności społecznej jest integracja społeczna. Integracja społeczna oznacza stan [9] lub proces [1] scalenia w jedną zharmonizowaną zbiorowość społeczną różnorodnych grup. Integracja społeczna łączy się z procesem asymilacji [1], czyli pewnej przemiany i przystosowania się do życia w grupie i odgrywania aktywnej roli w jej obszarze [24,15], lecz opartej na wzajemnej akceptacji członków tej grupy [1].

Agenda 2030 [27] przedstawia rolę integracji społecznej jako czynnika zależnego wymagającego wsparcia od stopnia realizacji różnych często pozornie odległych od siebie procesów. Wśród czynników sprzyjających integracji społecznej wymienia: zrównoważony rozwój gospodarczy, sport, bezpieczne tereny zielone, bezpieczne miasta i osiedla ludzkie.

3.5. Bezpieczeństwo miast, bezpieczeństwo osobiste

Wizja Agendy 2030 [27] spostrzega miasta jako kluczowe dla budowania jakości życia ludzi. Ogólna wizja miasta przedstawia je jako bezpieczne, odporne i zrównoważone, planowane tak, aby sprzyjać spójności społecznej i bezpieczeństwu osobistemu. Miasta według zapisów agendy powinny nieść też rolę stymulującą w zakresie innowacji i zatrudnienia. W celu 11 zapisy odnoszące się do bezpieczeństwa miasta wskazują na konieczność zwrócenia uwagi na bezpieczeństwo mieszkań, systemów transportu opartych na wyższej dostępności w szczególności transportu publicznego oraz terenów zielonych i przestrzeni publicznych jako szczególnie sprzyjających integracji społecznej. Głównymi adresatami tych działań podczas odnawiania i planowania miasta i osiedli ludzkich powinny być w pierwszej kolejności grupy szczególnie wrażliwe jak kobiety, dzieci, osoby niepełnosprawne i osoby starsze.

W pojmowaniu i wdrażaniu programów związanych z bezpieczeństwem miasta niezwykle istotne jest holistyczne podejście do jego istoty. Budowanie wiedzy o bezpieczeństwie na podstawie różnorodnych dyscyplin i działań od bezpieczeństwa związanego z odpornością miast [16] i zabezpieczeniem ich na wypadek katastrof naturalnych, zmian klimatycznych lub ataków terrorystycznych poprzez bezpieczeństwo zdrowotne, wzmacnianie spójności społecznej i inkluzyjności [26] opartych mocno na wzmacnianiu dobrobytu i dobrostanu aż po wyraźnie zaakcentowane subiektywny stan poczucia

bezpieczeństwa [22]. W budowaniu tych złożonych informacji należy włączyć uczestników z różnych obszarów aktywności [22] od policji, służb porządkowych, pracowników służby zdrowia, społecznych urbanistów a także nie zapominać o konsultowaniu projektów z mieszkańcami itd.

Budowanie odporności miasta powinno odbywać się z zachowaniem otwartości i inkluzyjności stref publicznych [22]. Strefy publiczne powinny charakteryzować umiejętnie rozmieszczenie, sieciowy układ, dostępność i bezpieczeństwo tak, aby mogły sprzyjać włączeniu społecznemu [26]. Powinny one też charakteryzować się wielofunkcyjnością, różnorodnością, ludzką skalą, brakiem przemocy i przestępczości oraz tworzeniem ich ze świadomością ekologiczną [26]. Taki stan można osiągnąć poprzez wykorzystywanie parterów budynków do prowadzenia funkcji komercyjnych i akceptację działalności społecznych niekomercyjnych [26].

4. Wnioski

Na podstawie powyższej analizy literatury przedmiotu można wnioskować, iż istnieje pośrednia zależność pomiędzy dobrostanem, zdrowiem psychicznym i spójnością społeczną a subiektywnym odczuciem poczucia bezpieczeństwa. W treści celów zrównoważonego rozwoju znajdujemy wielokrotnie czytelne odniesienia do wszystkich trzech elementów. Przedstawiane są one jako czynniki docelowe ZR i między innymi poprzez ich osiągnięcie jest możliwa realizacja ZR.

Wszystkie trzy czynniki wzajemnie się uzupełniają i na siebie wpływają i są od siebie zależne, w konsekwencji budują mocny obszar warunkujący poczucie bezpieczeństwa. Natura wzajemnych wpływów dobrostanu, zdrowia psychicznego i spójności społecznej jest obustronna, zachodzi tutaj sprzężenie zwrotne. Bez wysokiego poziomu poczucia bezpieczeństwa nie osiągniemy dobrostanu psychicznego. Może ten stan ograniczyć nasze włączenie społeczne i poprzez to spowodować trudności w osiągnięciu jednego z podstawowych dóbr niematerialnych określających dobrostan. Z drugiej strony niepowodzenia w sferze społecznej, długotrwały niedostatek lub ciężka choroba utrudnia bycie szczęśliwym [17], a tym samym może negatywnie wpłynąć na poczucie bezpieczeństwa. Równocześnie ilość stresorów w przestrzeniach miejskich wpływa na zdrowie psychiczne (np. schizofrenia) [12] i zaburzenie poczucia bezpieczeństwa. Osiągnięcie spójności społecznej jest procesem rozciągniętym w czasie i wymagającym cierpliwości.

Biorąc pod uwagę powyższe wnioski, można potwierdzić zbudowaną na wstępie artykułu tezę i stwierdzić, iż pomiędzy ZR a poczuciem bezpieczeństwa znajdujemy pośrednie powiązanie. Obszarami pośredniczącymi są dobrostan, zdrowie psychiczne i spójność społeczna. Korelacja tych dwóch terminów i wyjaśnianie zależności jest celowe. Zrównoważony rozwój i jego cele są marką

ogólnie rozpoznawalną, kojarzoną przez bardzo szerokie grupy odbiorców. Przez wyjaśnienie korelacji tych zagadnień można wzmocnić znaczenie poczucia bezpieczeństwa i wyraźniej zwrócić na to zagadnienie uwagę. Rozpatrując to powiązanie od strony ZR, zauważamy, iż budowanie warunków środowiskowych do wzmocnienia poczucia bezpieczeństwa wśród użytkowników przestrzeni jest konieczne ze względu na stworzenie odpowiedniej przestrzeni do wprowadzania celów ZR. W celach zrównoważonego rozwoju znajdujemy bezpośrednie odniesienia i zapisy związane z wyżej wymienionymi elementami, choć nie znajdujemy bezpośrednio nawiązania do potrzeby zapewniania poczucia bezpieczeństwa poza ogólnym odniesieniem do bezpieczeństwa miast. Badania wykazały, iż nie można założyć, iż subiektywny czynnik poczucia bezpieczeństwa jest składnikiem zrównoważonego rozwoju, ale z całą pewnością można stwierdzić, iż jest on elementem wspierającym i jednocześnie zależnym od ZR.

Do zależności poczucia bezpieczeństwa do zrównoważonego rozwoju odniósł się także Cozens [4]. Dociekał jej charakteru, między innymi rozpatrując poczucie bezpieczeństwa w relacji do strachu przed przestępczością. Cozens spostrzega potrzebę zbudowania bardziej holistycznej formy ZR obszarów miejskich. Wnioskuje o uwzględnienie w jego podejściu do rozwoju także czynników związanych z przestępczością i strachem przed nią. Według Cozensa dopiero taka forma ZR może efektywnie zaspokajać potrzeby obecnych i przyszłych pokoleń. Cozens w swojej pracy przytoczył wypowiedź Du Plessis “no city can call itself sustainable if the citizens of that city fear for their personal safety and the safety of their livelihood.”¹¹ [4, s. 276], która dodatkowo wzmocnia potrzebę badania związków ZR i poczucia bezpieczeństwa. Istotnym uzupełnieniem jest fakt, iż przytoczone publikacje były opublikowane przed wprowadzeniem Agendy 2030. Agenda 2030 wzmiankuje o przestępczości, przemocy, ale nadal nie porusza problemu subiektywnego czynnika – poczucia bezpieczeństwa.

Przeprowadzone badania według autorki wskazały obszar powiązania obu czynników. Badania autorki będą kontynuowane szczególnie na podstawie analiz przykładów dobrych praktyk.

Literatura

- [1] APA Dictionary of Psychology, <https://dictionary.apa.org/> (dostęp: 15 listopada 2021 r.).
- [2] Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org> (dostęp: 20 listopada 2021 r.).

¹¹ „żadne miasto nie może nazywać się zrównoważonym, jeśli jego mieszkańcy obawiają się o swoje bezpieczeństwo osobiste i bezpieczeństwo swoich środków do życia” tłumaczenie własne.

- [3] Cieślarczyk M., Filipek, A., Świdorski A.W., Ważniewska J.: The essence of the security culture and its significance for an individual and social groups, *Kultura bezpieczeństwa*, nr 1-2, 2014, s. 17-57.
- [4] Cozens P.: Crime prevention through environmental design in Western Australia: planning for sustainable urban futures, *International Journal of Sustainable Development and Planning*, nr 3:3, 2008; s. 272-292, www.witpress.com (dostęp: 28 listopada 2021 r.).
- [5] Cozens P.: Planning, crime and urban sustainability, *Sustainable Development and Planning III*, Kungolos A., Brebbia C., Beriatos E., red., WIT Press, s. 187-196.
- [6] Czapieński J.: *Psychologia szczęścia*, 2 wyd., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017.
- [7] Davey S., Gordon S.: Concepts of Social Inclusion and Social Exclusion Perspective of Individuals with Mental Distress, *Handbook of Social Inclusion*, Liamputtong, P., red., Springer, Cham 2021, s. 1-16.
- [8] Drabik K.: Metody kształtowania bezpieczeństwa personalnego, *Oblicza współczesnych wojen*, Kubiak M., Wróblewski R., red., Oficyna Wydawnicza ASPRA -JR, Siedlce 2018, s. 263-279.
- [9] Encyklopedia PWN: Integracja społeczna, <https://encyklopedia.pwn.pl> (dostęp: 10 listopada 2021 r.).
- [10] Eurostat: Quality of life indicators - economic security and physical safety, 2021, <https://www.who.int> (dostęp: 28 listopada 2021 r.).
- [11] Galderisi S., Heinz A., Kastrup M., Beezhold J., Sartorius N.: A proposed new definition of mental health, *Psychiatria Polska*, nr 51:3, 2017, s. 407-411.
- [12] Gruebner O., Rapp M.A., Adli M., Kluge U., Galea S., Heinz A.: Cities and mental health, *Deutsches Ärzteblatt International*, nr 114, 2017, s. 121-127.
- [13] Litman T.: *Urban Sanity, Understanding Urban Mental Health Impacts and How to Create Saner, Happier Cities*, Victoria Transport Policy Institute, Victoria 2021.
- [14] Merriam-Webster dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary> (dostęp: 2 grudnia 2021 r.).
- [15] Michalos A.: *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, Springer, Dordrech 2014, <https://link.springer.com> (dostęp: 22 listopada 2021 r.).
- [16] Mierzejewska L., Wdowicka M.: City resilience vs. Resilient city: terminological intricacies and concept inaccuracies, *Quaestiones Geographicae*, nr 37:2, 2018, s. 7-15, <https://sciendo.com> (dostęp: 30 listopada 2021 r.).
- [17] Mirski A.: Dobrostan jako kategoria społeczna i ekonomiczna, *Państwo i Społeczeństwo*, nr IX.2, 2009, s. 169-189.
- [18] Peen J., Schoevers R.A., Beekman A. T., Dekker J.: The current status of urban-rural differences in psychiatric disorders, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, nr 121, 2010, s. 84-93.
- [19] Pokruszyński W., Piwowarski J.: *Bezpieczeństwo. Perspektywa filozoficzna teorii i praktyki*, Naukowo-Wydawniczy Instytut Badań Bezpieczeństwa i Obronności WSBPI „Apeiron”, Kraków 2019.

- [20] Polski Komitet Normalizacyjny. Zapobieganie przestępczości, planowanie przestrzenne i projektowanie budowlane. Część pierwsza: Terminologia, PN-EN 14383-1, PKN, Warszawa 2008.
- [21] Spindler E.: The History of Sustainability The Origins and Effects of a Popular Concept, *Sustainability in Tourism*, 1st ed.; Jenkins I., Schröder R., Eds.; Springer Gabler. Wiesbaden 2013, pp. 9–31. <https://doi.org>
- [22] The Partnership on Security in Public Spaces: Action Plan Urban Agenda Partnership Security in Public Spaces, 2020, <https://ec.europa.eu> (dostęp: 15 listopada 2021 r.).
- [23] Trzepacz P.: Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego, *Zrównoważony rozwój - wyzwania globalne*. Podręcznik dla uczestników studiów doktoranckich, 1 wyd.; Trzepacz, P., red.; Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ. Kraków 2012, s. 13-35, <http://denali.geo.uj.edu.pl> (dostęp: 21 listopada 2021 r.).
- [24] United Nations (UN): Department of Economic and Social Affairs, Report on the World Social Situation 2016. Leaving no one behind: the imperative of inclusive development, 2016, <https://www.un.org> (dostęp: 10 listopada 2021 r.).
- [25] United Nations (UN). Economic and Social Council: Problems of the human environment. Report of the Secretary-General. 1969, <https://digitallibrary.un.org> (dostęp: 17 listopada 2021 r.).
- [26] United Nations (UN): New Urban Agenda. 2017, <https://habitat3.org> (dostęp: 15 listopada 2021 r.).
- [27] United Nations (UN): Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015, <https://www.un.org/en> (dostęp: 10 listopada 2021 r.).
- [28] United Nations (UN). World Commission on Environment and Development: Report of the World Commission on Environment and Development: Our common future. 1987, <https://digitallibrary.un.org> (dostęp: 20 listopada 2021 r.).
- [29] United Nations Development Programme: Human Development Report, Oxford University Press, New York 1994.
- [30] UN Habitat: Enhancing urban safety and security: global report on human settlements. United Nations Human Settlements Programme, Sterling, London 2007, <https://www.un.org> (dostęp: 28 września 2021 r.).
- [31] Wersbe H., Lieb R., Meyer A., Hofer P., Gloster A.: The link between stress, well-being, and psychological flexibility during an Acceptance and Commitment Therapy self-help intervention, *International Journal of Clinical and Health Psychology*, nr 18, 2018, s. 60-68.
- [32] WHO: Constitution of the World Health Organization. 1948, <https://www.who.int> (dostęp: 12 października 2021 r.).
- [33] WHO: Mental health: strengthening our response, <https://www.who.int> (dostęp: 15 listopada 2021 r.).
- [34] WHO: Ottawa Charter for Health Promotion. 1986, <https://www.who.int>, (dostęp: 28 listopada 2021 r.).

STRESZCZENIE i INFORMACJA O AUTORCE

Karolina KOZŁOWSKA*

POCZUCIE BEZPIECZEŃSTWA W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ W KONTEKŚCIE ZASAD ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Słowa kluczowe: miasto, zdrowie psychiczne, dobre samopoczucie, spójność społeczna

Zarówno zrównoważony rozwój (ZR) i subiektywny czynnik poczucia bezpieczeństwa mają charakter interdyscyplinarny i rozległy obszar implikacji. Zrównoważony rozwój jako współczesny symbol nowoczesności jest wysoko wpływowym elementem na działania w obszarze gospodarczym, środowiskowym i społecznym. Z kolei brak poczucia bezpieczeństwa w przestrzeniach zbudowanych miejskich, które są najmocniej obciążone oddziaływaniem stresorów, może doprowadzić do wyalienowania przestrzennego użytkowników przestrzeni, zaburzeń psychicznych i zdystansowania społecznego. Istotne jest rozpatrzenie możliwości wsparcia poszukiwań i działań w obszarze badań związanych z poczuciem bezpieczeństwa poprzez skorelowanie go z celami zrównoważonego rozwoju, koncepcji, na której opierają się liczne strategie działań od regionalnych po globalne. Przedstawienie uwarunkowań poczucia bezpieczeństwa wymagało nakreślenia kontekstu w zakresie ogólnego podejścia do zagadnienia bezpieczeństwa i stratygrafii jego rozwoju. W ramach badań wyszczególniono obszary, które poddano analizie pod kątem powiązań z celami zrównoważonego rozwoju określonymi w Agendzie 2030. Badanie wykazało, że powyższe elementy pośredniczą w powiązaniu subiektywnego czynnika poczucia bezpieczeństwa z koncepcją zrównoważonego rozwoju.

* mgr inż. arch., Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, kkozłowska@prz.edu.pl.

Karolina KOZŁOWSKA*

A SENSE OF SECURITY IN URBAN SPACE IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT PRINCIPLES

Keywords: city, mental health, well-being, social cohesion

Both sustainable development (SD) and the subjective factor of a sense of security have an interdisciplinary character and a wide area of implications. Sustainable development, as a contemporary symbol of modernity, constitutes a highly influential element in terms of activities in the economic, environmental and social areas. However, lack of a sense of security in built urban spaces, which are most heavily burdened by the impact of stressors, may lead to spatial alienation of users, mental disorders, and social distancing. It is important to consider the possibility of supporting research and actions related to the sense of security by correlating it with the goals of sustainable development, a concept that numerous development strategies, from regional to global, are based on. Presenting the determinants of a sense of security, it is required to outline the context in terms of the general approach to the issue of security and the stratigraphy of its development. In terms of the study areas have been identified and analysed in terms of their links to the goals of sustainable development set out in the 2030 Agenda. The study has shown that the above elements mediate the connection between the subjective factor of the sense of security and the concept of sustainable development.

* M.Sc. Eng. Arch., Rzeszow University of Technology, al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, kkozłowska@prz.edu.pl.

Monika MUSIAŁ-MALAGO'

ZINTEGROWANE INWESTYCJE TERYTORIALNE JAKO NARZĘDZIE WSPARCIA MIEJSKICH OBSZARÓW FUNKCJONALNYCH – STUDIUM PRZYPADKU

1. Wprowadzenie

Obszary miejskie są szczególnym obszarem działań polityki ukierunkowanej terytorialnie. Odgrywają ważną rolę w kreowaniu procesów rozwojowych bowiem tradycyjne pojęcia, na których opiera się polityka rozwoju miast i gmin, zamykają się w obrębie ich granic administracyjnych, dlatego też nie zawsze odpowiadają rzeczywistym układom przestrzennym [9]. W celu realizacji polityki rozwoju ukierunkowanej terytorialnie wprowadzono w perspektywie budżetowej na lata 2014-2020 do zastosowania po raz pierwszy instrument rozwoju tj. Zintegrowane Inwestycje Terytorialne (ZIT). Mają one szczególne znaczenie w rozwoju miast i ich obszarów funkcjonalnych, bowiem zwiększają ich zaangażowanie w zarządzaniu środkami finansowymi UE [29].

W niniejszym opracowaniu przedstawiono zakres zintegrowanych działań publicznych wyznaczonych do realizacji w strategii zintegrowanych inwestycji terytorialnych na rzecz rozwoju obszarów funkcjonalnych. W opracowaniu obrano jako obiekt badawczy miejski obszar funkcjonalny Rzeszowa. Okres działań objęty analizą obejmuje lata 2014-2020.

2. Obszary funkcjonalne – ujęcie teoretyczne

Pojęcie miejskiego obszaru funkcjonalnego w literaturze światowej pojawiło się w latach 60. XX w. Szczególną rolę odegrały wówczas prace amerykańskich geografów. Obszar ich aktywności naukowo-badawczej koncentrował się wokół problematyki dotyczącej wyznaczenia bazy funkcjonalności małych miast w Stanach Zjednoczonych [m.in.: 12,34]. Należy wymienić również prace Halla, uznanego za prekursora w badaniach nad obszarami funkcjonalnymi [6,7].

W Polsce szczególne zainteresowanie tym zagadnieniem rozpoczęło się w latach 80. XX wieku. Na uwagę zasługują prace powstałe w łódzkim ośrodku

geograficznym: Dziegieć, Matczak, Michalski [4,23,24]. Obecnie miejskie obszary funkcjonalne zajmują ważne miejsce w opracowaniach naukowych podejmowanych przez ekonomistów, geografów i przedstawicieli innych nauk społecznych. Można wskazać liczne grono badaczy, zajmujących się tą tematyką m.in.: Domański, Noworól [2]; Heffner, Gibała [8]; Heffner, Gibas [9]; Hołowiecka, Szymańska [10]; Korcelli [15]; Krzysztofik, Runge [19]; Kudłacz, Markowski [21]; Noworól [25]; Szafranek [31,32]; Śleszyński [33] i in.

Miejski obszar funkcjonalny należy rozumieć jako układ osadniczy, ciągły przestrzennie, złożony z wielu odrębnych administracyjnie jednostek terytorialnych, tj. gmin miejskich, wiejskich i miejsko-wiejskich. Obszar ten charakteryzuje się wspólnymi uwarunkowaniami geograficznymi, przestrzennymi i społeczno-gospodarczymi oraz przewidywanymi, jednolitymi celami rozwoju zapewniającymi efektywne wykorzystanie owej przestrzeni. Obejmuje on ośrodek centralny (miasto – rdzeń) oraz powiązaną z nim funkcjonalnie i przestrzennie strefę zewnętrzną [14]. Wyodrębnione obszary funkcjonalne powinny posiadać wspólny potencjał, bariery rozwojowe, wyróżniać się wysokim poziomem i dynamiką rozwoju, wysokim stopniem urbanizacji, wysokim stopniem funkcjonalnej integracji społecznej, gospodarczej i przestrzennej, a także rozwojem funkcji metropolitalnych [1]. Ideą wydzielenia obszarów funkcjonalnych było połączenie miast z otaczającymi je obszarami podmiejskimi. Są one zarówno obszarami o silnych, dośrodkowych powiązaniach między tworzącymi je jednostkami, jak i obszarami, które łączą wspólne wyzwania rozwojowe rangi ponadlokalnej. Ponadto posiadają duży potencjał współdziałania wyrażający się procesami samoorganizacji oraz instytucjami znamionującymi kooperacyjne zarządzanie [9,22]. Między miastem a jego otoczeniem powinny zachodzić wieloaspektowe procesy oddziaływania i integracji, polegające przede wszystkim na rozwoju systemu sieci wzajemnych i różnorodnych powiązań funkcjonalnych.

Po raz pierwszy pojęcie obszaru funkcjonalnego jako ważnego elementu polityki regionalnej, zostało określone na poziomie krajowym w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 [14]¹², a także w dokumencie Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: regiony–miasta–obszary wiejskie [KSRR]¹³. Należy podkreślić, że przyjęta w KSRR definicja obszaru

¹² W *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* przyjętej Uchwałą Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 roku zostały zdefiniowane i wyznaczone obszary funkcjonalne, KPZK 2030, 2012. Dokument ten w 2020 roku stracił ważność.

¹³ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2010. Pojęcie obszaru funkcjonalnego znajduje się również w obecnie obowiązującej *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030. Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony*, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, Warszawa 2019.

funkcjonalnego była zgodna z założeniami terminologicznymi uwzględnionymi w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030.

Obszar funkcjonalny przywoływany był również w innych dokumentach planistycznych i programowych, m.in. Krajowej Polityce Miejskiej 2023¹⁴ [16]. Na potrzeby bieżącej polityki rozwoju pojęcie to zostało wprowadzone, a następnie doprecyzowane w Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 roku¹⁵.

Obszary funkcjonalne zostały zdelimitowane w celu wspomagania wzrostu konkurencyjności regionów, również w budowaniu spójności terytorialnej oraz przeciwdziałaniu peryferyzacji obszarów problemowych. Otwarty układ obszarów funkcjonalnych najważniejszych miast, połączony pomiędzy sobą i podobnymi im obszarami zagranicznymi, tworzy podstawową strukturę europejskiego systemu gospodarczego [25,20]. Przyjęcie obszarów funkcjonalnych w założeniu stwarza możliwość osiągnięcia większej efektywności funkcjonowania oraz rozwoju systemów społecznych, gospodarczych i przestrzennych, to zaś powinno przyczynić się do budowania spójności terytorialnej.

W perspektywie budżetowej na lata 2014-2020 z uwagi na szczególną rolę jaką przypisano miastom i obszarom funkcjonalnym w polityce regionalnej Polski zostały wyznaczone miejskie obszary funkcjonalne we wszystkich województwach [14]. Wyodrębniono 17 obszarów funkcjonalnych o istotnym znaczeniu dla polityki przestrzennej kraju, stanowiły je miasta wojewódzkie. Jedynie województwo lubuskie, które ze względu na brak ciągłości przestrzennej pomiędzy obszarami funkcjonalnymi obu ośrodków wojewódzkich utworzyło dwa obszary funkcjonalne dla obydwu stolic województw, tj. Zielonej Góry i Gorzowa Wielkopolskiego. Z kolei w województwie kujawsko-pomorskim utworzono jeden zwarty obszar funkcjonalny. W jego skład wchodzi dwa miasta Bydgoszcz i Toruń, jednak w regionie tym funkcjonuje jeden związek ZIT [27]. Oprócz 17 zintegrowanych inwestycji terytorialnych (ZIT) powołano również 7 regionalnych inwestycji terytorialnych (RIT).

W większości przypadków rdzeń miejskiego obszaru funkcjonalnego tworzy jedno miasto. Jedynie rdzeniem Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Subregionu Centralnego są dwadzieścia trzy jednostki, Obszaru

¹⁴ *Krajowa Polityka Miejska 2023*, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa 2015. Dokument diagnozuje najważniejsze wyzwania rozwojowe miast i ich obszarów funkcjonalnych, ponadto określa planowane działania administracji rządowej w zakresie prawnym, finansowym i organizacyjnym na rzecz zrównoważonego rozwoju miast i miejskich obszarów funkcjonalnych. Obszary miejskie przywołane są również w Projekcie Krajowej Polityki Miejskiej 2030. Projekt w marcu 2022 otrzymał pozytywną opinię Komisji Wspólnej Rządu i Samorządu Terytorialnego. <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-polityka-miejska-2030-jest-pozytywna-opinia-kwrist> (dostęp: 12.09.2022)

¹⁵ Obecnie w obowiązującej Ustawie zapis ten jest uchylony [Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym Dz.U. 2022, poz. 503, 1846].

Metropolitalnego Gdańsk-Gdynia-Sopot trzy jednostki i Bydgosko-Toruńskiego Obszaru Funkcjonalnego dwie. W pozostałych przypadkach rdzeń składa się z pojedynczych jednostek wraz z przyległymi gminami. Łącznie w skład MOF OW wchodzi 327 gmin, w tym w strefę zewnętrzną 285 (tab.1). Najwięcej jednostek administracyjnych skupia Miejski Obszar Funkcjonalny Subregionu Centralnego (łącznie 52 gminy), najmniej zaś obszary funkcjonalne województwa lubuskiego, tj. Zielonogórski i Gorzowski (po 5 jednostek) (tab.1).

Największym obszarem funkcjonalnym pod względem zajmowanej powierzchni zdecydowanie na pierwszej pozycji plasuje się Bydgosko-Toruński Obszar Funkcjonalny (3744 km²) i Miejski Obszar Funkcjonalny Subregionu Centralnego (3512 km²). Najmniejszy obszar funkcjonalny pod względem zajmowanego terytorium posiada Gorzów Wielkopolski (770 km²).

Liczba ludności zamieszkująca miejskie obszary funkcjonalne wynosiła na koniec 2021 r. 14 785 971 osób, co stanowiło 38,8% ogółu populacji całego kraju. Wielkość zaludnienia w obszarach funkcjonalnych jest zróżnicowana i w 2021 roku mieściła się w przedziale od 155 528 do 2 829 314 osób. Pod względem liczby ludności (rdzeń i strefa zewnętrzna łącznie) zdecydowanie dominuje Warszawski Obszar Funkcjonalny. Z kolei do najmniejszych ludnościowo obszarów funkcjonalnych należy Miejski Obszar Funkcjonalny Gorzowa Wielkopolskiego (155 528 osób) (tab. 1). Największy wzrost liczby ludności w latach 2010-2021 odnotowano w Miejskim Obszarze Funkcjonalnym Zielonej Góry (13,6%), natomiast w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym liczba ludności zmniejszyła się o 5,8%, przy czym w jego strefie zewnętrznej miał wzrost liczby ludności o 1,2%.

3. ZIT jako instrument rozwoju miejskich obszarów funkcjonalnych

Podjęcie terytorialne oznacza odejście od postrzegania obszarów przez pryzmat granic administracyjnych na rzecz definiowania ich na podstawie potencjałów i barier rozwoju poszczególnych terytoriów różnej wielkości. Koncentruje się ono głównie na konsolidowaniu działań publicznych w taki sposób, aby służyły one rozwojowi obszarów funkcjonalnych oraz spójności terytorialnej. Konsekwencją wyodrębnienia obszarów funkcjonalnych jako przedmiotu polityki regionalnej UE po 2014 roku było wyodrębnienie instrumentów organizacyjno-finansowych, tj. Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych (ZIT). W Polsce aktem prawnym regulującym wdrażanie ZIT jest Umowa Partnerstwa [27]. ZIT-y realizowane są przede wszystkim na terenie miast wojewódzkich i obszarów powiązanych z nimi funkcjonalnie tj. składających się z różnych jednostek administracyjnych, za które odpowiadają poszczególne samorządy lokalne. Służą wsparciu projektów ważnych z punktu

widzenia rozwoju ośrodków miejskich, mających znaczenie dla całego obszaru funkcjonalnego.

U podstaw realizacji Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych określono następujące cele:

- sprzyjanie rozwojowi współpracy i integracji między jednostkami samorządu terytorialnego, które je tworzą, przede wszystkim tam, gdzie skala problemów związanych z brakiem współpracy i komplementarności działań różnych jednostek administracyjnych jest największa,
- promowanie partnerskiego modelu współpracy różnych jednostek administracyjnych w miejskich obszarach funkcjonalnych,
- zwiększenie wpływu miast i powiązanych z nimi obszarów funkcjonalnych na kształt i sposób realizacji działań wspieranych na ich obszarze w ramach polityki spójności,
- realizacja zintegrowanych projektów finansowanych ze środków polityki spójności, odpowiadających w sposób kompleksowy na potrzeby i problemy miast i ich obszarów funkcjonalnych,
- przełamywanie problemu niskiego kapitału społecznego i wynikających stąd ograniczeń woli współpracy [27].

ZIT-y jako narzędzia integracji w ramach Unii Europejskiej mają za zadanie sprawne wdrażanie strategii wspólnych dla jednostek tworzących obszar funkcjonalny dotyczących zintegrowanych działań na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich. Przy pomocy tego instrumentu partnerstwa jednostek samorządu terytorialnego miejskich obszarów funkcjonalnych mogą realizować pakiet projektów, różnych tematycznie, ale wzajemnie powiązanych i komplementarnych, dotyczących całego obszaru objętego ZIT, dla których granice administracyjne stanowią przeszkodę w realizacji inwestycji. Wymuszają zatem na samorządach jednostek tworzących ZIT większą współpracę.

Tabela 1. Charakterystyka miejskich obszarach funkcjonalnych ośrodków regionalnych w Polsce w 2021 roku
 Table 1. The functional areas of regional centres in Poland in 2021 year

Obszar funkcjonalny	Rdzeń	Liczba jednostek		Pow. w km ²	Liczba ludności (w tys.)		Zmiana liczby ludności całego obszaru funkcjonalnego
		Ogółem	w tym strefy zewn.		Ogółem	w tym strefy zewn.	
Białostocki Obszar Funkcjonalny	Białystok	10	9	1728	422 324	126 641	3,4
Bydgosko – Toruński Obszar Funkcjonalny	Bydgoszcz, Toruń	23	21	3744	846 776	310 788	-0,5
Obszar Metropolitalny Gdańsk-Gdynia-Sopot	Gdańsk, Gdynia, Sopot	30	27	3078	1 322 478	573 030	6,0
Miejski Obszar Funkcjonalny Gorzowa Wielkopolskiego	Gorzów Wielkopolski	5	4	770	155 528	35 441	0,1
Miejski Obszar Funkcjonalny Subregionu Centralnego	Katowice + 22 miasta	52	29	3512	2 400 985	305 444	-5,2
Kielecki Obszar Funkcjonalny	Kielce	12	11	1341	336 404	144 956	-1,1
Krakowski Obszar Funkcjonalny	Kraków	15	14	1276	1 087 001	304 864	6,4
Lubelski Obszar Funkcjonalny	Lublin	16	15	1582	545 769	209 430	-0,3
Łódzki Obszar Metropolitalny	Łódź	28	27	2499	1 020 653	356 582	-5,8

Miejski Obszar Funkcjonalny Olsztyn	Olsztyn	7	6	1450	235 387	65 594	2,4
Miejski Obszar Funkcjonalny Aglomeracji Opolskiej	Opole	21	20	2368	331 221	204 144	-2,8
Miejski Obszar Funkcjonalny Poznań	Poznań	22	21	3082	1 058 944	529 534	6,1
Rzeszowski Obszar Funkcjonalny	Rzeszów	13	12	1047	377 313	178 704	8,1
Szczeciński Obszar Metropolitalny	Szczecin	13	12	2799	682 792	287 279	-0,4
Warszawski Obszar Funkcjonalny	Warszawa	40	39	2932	2 829 314	1 033 745	8,1
Wrocławski Obszar Funkcjonalny	Wrocław	15	14	2338	945 049	302 362	7,5
Miejski Obszar Funkcjonalny Zielonej Góry	Zielona Góra	5	4	962	188 033	47 630	13,6
Razem	-----	327	285	36508	14 785 971	5016168	45,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Bank Danych Lokalnych, www.stat.gov.pl

Source: own study based on the data GUS, Bank Danych Lokalnych, www.stat.gov.pl

W zestawie kierunków interwencji do realizacji w ramach strategii ZIT znalazły się następujące zagadnienia [27]:

- rozwój zrównoważonego i sprawnego transportu łączącego rdzeń obszaru funkcjonalnego z jego strefą zewnętrzną,
- poprawa stanu środowiska przyrodniczego na obszarach funkcjonalnych miast,
- wspieranie efektywności energetycznej i promowanie strategii niskoemisyjnych,
- rozwój w kierunku gospodarki o obiegu zamkniętym, w szczególności w zakresie rozwijania kompetencji, współpracy i wspólnych inicjatyw, zarówno podmiotów publicznych, jak i prywatnych w ramach obszarów funkcjonalnych,
- rozwój kształcenia i szkolenia zawodowego dostosowanego do potrzeb i wyzwań rynku pracy w obszarze funkcjonalnym,
- wsparcie rozwoju innowacyjności w obszarach miejskich.

Ustalenia dotyczące zakresu doboru celów tematycznych i priorytetów inwestycyjnych do realizacji w ramach ZIT mogą obejmować również szerszy zakres w/w zagadnień. Uzależnione jest to jednak od zakresu programów operacyjnych oraz określenia interwencji pomiędzy poziomem krajowym i regionalnym [36].

Jednostki terytorialne tworzące miejski obszar funkcjonalny, aby mogły funkcjonować w ramach ZIT – muszą przyjąć zinstytucjonalizowaną formę partnerstwa. W perspektywie finansowej na lata 2021-2027 możliwe są cztery jego formy, tj.: stowarzyszenie jednostek samorządu terytorialnego, porozumienie międzygminne, związek międzygminny, powiatowy lub powiatowo-gminny bądź związek metropolitalny województwa. W perspektywie finansowej UE na lata 2014-2020 związki ZIT działały wyłącznie w formule porozumienia albo stowarzyszenia. Jak już wspomniano dokumentem warunkującym wsparcie przedsięwzięć jest posiadanie programu strategicznego określającego cele, kierunki rozwoju, zasady współpracy oraz najważniejsze przedsięwzięcia do realizacji wynikające z analizy barier i potencjałów rozwojowych [5]. Zadaniem strategii jest stymulowanie do współpracy wszystkie podmioty w celu realizacji uzgodnionej wizji rozwoju całego miejskiego obszaru funkcjonalnego. Podejście takie pozwala na kompleksową interwencję, która wymaga całościowego podejścia do obszaru funkcjonalnego, gdzie realizacja konkretnego przedsięwzięcia na wskazanym obszarze w pośredni sposób oddziałuje na inne jednostki obszaru funkcjonalnego. Strategia jest więc kluczowym dokumentem z punktu widzenia realizacji przez samorządy lokalne projektów z udziałem środków unijnych. Dzięki zdefiniowanym problemom wspólnym dla danego obszaru funkcjonalnego, umożliwia realizację partnerskich przedsięwzięć, które mają przyczynić się do rozwiązania problemów lub ich

zniwelowania. W okresie programowania 2021-2027 podstawą realizacji związku ZIT jest posiadanie dokumentu strategicznego, tj:

- strategii ZIT,
- strategii rozwoju ponadlokalnego pełniącej funkcję strategii ZIT,
- strategii ZIT oraz spójnej z nią strategii rozwoju ponadlokalnego.

Należy podkreślić, że związek ZIT może dokonać wyboru dokumentu strategicznego, na podstawie którego będzie wdrażany instrument ZIT. Jedyne strategia rozwoju ponadlokalnego pełniąca funkcję strategii ZIT jest obligatoryjna dla ZIT miast wojewódzkich.

Strategia rozwoju ponadlokalnego jest nowym elementem systemu dokumentów strategicznych w ramach funkcjonowania ZIT. Jest odpowiedzią na potrzebę wspólnego planowania rozwoju w obrębie kilku gmin lub powiatów powiązanych ze sobą funkcjonalnie. Jest to dokument strategiczny o charakterze zintegrowanym, bowiem łączy ze sobą kilka sfer, a mianowicie społeczną, gospodarczą, środowiskową i przestrzenną. Elementami strategii rozwoju ponadlokalnego są m.in.: model struktury funkcjonalno-przestrzennej oraz ustalenia i rekomendacje w zakresie polityki przestrzennej. Z uwagi na to, iż dotychczasowa polityka przestrzenna była realizowana przez poszczególne gminy, nie zaś na poziomie obszarów funkcjonalnych, wprowadzono możliwość uchwalenia jej po 2025 roku¹⁶.

Jak już wspomniano w Polsce w perspektywie finansowej na lata 2014-2020 przyjęto, że ZIT-y są obowiązkowe we wszystkich miastach wojewódzkich (stolicach regionów) oraz ich obszarach funkcjonalnych, zaś fakultatywnie – na obszarach funkcjonalnych pozostałych miast o charakterze regionalnym i subregionalnym [27].

W obecnej perspektywie finansowej na lata 2021-2027 zasięg realizacji instrumentu ZIT nie ogranicza się jedynie do miejskich obszarów funkcjonalnych ośrodków wojewódzkich, ale również przeznaczone są dla miejskich obszarów funkcjonalnych miast wyznaczonych przez samorząd wojewódzki, szczególnie dla miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze. W Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego do 2030 roku zdefiniowane zostały jako Obszar Strategicznej Interwencji o znaczeniu krajowym [18]. Wyznaczonych ma zostać łącznie ponad 80 miejskich obszarów funkcjonalnych [37]. Działania inwestycyjne realizowane w ramach ZIT mogą uzyskać wsparcie finansowe zarówno na realizację celów tematycznych odpowiednich osi priorytetowych programów operacyjnych, jak i celów rozwojowych strategii terytorialnej.

¹⁶ Wprowadzono możliwość odroczenia wykonania warunku uchwalenia strategii rozwoju ponadlokalnego przez miejskie obszary funkcjonalne ośrodków wojewódzkich do dnia 31 grudnia 2025 r. Warunkiem rozpoczęcia realizacji instrumentu ZIT przez te obszary jest uchwalenie wcześniej oddzielnej strategii ZIT [Zasady realizacji instrumentów terytorialnych w perspektywie 2021-2027, 2022].

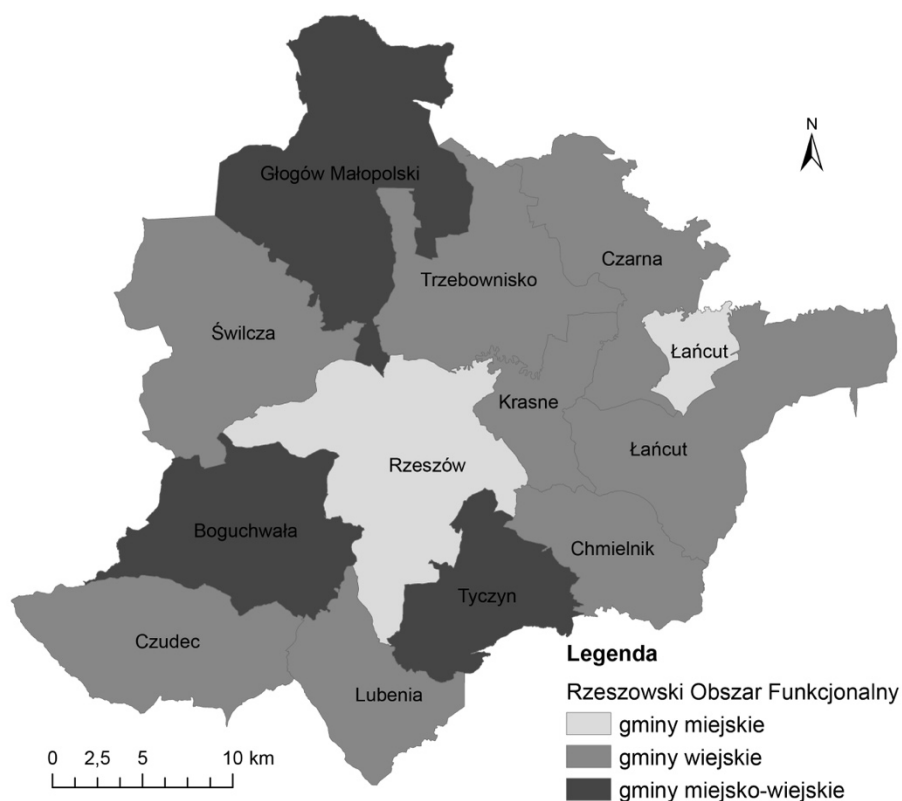
Finansowanie dotyczy działań, które powinny w szczególności realizować jeden lub kilka ze wskazanych celów, tj. wspierać rozwój gospodarczy, dążyć do neutralności klimatycznej, wpływać na zwiększenie dostępności do usług publicznych, poprawiać jakość życia mieszkańców, opierać się na inteligentnym zarządzaniu [37]. Kierunki interwencji wdrażane za pośrednictwem ZIT mogą być współfinansowane ze środków z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) i Europejskiego Funduszu Społecznego Plus w ramach wydzielonych działań. Dodatkowym źródłem wsparcia strategii ZIT mogą być środki Funduszu Spójności lub Funduszu Sprawiedliwej Transformacji, z których finansowane będą projekty komplementarne w stosunku do projektów wynikających ze strategii. Ponadto źródłem wsparcia ZIT-ów będą środki z Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko na lata 2021-2027 (POIiŚ) oraz Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna (POPT). W ramach strategii rozwoju ponadlokalnego realizowane mogą być również projekty finansowane z innych źródeł niż środki UE [37].

4. Cele i priorytety Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego

Rzeszowski Obszar Funkcjonalny (ROF) będący przedmiotem analizy został zdelimitowany w wyniku prac prowadzonych przez Zarząd Województwa Podkarpackiego w porozumieniu z ówczesnym MRR. W efekcie wyznaczono zasięg terytorialny obszaru funkcjonalnego obejmujący łącznie 13 gmin¹⁷.

W skład ROF wchodzi miasto Rzeszów stanowiący jego rdzeń i 12 gmin, należących do trzech powiatów: rzeszowskiego, łańcuckiego oraz strzyżowskiego. Wśród gmin strefy zewnętrznej ROF są dwie gminy miejskie, osiem gmin wiejskich i trzy gminy o charakterze miejsko-wiejskim (ryc. 1) [38, 13,26].

¹⁷ Gminy te podpisały porozumienie w 2014 roku, w 2015 r. weszły w skład Stowarzyszenia Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego

Ryc. 1. Gminy Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego. Źródło: opracowanie własne

Fig. 1. Municipalities in Rzeszowski Functional Area. Source: own elaboration

Całkowita powierzchnia ROF to 1047 km², co stanowi niespełna 6,0% obszaru województwa podkarpackiego. W 2021 r. zamieszkiwało go ok. 377 313 osób, w tym 178 704 strefę zewnętrzną (tab. 1). Obszar ROF cechuje się dodatnią dynamiką ludności. Analizując zmiany demograficzne dostrzec można przyrost liczby ludności w większości gmin badanego obszaru. Wyjątkiem były gminy Tyczyn, Łańcut (gmina miejska), Lubenia i Czudec, gdzie liczba mieszkańców nieznacznie spadła. W latach 2010-2021 w całym obszarze funkcjonalnym miał miejsce wzrost liczby ludności o 28 359 osób, w tym w Rzeszowie o 19 410 osób, natomiast w gminach strefy zewnętrznej wzrost o 8 949 osób. Aby ukazać dynamikę zmian ludnościowych w gminach ROF zastosowano procedurę zaproponowaną przez Drobka [3]. Charakter zmian został opisany jednym

z trzech parametrów, tj. wzrost (+), stagnacja (=), spadek (-)¹⁸. W analizowanym przedziale czasowym gminy ROF znalazły się w jednym z trzech typów dynamiki zmian liczby ludności, tj. stagnacyjnym (tab. 2).

Tabela 2. Dynamika zmian liczby ludności na obszarze ROF w latach 2010-2021

Table 2. Population dynamics in Rzeszowski Functional Areas in 2010-2021

Gminy ROF	Rodzaj gminy	Zmiany w zaludnieniu w latach 2010-2015		Zmiany w zaludnieniu w latach 2015-2021		Typ dynamiki zmian demograficznych	
		Liczba	%	Liczba	%		
Rzeszów	m	6697	3,7	12713	6,8	= =	stagnacyjny
Boguchwała	m-w	1087	5,8	1050	5,3	= =	stagnacyjny
Chmielnik	w	149	2,2	190	2,8	= =	stagnacyjny
Czarna	w	430	3,9	331	2,9	= =	stagnacyjny
Czudec	w	45	0,4	-69	-0,6	= =	stagnacyjny
Głogów Małopolski	m-w	957	5,1	-701	-3,6	= =	stagnacyjny
Krasne	w	637	6,2	1128	10,4	= +	stagnacyjny
Lubenia	w	-75	-1,1	-38	-0,6	= =	stagnacyjny
Łańcut	m	-353	-1,9	-240	-1,3	= =	stagnacyjny
Łańcut	w	513	2,4	491	2,3	= =	stagnacyjny
Świlcza	w	384	2,4	153	0,9	= =	stagnacyjny
Trzebownisko	w	1036	5,2	2067	9,9	= =	stagnacyjny
Tyczyn	m-w	514	4,7	-737	-6,4	= =	stagnacyjny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, BDL, www.stat.gov.pl

Source: own study based on data GUS, BDL, www.stat.gov.pl

W ramach perspektywy finansowej 2021-2027, dnia 17 listopada 2021 roku przyjęto uchwałę w sprawie przyjęcia nowych członków Stowarzyszenia ROF. Obszar ZIT został powiększony o 2 kolejne gminy, tj. Błazowa i Hyżne. Obecnie tworzy go 15 gmin. [11].

¹⁸ (+)-jeśli w danym przedziale liczba mieszkańców zwiększyła się o min.10%, (=)- jeżeli zmiana liczby mieszkańców zawierała się w przedziale od - 10% do +10%, (-)- jeśli liczba mieszkańców zmniejszyła się o co najmniej 10%.

Strategia ZIT dla Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego została przyjęta do realizacji przez gminy tworzące ROF w 2016 roku. Z uwagi na zmiany uwarunkowań formalno-prawnych i potrzebę realizacji projektów w nowych obszarach, nie zdefiniowanych w pierwotnej wersji Strategii ZIT oraz ze względu na zmianę granic Rzeszowa, dokument został poddany aktualizacji, a następnie przyjęty w 2018 roku.

Strategia Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych dla Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego określa cele i priorytety rozwojowe wspólne dla terytorium całego partnerstwa, a także kierunki działań oraz przedsięwzięcia służące ich realizacji [30]. Podstawowym celem realizacyjnym Strategii ZIT ROF jest rozwój społeczno-gospodarczy Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego będący czynnikiem integracji i poprawy życia społeczności lokalnej. Wizją rozwoju ROF jest integracja obszaru na trzech płaszczyznach. Realizacja działań w ramach ZIT wpłynie na wzrost konkurencyjności gospodarki, podniesienie poziomu i jakości życia jej mieszkańców oraz poprawę stanu środowiska naturalnego i wsparcie efektywności energetycznej regionu (tab.3) [30]. Wyniki prac nad aktualizacją Strategią ZIT ujawniły wspólne problemy, których rozwiązanie poprawiłoby funkcjonalność tego obszaru, a które wymagają ścisłej współpracy jednostek administracyjnych tworzących obszar. Jak już wspomniano wcześniej, do najważniejszych obszarów działań należy transport, kultura, gospodarka, poprawa i ochrona środowiska, odnawialne źródła energii. Realizacja zintegrowanych projektów na obszarze funkcjonalnym miasta wymusza partycypacyjne podejście i ustalanie wspólnych projektów inwestycyjnych realizujących zintegrowaną strategię. Skłania samorządy do współpracy oraz planowania celów i działań wykraczających poza granicę jednej gminy.

Tabela 3. Cele, priorytety i działania Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego

Table 3. Objectives, priorities and activities of Rzeszowski Funcjonal Areas

Cele	Priorytety	Działania
Wzrost konkurencyjności gospodarki dzięki tworzeniu warunków dla rozwoju innowacyjnych przedsiębiorstw	Dynamiczna gospodarka	Rozwój Stref Aktywności Gospodarczej i Inkubatorów Przedsiębiorczości na terenie ROF
Podnoszenie jakości życia w ROF poprzez zwiększenie dostępu do nowoczesnych usług publicznych oraz rewitalizację przestrzeni publicznej	Promowanie strategii niskoemisyjnych, w tym wspieranie zrównoważonej, multimodalnej mobilności miejskiej	Rozwój systemu transportu publicznego

	Zachowanie i turystyczne wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego i naturalnego ROF	Ochrona i promocja dziedzictwa kulturowego Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego
	Poprawa spójności przestrzennej i społecznej ROF	Kompleksowa rewitalizacja obszarów zdegradowanych na terenie ROF
Poprawa stanu środowiska naturalnego oraz wspieranie efektywności energetycznej regionu	Ochrona środowiska naturalnego	Rozwój gospodarki wodno-ściekowej na terenie ROF
	Poprawa efektywności energetycznej i wykorzystanie OZE	Wykorzystanie OZE na terenie ROF
		Poprawa efektywności energetycznej budynków
		Przebudowa i modernizacja infrastruktury ciepła systemowego w ROF

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Strategia Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych dla Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego, 2018

Source: own study based on Strategia Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych dla Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego, 2018

Ważną rolę dla obszaru funkcjonalnego odegrały projekty w rozwój zintegrowanego transportu, gwarantującego mobilność, w tym przede wszystkim integracja transportu publicznego na całym obszarze funkcjonalnym m.in. budowa węzłów przesiadkowych z parkingami dla samochodów i rowerów typu Park&Ride i Bike & Ride, zatok, dworców, budowa i przebudowa dróg lokalnych poprawiających skomunikowanie na obszarze funkcjonalnym, budowa nowych i przebudowa istniejących linii komunikacyjnych, budowa mostów, zakup nowoczesnego, ekologicznego taboru, tworzenie systemu zintegrowanej informacji dla podróżnych. Istotne znaczenie dla poprawy funkcjonalności ROF miały projekty rozbudowy sieci ścieżek rowerowych. Inwestycje te miały na celu stworzenie alternatywnych możliwości dla codziennego przemieszczania się ludności, swobodny przepływ towarów i usług, jak również poprawę dostępności terenów i obiektów o znaczeniu rekreacyjnym. Zrównoważony transport publiczny odgrywa ważną rolę w rozwoju gospodarki niskoemisyjnej. Usprawnienie komunikacji publicznej ułatwi mieszkańcom ROF przemieszczanie się oraz poprawi ich jakość życia [38].

Duże znaczenie dla poprawy jakości życia mieszkańców obszaru miał projekt inwestycyjny związany z kompleksową rewitalizacją terenów

zdegradowanych. Celem projektu było ograniczenie istotnych problemów¹⁹ na obszarach wyznaczonych do rewitalizacji w poszczególnych gminach tworzących ROF. Celem podjętych działań w ramach projektu było przywrócenie ładu w przestrzeni miejskiej i wiejskiej, wzrost aktywności gospodarczej oraz odbudowa więzi społecznych ograniczając zjawiska dysfunkcyjne na terenie gmin ROF.

Stowarzyszenie Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego zrealizowało również projekt z zakresu podniesienia konkurencyjności gospodarki obszaru poprzez tworzenie optymalnych warunków dla rozwoju innowacyjnych przedsiębiorstw. Celem projektu było przygotowanie terenów inwestycyjnych na obszarze funkcjonalnym dla potrzeb lokalizacji działalności gospodarczej, w szczególności MSP. Działania te mają prowadzić do wzrostu krajowej konkurencyjności gospodarki, a także na arenie międzynarodowej, poprawy dostępności tego regionu, zwiększenia atrakcyjności inwestycyjnej oraz wzrostu aktywności w zakresie współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej.

Projekty inwestycyjne z zakresu wykorzystania odnawialnych źródeł energii to kolejne ważne działania na obszarze ROF. Realizacja tego typu projektów, w tym projekt parasolowy²⁰ mają wpływ na ograniczenie zanieczyszczeń i poprawę standardu jakościowego powietrza, przyczyniają się do zmniejszenia kosztów utrzymania obiektów użyteczności publicznej i gospodarstw domowych, pozytywnie oddziałują na stan środowiska naturalnego. W wyniku realizacji projektu (m.in. poprzez montaż instalacji fotowoltaicznych) zwiększył się udział produkcji i wykorzystania energii elektrycznej pochodzącej ze źródeł odnawialnych w całościowym zużyciu energii przez gminy ROF. Należy również wspomnieć o realizacji projektu w zakresie wymiany źródeł ciepła (m.in. wymiana źródeł ciepła na gazowe kotły kondensacyjne, kotły opalane biomasa, ciepło sieciowe). Realizacja w/w zadania daje mieszkańcom ROF dostęp do nowych, ekologicznych źródeł ciepła oraz przyczyni się do poprawy jakości powietrza na tym terenie [38].

Ważnym działaniem w ramach strategii ZIT było porządkowanie gospodarki wodno-ściekowej na terenie ROF. Celem realizowanego projektu było zwiększenie odsetka ludności z terenu gmin ROF korzystającej z ulepszonego systemu oczyszczania ścieków komunalnych. W ramach wspomnianego projektu były również działania dotyczące rozbudowy sieci kanalizacyjnej wraz z przyłączami, pompowniami i niezbędną infrastrukturą na terenie ROF. Realizacja projektu ma przyczynić się do podniesienia jakości życia mieszkańców obszaru, a tym samym do poprawy stanu środowiska naturalnego.

Korzyścią wynikającą z przystąpienia do realizacji wspólnej strategii są efekty inwestycji w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego oraz wsparcie

¹⁹ Problemy te zostały zidentyfikowane w Lokalnym Programie Rewitalizacji.

²⁰ Zakup i montaż mikroinstalacji OZE na budynkach należących do osób indywidualnych.

instytucji kultury na obszarze ROF (utworzenie sieci Centrów Promocji Dziedzictwa Kulturowego propagującego Etnokrajinę Franciszka Kotuli). Warto dodać, że w ramach Strategii ZIT ROF są również realizowane projekty na wyrównywanie szans dla osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym. Na wdrażanie przedsięwzięć w formule Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych (ZIT) na terenie ROF w Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 przeznaczono środki finansowe w wysokości 72 815 604,0 euro, tj 3,44% ogółu funduszy pozyskanych z budżetu Unii Europejskiej na realizację tego programu (tab. 1).

5. Podsumowanie

W ramach Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych na terenie Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego zrealizowano od 2016 r. wspólne projekty, które przyczyniły się do poprawy życia mieszkańców w wielu istotnych obszarach, w tym w szczególności z dziedziny gospodarki, komunikacji, rozwoju infrastruktury technicznej, atrakcyjności inwestycyjnej i turystyczno-rekreacyjnej, rewitalizacji, ochrony środowiska. Współpraca w ramach ROF stworzyła szanse na zintegrowane i zrównoważone podejście do rozwiązywania problemów. Dzięki wspólnym działaniom można wypracować sprawne mechanizmy współpracy i wspólną wizję rozwoju w kluczowych dziedzinach. Instrument ten stał się więc pewną szansą na zbudowanie nowej jakości współpracy na poziomie samorządowym, która wychodziła poza obszar danej gminy. Dla utrzymania pozytywnych efektów, tempa rozwoju oraz sprostaniu wspólnym wyzwaniom niezbędne jest dalsze wsparcie współpracy w ramach ROF. Koncepcja ZIT stwarza podstawę do wspólnego działania różnych przedstawicieli wielu jednostek terytorialnych. Działanie partnerskie ponad granicami administracyjnymi jako podstawa ZIT, rodzi nową jakość w rozwoju tego obszaru.

Możliwość realizacji ZIT w obecnym okresie programowania to szansa, ale też wyzwanie dla władz Rzeszowa i jego obszaru funkcjonalnego. Dlatego też Stowarzyszenie Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego podjęło działania opracowania nowej Strategii ZIT Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego do roku 2030 w oparciu o założenia Projektu ustawy o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz zgodnej z celami wskazanymi w Wytycznych inwestycyjnych dla Polski w zakresie finansowania polityki spójności na lata 2021-2027.

Literatura

- [1] Analiza zakresu terminologicznego obszarów funkcjonalnych, Instytut Rozwoju Terytorialnego, Wrocław 2014.
- [2] Domański B.: Noworól A.: Badania funkcji, potencjału oraz trendów rozwojowych miast w województwie małopolskim, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2010.
- [3] Drobek, W.: Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska. Instytut Śląski, Opole 1999.
- [4] Dziegieć E.: Zasięg oddziaływania centrum handlowego małego miasta, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, z. 3, 1984.
- [5] Gwizda M.: Kosewska-Kwaśny M., Żółciński Sz.: Fundusze UE 2014-2020, C.H. Beck, Warszawa 2014.
- [6] Hall P.: The containment of urban England. *Geographical Journal*, 140, 3, 1974.
- [7] Hall P.: Hay D.: Growth centres in the European urban system. Heinemann Educational Books, London 1980.
- [8] Heffner K., Gibała P.: Obszary funkcjonalne i ich związki z zasięgiem oddziaływania ośrodków subregionalnych (na przykładzie województwa opolskiego, *Studia Miejskie*, t. 18, 2015.
- [9] Heffner K., Gibas P.: Polityka spójności UE a obszary funkcjonalne centrów regionalnych w Polsce, [w:] E. Pancer-Cybulska, E. Szostak: Unia Europejska w 10 lat po największym rozszerzeniu, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, Wrocław, 2015, 380.
- [10] Hołowiecka B., Szymańska D.: The Changes in The Functional Urban Region in The New Socio-Economic Conditions in Poland : the Case of Toruń, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 9, 2008, <https://rof.org.pl/nowi-czlonkowie-stowarzyszenia-rof/?pdf=6274>.
- [11] <https://rof.org.pl/nowi-czlonkowie-stowarzyszenia-rof/?pdf=6274> (dostęp: 10.09.2022).
- [12] King L., J.: The Functional Role of Small Towns in Canterbury, Palmerstn North, 1962.
- [13] Kociuba D.: Delimitacja miejskich obszarów funkcjonalnych ośrodków wojewódzkich w realizacji zintegrowanych inwestycji terytorialnych w Polsce- teoria versus praktyka, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 3(69), 2017.
- [14] Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 roku, Warszawa, *Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa, dnia 27 kwietnia 2012, poz. 252.
- [15] Korcelli P.: Obszary metropolitalne a funkcjonalne obszary miejskie, [w]: S. Kaczmarek, *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2011.
- [16] *Krajowa Polityka Miejska 2023*, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa 2015.

- [17] Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Dokument przyjęty uchwałą Rady Ministrów w dniu 13 lipca 2010 roku, Warszawa 2010.
- [18] Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030. Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony, Załącznik do uchwały nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r., Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa, dnia 8 listopada 2019, Poz. 1060.
- [19] Krzysztofik R., Runge J.: Delimitacja regionu Górnośląskiej Metropolii „Silesia”, Sosnowiec 2011, <https://docplayer.pl/5719720-Delimitacja-regionu-gornoslasko-zaglebiowskiej-metropolii-silesia.html>.
- [20] Kudełko J., Musiał-Malago M.: Obszary funkcjonalne ośrodków wojewódzkich w Polsce. Dynamika i zróżnicowanie rozwoju, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2021.
- [21] Kudłacz T., Markowski T.: Miejskie obszary funkcjonalne w świetle wybranych koncepcji teoretycznych - zarys problemu, [w]: T. Kudłacz, P. Brańka, Teoria i praktyka rozwoju obszarów funkcjonalnych, Studia KPZK PAN, t. CLXXIV, Warszawa 2017.
- [22] Kuźnik F.: Miejskie obszary funkcjonalne a polityka miejska, Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 250, Katowice 2015.
- [23] Matczak, A.: Próba określenia zasięgu oddziaływania Prudnika na podstawie danych o przewozach towarowych. Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, z. 3., 1984.
- [24] Michalski W.: Oddziaływanie małego miasta na najbliższe zaplecze na przykładzie Przedborza. Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, Seria II, z. 22, 1980.
- [25] Noworól A.: Miejski obszar funkcjonalny jako miasto przyszłości, Czasopismo Techniczne, Architektura, 1-A, 2014.
- [26] Obszary funkcjonalne w województwie podkarpackim, Załącznik do Uchwały nr 86/1977/15 Zarządu województwa podkarpackiego z dnia 25 sierpnia 2015 r, Rzeszów 2015.
- [27]. Programowanie perspektywy finansowej 2014 -2020, Umowa Partnerstwa, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, Warszawa 2020.
- [28] Projekt Krajowej Polityki Miejskiej 2030, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-polityka-miejska-2030-jest-pozytywna-opinia-kwrist>.
- [29] Słodowa-Hełpa M.: Dokąd zmierzamy – odnowa czy od nowa...? Nadzieje, obawy i dylematy związane z instytucjonalnym stymulowaniem zintegrowanego rozwoju w Polsce. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, 37(1), 2014.
- [30] Strategia Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego, Rzeszów-Cieszyn 2018.
- [31] Szafranek E.: Idea a praktyka wdrażania Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych w Polsce, [w:] T. Kudłacz, P. Brańka: Teoria i praktyka rozwoju obszarów funkcjonalnych, Studia KPZK PAN, t. CLXXIV, Warszawa 2017.

- [32] Szafranek E.: Terytorializacja polityki rozwoju. Wdrażanie Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych w obszarach funkcjonalnych miast w Polsce, Uniwersytet Opolski, Studia i Monografie nr 561, Opole 2019.
- [33] Śleszyński P.: Problemy delimitacji miejskich obszarów funkcjonalnych w Polsce, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, Poznań 2015, t. 29.
- [34] Thomas E.N.: Some comments of the Functional Bases for Small Iowa Towns, Iowa Business Digest, 1960.
- [35] Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym Dz.U. 2022, poz. 503, 1846.
- [36] Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 roku, Dz.U. z 2003 r., nr 80, poz.717.
- [37] Zasady realizacji instrumentów terytorialnych w Polsce w perspektywie finansowej UE na lata 2021-2027, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, Warszawa 2022.
- [38] Zintegrowane Inwestycje Terytorialne Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego, Wspólne inwestycje samorządów zrzeszonych w ROF, https://bip.erzeszow.pl/static/img/k02/FP/ROF/dokumenty/Ulotka_ROF.pdf.

STRESZCZENIE i INFORMACJA O AUTORCE

Monika MUSIAŁ-MALAGO’*

ZINTEGROWANE INWESTYCJE TERYTORIALNE JAKO NARZĘDZIE WSPARCIA MIEJSKICH OBSZARÓW FUNKCJONALNYCH – STUDIUM PRZYPADKU

Słowa kluczowe: Rzeszów, cele i działania Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego, ZIT

Miejskie obszary funkcjonalne mają duże znaczenie w realizowanej polityce Unii Europejskiej. Są one szczególnym obszarem działań polityki ukierunkowanej terytorialnie, bowiem odgrywają kluczową rolę w kreowaniu procesów rozwojowych kraju i regionów. Podejście terytorialne w polityce regionalnej umożliwia zastosowanie Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych do stymulowania rozwoju miejskich obszarów funkcjonalnych. Idea wydzielenia obszarów funkcjonalnych miała na celu połączenie miasta (rdzeń) z otaczającymi je obszarami podmiejskimi i terenami wiejskimi (strefa zewnętrzna). Obszary te powinny posiadać wspólny potencjał i bariery rozwojowe, wyróżniać się wysokim poziomem i dynamiką rozwoju, zwartością terytorialną i wysokim stopniem urbanizacji. W niniejszym rozdziale podjęto próbę rozpoznania korzyści, szans i barier współpracy w ramach obszaru funkcjonalnego. Badaniem objęto Rzeszowski Obszar Funkcjonalny. Wyniki analizy pokazują, że zintegrowane inwestycje terytorialne w obszarach funkcjonalnych warunkują możliwości dynamizacji ich rozwoju.

* dr, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, musialm@uek.krakow.pl

Monika MUSIAŁ-MALAGO’*

INTEGRATED TERRITORIAL INVESTMENTS AS A TOOL SUPPORT THE URBAN FUNCTIONAL AREAS – CASE STUDY

Keywords: Rzeszów, objectives and activities of the Rzeszów Functional Area, Integrated Territorial InvestmentS (ITI)

Urban functional areas play a crucial role in the policies implemented in the EU. They play a significant role in territory-oriented policies as key drivers of the development processes of countries and regions. The territorial approach in regional policy enables applying Integrated Territorial Investment to stimulate the development of functional urban areas. The objective of demarcating functional areas was to establish links between the city (cores) and its surrounding commuter belts and rural areas (external zone). These areas should possess a common potential and development barrier, and they should be characterised by a high level of development and its dynamics, territorial cohesion, and a high level of urbanization. This chapter attempts to identify the benefits, opportunities, and barriers to cooperation within the functional area. The research covers the Rzeszowski Functional Area. The results of the analysis show that integrated territorial investment in the functional areas determines possibilities of dynamizis of their development.

* Ph.D., Cracow University of Economics, musialm@uek.krakow.pl

Grażyna STOJAK

MUZEALNICTWO POWIATU LESKIEGO JAKO NIETYKORZYSTANA SZANSA NA OŻYWIENIE REGIONALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO I IMPULS DO ROZWOJU GOSPODARCZEGO

1. Waloryzacja turystyki kulturowej – punktowanie faktów w regionie

W 2010 roku została opublikowana rozprawa pt.: *Waloryzacja potencjału turystycznego inspiracją dla turystyki kulturowej w województwie podkarpackim*, opracowana przez pracowników badawczo-dydaktycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego prof. dr hab. Jerzego Ruta oraz dra Pawła Ruta [6]. Publikację, która firmowana jest przez Wydział Wychowania Fizycznego – Zakład Obsługi Ruchu Turystycznego i Hotelarstwa, ukierunkowano na zbadanie potencjału turystyki kulturowej i przedstawienie tej oceny w wymiernej punktacji. Służy temu podział na 4 kategorie, z których I kategoria powyższej waloryzacji obejmuje: *Potencjalne cele turystyki kulturowej* i dla obecnie prowadzonych rozważań jest najważniejsza. Pozostałe kategorie tj. II kategoria: *Elementy obsługi turystycznej*, III kategoria: *Pozostała oferta czasu wolnego*, IV kategoria: *Inne czynniki wspierające turystykę kulturową* – mają znaczenie drugorzędne dla badania obszaru muzealnictwa i jego wpływu na dziedzictwo kulturowe.

W części poprzedzającej wszystkie 4 kategorie badawcze, zamieszczone są „Objaśnienia kryteriów waloryzacji, podziału kategorii, ograniczeń i innych uwarunkowań” wraz z punktacją przypisaną do każdej części składowej niniejszej waloryzacji [6, s. 11-21]. Tym samym zastosowano jednolite kryteria, dzięki czemu można zastosować metody porównawcze względem innych powiatów. Podsumowująca analiza została przeprowadzona przez autorów i zamieszczona w części końcowej niniejszego opracowania jako: *Indeks potencjału turystyczno-kulturowego województwa podkarpackiego* [6, s. 322]. Przedmiotem porównawczym była zsumowana punktacja I kategorii pt.: *Potencjalne cele turystyki kulturowej*. W wyniku niniejszego pomiaru

i porównania, ustalono, że na 21 powiatów, wg stanu na rok 2010 i przyjętej punktacji:

- **Powiat przemyski – 862 pkt - najwyższy potencjał**
- **Powiat kolbuszowski – 246 pkt - najniższy potencjał**

Wskazany w tytule powiat:

- **Powiat leski – 474 pkt – 7 miejsce**

Interesujący nas w niniejszym artykule powiat leski uzyskał wysokie miejsce w omawianej waloryzacji, co zostało uznane przez autorów niniejszego szacowania za duży potencjał w zakresie turystyki kulturowej. Nasuwa się w tym momencie pytanie, czy jest to potencjał wykorzystany?

2. Powiat leski a powiat bieszczadzki w okresie PRL

W 3 ćwierci XX wieku region Bieszczadów postrzegany był przez władze centralne jako teren wyniszczony walkami z UPA, nieatrakcyjny inwestycyjnie i wyludniony [2, s. 26]. Na przełomie lat 60/70. XX wieku dążono do zmian, poprzez planowanie organizacji wielkopłaszczyznowych gospodarstw rolnohodowlanych, zakładów przetwórstwa drzewnego, masowej turystyki czy zorganizowanych akcji harcerskich, głównie letnich. Lobbing lokalnych organizacji partyjnych spowodował, że w latach 1972-1975 utworzony został pilotażowy powiat bieszczadzki w województwie rzeszowskim. Został wydzielony z połączenia powiatów ustrzyckiego, leskiego i części powiatu sanockiego [1]. Władze powiatowe ulokowano w Lesku, pomimo wielkich ambicji Ustrzyk Dolnych do miana stolicy powiatu. Natomiast ideą przewodnią takiej decyzji był rozwój Bieszczadów, w tym tworzenie instytucji dla kultury, inwestycje dla nowoczesnej turystyki, które miały mieć przełożenie na rozwój gospodarczy tego najmniej zaludnionego zakątka kraju. Ciągle jeszcze Bieszczady postrzegano jako region o dzikiej przyrodzie i czystym środowisku, a także surowym krajobrazie przyrodniczym. Te wyjątkowe warunki wykorzystane zostały przez władze i w 1973 roku utworzono Bieszczadzki Park Narodowy, jako pierwszą tego typu instytucję w południowo-wschodniej Polsce.

W/w powiat bieszczadzki został automatycznie zlikwidowany przez zaplanowaną reformę administracyjną kraju, która została przeprowadzona w dniu 01.06.1975 roku. Utworzono wówczas województwo krośnieńskie, funkcjonujące w latach 1975-98. Celem tej reformy było wprowadzenie administracji dwustopniowej, co skutkowało m.in.: likwidacją powiatów.

Chociaż powiat bieszczadzki nie trwał długo, ledwie dwa lata i $\frac{3}{4}$ kolejnego roku, to rozpoczęte wówczas działania, które były kontynuowane w kolejnych latach, spowodowały wiele strat dla dziedzictwa kulturowego i wyrządziły wiele szkód dla naturalnych zasobów przyrodniczych regionu bieszczadzkiego. M.in.: *W marcu 1973 Rada Ministrów w przyjętym programie rozwoju gospodarczego Bieszczadów na pierwszym miejscu wyeksponowała budowę dużego Kombinatoru*

Drzewnego w Ustjanowej. W tym samym roku ruszyły pierwsze prace budowlane, a 1 lipca 1977 nastąpiło uruchomienie pierwszego wydziału przetarcia drewna w kombinacie [12]. Inwestycja ta bezpowrotnie zniszczyła krajobraz naturalny w okolicy Ustjanowej przy wielkiej obwodnicy bieszczadzkiej. W 20 lat później kombinat zbankrutował i tyle pozostało z czołowej inwestycji przemysłowej dekady Edwarda Gierka w Bieszczadach.

Jednak największe zniszczenia i dewastacje odnotowano w zasobach nieużytkowanego budownictwa cerkiewnego w powiecie bieszczadzkim w województwie rzeszowskim. W 1973 roku Prezydium Bieszczadzkiej Powiatowej Rady Narodowej w Lesku zaplanowało akcję „Porządek”, która miała przygotować tereny powiatu bieszczadzkiego dla potrzeb turystyki. W świetle podjętej decyzji w dniu 17.03.1973 roku należało przeprowadzić rozbiórkę wyznaczonych cerkwi. Były to obiekty w miejscowościach: Ropienka, Hulskie, Paniszczów, Sokołowa Wola, Szczerbanówka, Balnica, Wola Michowa. Decyzję argumentowano tym, że są one już zniszczone, zawalone lub zdewastowane, (...) a swym obskurnym wyglądem szpecą w terenie turystycznym odwiedzanym latem przez licznych turystów krajowych i zagranicznych [3, s. 185-186].

Wytypowane obiekty cerkiewne zostały zniszczone od razu, jak np. cerkiew w Skorodnem lub w kolejnych latach, gdy włodarzem tych terenów było już województwo krośnieńskie. Omawiane działania likwidatorskie nie cechowały jedynie władz na szczeblu powiatowym. Były one skoordynowane z działaniem wojewódzkich urzędników z Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, co z kolei skutkowało kierowaniem wniosków z poleceniem do wykonania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, w tym wniosków o skreślenie wytypowanych cerkwi z ewidencji zabytków [3, s. 185]. Większość ocalałych dziś obiektów cerkiewnych jest efektem walki o ich zachowanie, stanowczych działań prowadzonych przez Zbigniewa Juchę, ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie i miłośników dziedzictwa kulturowego pogranicza polsko – ruskiego, do których należał Jerzy Tur, Barbara Tondos, Olgierd Łotoczko i inni. [9, s. 117-120]

Podczas ostatniej reformy administracyjnej kraju przeprowadzonej w 1999 roku ponownie utworzono powiat bieszczadzki w województwie podkarpackim z siedzibą w Ustrzykach Dolnych. Jednak już w 2002 roku nastąpiła korekta podziału terytorialnego i z powiatu bieszczadzkiego wydzielono powiat leski z siedzibą władz powiatowych w Lesku, który funkcjonuje do chwili obecnej.

Biorąc pod uwagę muzealnictwo w tamtejszym regionie tj. w powiecie bieszczadzkim, sanockim i leskim, to najgorzej przedstawiała się sytuacja muzealnictwa w powiecie leskim! U progu XXI wieku Sanok posiadał dwa najcenniejsze muzea: Muzeum Budownictwa Ludowego o znaczeniu ogólnopolskim i niemniej ważne Muzeum Historyczne z Galerią Sztuki

Zdzisława Beksińskiego, również o znaczeniu ponadregionalnym! Tym samym powiat sanocki wybijał się na pierwsze miejsce w zakresie muzealnictwa regionalnego o szeroko zakrojonym zasięgu oddziaływania. Ponadto funkcjonowanie tych muzeów było wsparte licznymi celowymi dotacjami z budżetu MKiDN, a także funduszami unijnymi ukierunkowanymi na wieloaspektowe działania w zadaniach takich jak np.: *Odtworzenie Rynku Galicyjskiego w MBL*, czy *Budowa Galerii Z. Beksińskiego* jako dodatkowe skrzydło w sanockim Zamku, gdzie mieści się Muzeum Historyczne.

Ponadto w Komańczy utworzono Izbę Pamięci Ks. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Klasztorze Sióstr Nazaretanek, który został odrestaurowany z niemałym wysiłkiem finansowym, w tym z budżetu na konserwację zabytków Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu [8, s. 239-240]. Utworzona Izba Pamięci o charakterze muzealnym posiada znaczenie ponadregionalne [11]. Ponadto w Komańczy funkcjonuje „Zbiór pamiątek Łemkowskich, kolekcja oryginalnych strojów ludowych i ozdób”, które gromadziła przez całe życie Daria Boiwka. Jej kolekcję odkupiło Bractwo Sarepta oraz Stowarzyszenie Wilk od D. Boiwki i prowadzą Izbę Pamięci wysiedlonych Łemków. W jej ramach funkcjonuje także Pracownia Artystyczna Darii Boiwki [14].

Badania własne autorki wykazują, że w złej sytuacji w zakresie muzealnictwa jest zarówno powiat bieszczadzki, jak i powiat leski! Powiat bieszczadzki posiada dwa muzea, w tym Muzeum Przyrodnicze Bieszczadzkiego Parku Narodowego w Ustrzykach Dolnych posiadające zasięg ponadregionalny, a Muzeum Młynarstwa i Wsi w Ustrzykach Dolnych, prowadzone jako instytucja prywatna, posiada zasięg lokalny [4, s. 285].

Jeszcze bardziej ubogo przedstawia się baza muzealna powiatu leskiego! *De facto* jest to dwie skromne instytucje funkcjonujące jako muzea: Muzeum Przyrodniczo-Łowieckie „Knieja” w Nowosiólkach k/Hoczwi, którego właścicielami są H. i J. Wałachowscy oraz Izba Przyrodniczo-Leśna „Dziupla” w Cisnej, którą prowadzi leśnik Tomasz Gawrych. Oba muzea ukazują faunę i florę Bieszczadów, są placówkami prywatnymi o charakterze sezonowym i mają zasięg lokalny [4, s. 285]. Dziedzictwo kulturowe w powiecie leskim jest także upowszechniane przez instytucje prywatne będące w paramuzeami. Są to:

a) Centrum Kultury Ekumenicznej – udostępniające Park Miniatur najstarszych budowli sakralnych na Podkarpaciu, w formie makiet usytuowanych w wyprofilowanym terenie oraz Ogród Biblijny [4, s. 284];

b) Bieszczadzka Kolejna Leśna – wąskotorowa, funkcjonująca na trasie Przysłop – Majdan – Wola Michowa. Przejazdki są wzbogacone dwoma atrakcjami turystycznymi: napad kowbojski na bieszczadzką ciuchcię na trasie w okolicy Woli Michowej i Mokrego [4, s. 284].

Przegląd zespołów cerkiewnych, które obecnie znajdują się na terenie powiatu leskiego, wskazuje tylko cerkiew w Baligrodzie do przeznaczenia dla kultury.

3. Upowszechnianie kultury współczesnej, techniki i dziedzictwa przyrodniczego w muzeach, galeriach oraz skansenach powiatu leskiego

Analiza oferty wg oficjalnych przewodników wykazuje niewielki zasób muzeów, galerii autorskich, a także obiektów upowszechniania kultury i zabytków techniki o charakterze skansenowym usytuowanych w terenie [4, s. 284-286]. Najważniejsze z nich przytoczono w poniższych tabelach, z zaznaczeniem ich zasięgu działania i znaczenia.

Największym, ponadczasowym osiągnięciem w zakresie ekspozycji zabytków techniki w formie skansenowej, o zasięgu ponadregionalnym jest zachowanie Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej, czyli popularnej ciuchci kolejki wąskotorowej w Bieszczadach, która kursuje na trasie Przysłup – Krzywe – Dołżyca – Cisna – Majdan. Dzięki pasjonatom nastąpiło uratowanie jej przed kradzieżą i zniszczeniem torowisk, infrastruktury technicznej i taboru kolejki, a następnie powołano Fundację Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej, która doprowadziła do zachowania i wyeksponowania unikatowego dziedzictwa techniki w formie regionalnej placówki terenowej oraz ekspozycji dawnych budynków stacyjnych na głównej stacji kolejki w Cisnej – Majdanie.

Ryc. 1. Bieszczadzka Kolejka Leśna w Majdanie koło Cisnej– najlepiej wyeksponowany zespół zabytków techniki w powiecie leskim o znaczeniu ponadregionalnym. Fot. Autorka

Fig. 1. The Bieszczady Forest Railway in Majdan near Cisna - the most exposed complex of technical monuments in the Lesko district of supra-regional importance. Photo by the Author

Tutaj też znajduje się niewielkie muzeum mieszczące zabytki ruchome w formie interesujących ekspozycji i biuro Fundacji Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej, właściciela Kolejki. Bez wątpienia przejażdżka bieszczadzką kolejką leśną należy do wielkich atrakcji w sezonie od maja do października.

Drugim ważnym zespołem jest Park Miniatur Drewnianego Budownictwa Sakralnego oraz Ogród Biblijny w Centrum Kultury Ekumenicznym w Myczkowcach. Został on założony w 2007 roku na obszernej powierzchni, a właścicielem tego obiektu jest Caritas. W przestrzeni około jednego hektara terenu wyeksponowano ok. 160 miniatur najstarszych świątyń rzymskokatolickich, prawosławnych i greckokatolickich. Jest to placówka o charakterze edukacyjnym, ale nie zawierająca obiektów zabytkowych, lecz modele budowli w skali 1:25.

Muzeum Przyrodniczo - Łowieckie „Knieja” w Nowosiólkach koło Hoczwi jest instytucją sezonowo czynną, ukierunkowaną na promowanie rodzimego dziedzictwa przyrodniczego. Zostało założone w 2002 roku i do dziś, pomimo upływu lat, jest atrakcyjne dla zwiedzających.

Ryc. 2. Cerkiew w Baligrodzie – p.w. Zaśnięcia NMP, murowana, wzniesiona w 1829 roku, w trakcie remontu od 2009 roku. Fot. Autorka

Fig. 2. Orthodox church in Baligród – p.w. Dormition of the Blessed Virgin Mary, brick, erected in 1829, under renovation since 2009. Photo by the Author

Natomiast przyrodę i zabytki techniki łączy w jedno zadanie edukacyjne „Ekomuzeum” w Baligrodzie [15]. Tutaj, w Baligrodzie rodzi się od kilkunastu lat jeszcze jedno centrum edukacji, sztuki i kultury [8, s. 71-72]. Ma to miejsce w baligrodzkiej cerkwi, gdzie prezentowane są wystawy fotografii, malarstwa i rysunku, niestety jeszcze ciągle okazjonalnie organizowane i sporadycznie

udostępniane, głównie w sezonie turystycznym. Przestrzeń ekspozycyjno-koncertowa cerkwi w Baligrodzie jest jeszcze ciągle w remoncie, dlatego są możliwe tylko artystyczne działania doraźne, np.: Koncert Jesienny w 2012 roku [10, s. 90].

Ryc. 3. Synagoga w Lesku – murowana, zbudowana w latach 1626-1650. Obecnie częściowo wykorzystana: dla potrzeb wystawiennictwa sztuki nieprofesjonalnej oraz upowszechniania pamięci o Żydach galicyjskich. Fot. Autorka

Fig. 3. The synagogue in Lesko – brick, built in 1626-1650. Currently partially used: for needs exhibition of non-professional art and dissemination of the memory of Galician Jews. Photo by the Author

Pamięć, w tym o wysiedlonych Bojkach, przechowuje Muzeum Kultury Duchowej i Materialnej Bojków w Myczkowie, które w ostatnich latach stało się bardzo popularne. Gromadzi pamiątki i fotografie, a także dokumentuje różnorodność kulturową Bieszczadów w formie ekspozycji tematycznych. Działalność ta wsparta jest twórczą aktywnością autorskich galerii sztuki nieprofesjonalnej, amatorskiej i ludowej. Są to działania lokalne, często o charakterze pamiątkarskim. Wiodącą rolę pełni tu Bieszczadzka Galeria Sztuki „Synagoga” w Lesku. Funkcjonuje tu także Muzeum Żydów w Galicji działające pod patronatem Bieszczadzkiego Domu Kultury w Lesku.

Wybór muzeów, autorskich galerii twórców i izb pamięci funkcjonujących w powiecie leskim został zaprezentowany na poniższych tabelach.

Tabela 1. Muzea powiatu leskiego – wybór

Table 1. Museums of the Lesko County – a selection

Lp.	MUZEJA o znaczeniu ponadregionalnym, regionalnym i lokalnym	Adres:	Działalność:	Znaczenie:
1.	Bieszczadzka kolejka leśna w Majdanie –kolejka wąskotorowa o charakterze skansenowym, a także Muzeum zabytków ruchomych i pamiątek kolejarskich znajduje się w budynku stacyjnym, na terenie stacji głównej w Majdanie.	Kolejka wąskotorowa w Majdanie k/Cisnej - Majdan 17, 38-607 Cisna	Przejażdżka kolejką wąskotorową na trasie Przysłop-Majdan - Wola Michowa	ponad-regionalne
2.	Muzeum Przyrodniczo-Łowieckie „Knieja” [9]	Nowosiółki 30, 38 - 604 Hoczew	Instytucja sezonowa. Muzeum atrakcyjne dla zwiedzających, otworzone w 2002 roku	regionalne
3.	Muzeum Kultury Duchowej i Materialnej Bojków w Myczkowie	Myczków 46, 38-610 Połańczyk	Muzeum przedstawiona jest kulturowa różnorodność Bieszczadów	powiatowe/ gminne
4.	Park Miniatur Architektury Drewnianej i Ogród Biblijny w Myczkowcach	„Caritas” w Myczkowcach - Park Miniatur Świątyń przy Centrum Kultury Ekumenicznej im. Św. Jana Pawła II	Park miniatur ok.160 makiet obiektów sakralnych: cerkwi i kościołów	ponad-regionalne
5.	Muzeum Przyrody i Techniki „Ekomuzeum” im. Jana Pazdura w Baligrodzie.	38-606 Baligród, pl.Wolności 11	Pokaz i ekspozycja plenerowa w kuźni z 1826 roku pt.: „W ogniu paleniska bieszczadzkiej kuźni”	powiatowe/ gminne

Źródło: opracowanie własne

Source: own study

Tabela 2. Galerie powiatu leskiego – wybór

Table 2. Galleries of the Lesko County – a selection

Lp.	GALERIE ARTYSTYCZNE o znaczeniu ponadregionalnym, regionalnym, lokalnym.	Adres:	Działalność:	Znaczenie:
1.	Bieszczadzka Galeria Sztuki „Synagoga” w Lesku/ Bieszczadzki Dom Kultury w Lesku + Muzeum Żydów w Galicji	Berka Joselewicza 16, 38-600 Lesko	Galeria sztuki amatorskiej, ludowej i nieprofesjonalnej	regionalne
2.	Galeria autorska Andrzeja Kusza-Pensjonat „Bazył”	Bóbrka w powiecie leskim	Garncarstwo, bibułkarstwo	lokalne
3.	Galeria autorska prowadzona przez Marka Fabiana, artystę z Sanoka, tworzącego Baligrodzie	„GALERIA CZTERY PORY ROKU” - Baligród	Malarstwo nieprofesjonalne,	lokalne
4.	Galeria „Czarny Kot” w Cisnej	Ewelina i Jacek Krawiec DOŁŻYCA 21, 38-607 CISNA	Galeria sztuki i rękodzieła, pamiątek, literatury bieszczadzkiej	lokalne/ gminne
5.	Leszek Rejmański, autorskie wykonanie makiet	Lesko, ul. Smolki 10/17	Makiety zabytków bieszczadzkich	lokalne/ gminne
6.	Agnieszka Popytak, Pracownia Artystyczna „CZAD”.	Myczków 70,	Pracownia artystyczna rzeźby i ikon	lokalne/ gminne
7.	Galeria „W Piwnicy” Zdzisława Pękalskiego w Hoczwi	Hoczew 97	Pracownia autorska sztuki sakralnej i świeckiej, w własnej interpretacji artysty	regionalne
8.	Galeria Ikon Jadwigi Denisiuk w Cisnej	Cisna 4, 38-607 Cisna	Pracownia Ikon VERAIKON Jadwigi Denisiuk	regionalne

Źródło: opracowanie własne

Source: own study

Tabela 3. Izby pamięci powiatu leskiego – wybór

Table 3. Chambers of memory of the Lesko County – selection

Lp.	IZBY PAMIĘCI o znaczeniu ponadregionalnym, regionalnym i lokalnym	Adres:	Działalność:	Znaczenie:
1.	„Dziupla”, Izba przyrodniczo-leśna w Cisnej	Dom Handlowy w Cisnej	Popularyzacja fauny Bieszczadów	lokalne
2.	Regionalna Izba Pamięci w Lesku	na piętrze kamienicy przy Placu Konstytucji 3 Maja 11, Lesko	Od lipca 2021	lokalne/ gminne

Źródło: opracowanie własne

Source: own study

Przedstawiony wykaz z wyborem instytucji upowszechniających dziedzictwo kulturowe oraz przyrodnicze jest dość skromny. Z pewnością nie wykorzystuje obiektów i zespołów zabytkowych, które stanowiłyby atrakcje turystyczne i centra kulturalne. W powiecie leskim skupiono się na organizacji aktywnego wypoczynku w różnego typu ośrodkach, a jako priorytet uznano turystykę pieszą, konną i rowerową. Wytężanie szlaków tematycznych i lokowanie przy nich zorganizowanych miejsc do biesiadowania zdominowało turystykę, łącząc tę dziedzinę aktywnego wypoczynku także z turystyką kulturową. Jest ona wzbogacona szlakami z zakresu dziedzictwa kulturowego o zasięgu międzynarodowym. Są to:

- Międzynarodowy Szlak „Śladami Aleksandra Fredry”, która łączy miejsca związane z rodziną Fredrów lub twórczością literacką A. Fredry – trasa-450 km.
- Międzynarodowy Szlak Naftowy – ukazuje dzieje wydobywania ropy na pograniczu polsko-ukraińskim – trasa ok. 250 km.
- Rowerowy Szlak śladem umocnień nadszańskich Linii Mołotowa – trasa ok. 140 km [4, s. 36].

Wzbogaca to ofertę muzealną, ale nie wyczerpuje w pełni potrzeb zakresie turystyki kulturowej i nie prezentuje tutejszych zasobów dziedzictwa kulturowego.

Tabela 4. Niewykorzystane obiekty zabytkowe do upowszechniania dziedzictwa kulturowego w powiecie leskim – przykłady. Tabela wg. „Katalogu Zabytków Nieruchomych Województwa Podkarpackiego” [7, s. 57-59]

Table 4. Unused historic buildings for the dissemination of cultural heritage in the Lesko County – examples. Table by “Catalogue of Immovable Monuments of the Podkarpackie Voivodeship” [7, pag. 57-59]

L p	Nazwa obiektu lub zespołu zabytkowego	Adres/ datowanie	Zabytek/ funkcja	Znaczenie
BALIGRÓD				
1.	Murowana cerkiew p.w. Zaśnięcia NMP – architektura o charakterze ludowym	Nieopodal Rynku w Baligrodzie/ 1829 r. , a także później, w tym w 1928 r.	Nieużytkowany obiekt, w trakcie prac konserwatorskich oraz remontowych od 2008 roku	Przeznaczona na centrum kultury pogranicza, niedokończona inwestycja wciągającym się remoncie
2.	Cmentarz wojenny w Baligrodzie. Brak edukacji w terenie i obiektu muzealnego przy cmentarzu z możliwością projekcji filmów i prezentacji dokumentów.	Największa nekropolia w Bieszczadach (1946-47)	Niewykorzystany potencjał do edukacji w zakresie historii XX wieku oraz tematyki wojennej w Bieszczadach	Zespół mogił żołnierskich poległych w walkach z UPA, brak budynku edukacyjnego obok nekropolii
3.	Cmentarz żydowski w Baligrodzie	Zabytkowy, wpisany do rejestru zabytków/ XIX/XX w.	Brak informacji o zabytkowej nekropolii i upamiętnienia przodków Michaela Schudricha – naczelnego rabina Polski	Brak upamiętniania społeczności żydowskiej – brak IZBY PAMIĘCI
LESKO				
1.	Zespół zamkowy Kmitów /Stadnickich/ Mniszchów/ Ossolińskich/ Krasickich w Lesku	Lata budowy zespołu zamkowego: XVI w., 1656, 1837-1843, 1924	Zamek murowany, z dwiema basztami, zbudowany w XVI wieku i otoczony parkiem. Wielokrotnie przebudowywany	Obecnie funkcja hotelowa. BRAK MUZEUM poświęconego dziejom zamku lub IZBY TRADYCJI rodów, które były właścicielami zamku leskiego
2.	Brak upamiętnienia postaci W.Poła, który kierował	Wincenty POL (1807-1872)	Polski literat, geograf. Współdziałał	Brak IZBY TRADYCJI w Zamku w Lesku, np.:

	rozbudową zamku w Lesku.		przy rozbudowie zamku	w bibliotece, wzniesionej wg projektu W.Pola
3.	Cmentarz żydowski w Lesku	Zespół cmentarza żydowskiego, z kamiennymi stelami od 1600 roku oraz starodrzew	Brak informacji o zabytkowej nekropolii i upamiętnienia społeczności żydowskiej	Brak upamiętniania społeczności żydowskiej w formie IZBY PAMIĘCI
HOCZEW				
1.	Grodzisko wczesnośrednio-wieczne	Wpis do rejestru zabytków A – 438 z 1961 r.	Niewykorzystany potencjał zabytku archeologicznego i jego walorów naukowych	Konieczność utworzenia ekspozycji terenowych z plansz informacyjnych i archiwalnych zdjęć z wykopalisk
MONASTERZEC				
1.	Kamienne ruiny zamku Sobień, zbudowanego w XIV w., Grodzisko z okresu wczesnego średniowiecza	Ok. 1350 – relikty zamku, ob. w ruinie.	Niewykorzystany potencjał zabytku archeologicznego i jego walorów krajobrazowych z platformy widokowej	Konieczność utworzenia muzeum archeologicznego oraz ekspozycji terenowych z pomostami widokowymi
UHERCE MINERALNE				
1.	Dwór w Uhercach Mineralnych – brak zagospodarowania	Murowany, renesansowy dwór z XVI w., z alkierzami, przebudowany w 1830 r.	Zabytek wpisany do rejestru, obecnie w bardzo złym stanie technicznym, popada w ruinę.	Brak MUZEUM rodu Herburtów i późniejszych właścicieli obronnego dworu w Uhercach Mineralnych
ŁOPIENKA				
1.	Cerkiew w Łopience – odtworzone sanktuarium Matki Bożej Łopieńskiej	1757 (?), I poł. XIX w.	Obecnie zrekonstruowana cerkiew oraz inne obiekty zespołu sanktuarium Matki Bożej Łopieńskiej	Brak ekspozycji terenowej, dotyczącej projektu wioski skansenowej, który powstał w latach 1973-1975, w aranżacji Olgierda Łotoczko
2.	Wieś Łopienka	wysiedlona	Zachowane relikty budownictwa bojkowskiego	Brak zrekonstruowanych dawnych obiektów wiejskich o przeznaczeniu muzealnym oraz

				jako schrony turystyczne wg nowego projektu wioski turystycznej o charakterze skansenowym w Łopience
--	--	--	--	--

Zródło: opracowanie własne
Source: own study

4. Wnioski końcowe

W świetle powyższej analizy rodzi się wniosek, że w powiecie leskim potencjał dziedzictwa kulturowego nie jest w pełni wykorzystany. Jeszcze ciągle wiele zabytkowych obiektów nie jest użytkowanych i popada w ruinę. W niektórych przypadkach są one zagospodarowane w innych branżach niż turystyka kulturowa i muzealnictwo, a ich funkcje nie są związane z wiedzą o historii danego miejsca. Co najmniej 10 zabytkowych obiektów powinno być nowoczesnym muzeum, izbą tradycji lub muzeum typu skansenowego. Funkcje te mogłyby przyczynić się do zwiększenia atrakcyjności oferty z dziedzictwem kulturowym w tle i wzmożenia ruchu turystycznego.

Najlepszym przykładem niepełnego wykorzystania możliwości jest Zamek w Lesku. Coraz piękniejszy i kompleksowo odnowiony, pełniący funkcję hotelową, niestety nie posiada muzeum, które upowszechniałoby wiedzę o rodach, będących właścicielami zamku. Od szeregu lat prowadzone są w leskim zamku działania remontowe, roboty ziemno-budowlane i prace konserwatorskie. Szereg z tych działań jest poprzedzona archeologicznymi badaniami, w wyniku których odkryto liczne artefakty historyczne i zabytki archeologiczne. Do wyjątkowo cennych należą nowożytny zbiory militarne, które mogą stanowić podstawę kolekcji, która będzie obrazować historię obronności zamku i toczonych tu walk.

Nie ma także izby tradycji, która przybliżyłaby postać Wincentego Pola i jego bliskie związki z leskim zamkiem, pracami badawczymi w Bieszczadach, które prowadził podczas pobytu u Ksawerego Krasickiego. Postać Wincentego Pola - literata i geografa – może przyciągnąć wielu pasjonatów historii literatury do zamku, zwiększając tym samym atrakcyjność oferty turystycznej. Warta rozważenia jest organizacja cyklicznych warsztatów literackich, stałych wieczorów poetyckich oraz konkursów pod patronatem Wincentego Pola, które upowszechniałyby twórczość o tematyce bieszczadzkiej. W przekonaniu autorki artykułu działania takie znacznie ożywiłyby ruch turystyczny, przyciągając na stałe do Leska miłośników literatury i poezji, co zwiększyłyby liczbę gości w leskim zamku.

Ryc. 4. Murowany zespół zamkowy w Lesku - wzniesiony przez ród Kmitów w XVI wieku i przebudowany w 1656 r., w latach 1837-1843, 1924 r. W głębi widok kolumnady zbudowanej wg Wincentego Pola. Fot. Autorka

Fig.4. The brick castle complex in Lesko - erected by the Kmita family in the 16th century and rebuilt in 1656, in the years 1837-1843, and 1924. In the background, a view of the colonnade built according to Wincenty Pol. Photo by the Author

Osobnym zagadnieniem jest bogata historia ogrodów zamku leskiego, których odtworzenie i właściwe wykorzystanie będzie dużym impulsem do rozwoju turystyki kulturowej, a w efekcie stanie się wkładem do rozwoju gospodarczego Leska. Literatura z zakresu dziejów zespołów historycznych mówi o istnieniu tu ogrodów rozplanowanych na stokach góry zamkowej, w których kierowano osie widokowe na nurt Sanu. Chociaż dziś przeważają rozległe ogrody krajobrazowe, to w przeszłości były one wielorakie, z których najciekawsze to ogrody na tarasach zamkowych i symetryczne założenia ogrodowe wokół zamku. Relikty tych ogrodów zostały wspomniane przez Jerzego Pióreckiego, znawcę historycznych parków, ogrodów dworskich i pałacowych. Fakty te stanowią podstawę do odtworzenia ogrodów w leskim zamku, co stanowić będzie niebywałą atrakcję dla turystów i mieszkańców.

O wiele mniej szczęścia miał renesansowy dwór w Uhercach Mineralnych, który pochodzi z XVI wieku. Pierwotnie był wzniesiony jako obronne założenie z alkierzami, otoczony geometrycznymi kwaterami ogrodowymi. Obecnie niewiele pozostało z dawnego założenia ogrodowo-dworskiego, a elementy obronności tj. fosy i rampy ziemne, są dziś słabo czytelne w terenie, zniszczone poprzez zasypiska i zabudowy w XX wieku. Ponieważ była to siedziba znanych

rodów m.in.: Tarnowskich, Skibińskich, Wierzbickich, które następowały po sobie, zmiany właścicieli sprzyjały systematycznym przekształceniom. Obecnie jest to nieużytkowany obiekt, bez wizji na przyszłość. Natomiast nagrobki byłych właścicieli znajdują się na przykościelnym dziedzińcu otoczonym murem i przylegającym do zespołu dworskiego, co powoduje jeszcze większy kontrast ze zrujnowanym dworem.

Ryc. 5. Uherce Mineralne – murowany dwór z alkierzami, częściowo przebudowany w 1830 roku, obecnie niezagospodarowany i popadający w ruinę. Fot. Autorka

Fig. 5. Uherce Mineralne – a brick mansion from the 16th century with alcoves, partially rebuilt in 1830, currently undeveloped and falling into ruin. Photo by the Author

Los dworu w Uhercach Mineralnych budzi powszechny sprzeciw, w tym konserwatorów zabytków, samorządowców, społeczności lokalnej i ludzi kultury, ale środowiska te nie budują koncepcji odnowy tego unikatowego obiektu. Sprawę pogarsza fakt, że dwór znajduje się w prywatnych rękach, a właściciel nie angażuje się w jego restaurację. Jest to wielka strata, gdyż stanowiłby atrakcję jako zabytek i jako muzeum, gdyby zostało tu utworzone, zwłaszcza w kulturowym połączeniu z historią pobliskiego kościoła.

Podobnym przykładem zespołu, który nie jest wykorzystany dla upowszechniania dziedzictwa kulturowego w gminie Lesko jest park dworski w Średniej Wsi z zachowanymi relikwiami nowożytnych fortyfikacji z XVII wieku, które były wpisane do rejestru zabytków już w 1969 roku [7, s. 58].

Bardzo modna obecnie turystyka militarna przyciągnęłaby nowych pasjonatów, gdyby upowszechniano na jej mapach pałac w Olszanicy wraz z parkiem krajobrazowym, w którym kryją się fortyfikacje ziemne dawnego dworu, relikwty wałów i bastii w obrębie nawodnionych fos [7, s. 58].

Ryc. 6. Monasterzec – kamienne ruiny zamku Sobień, zbudowanego ok. 1350 roku, a także wczesnośredniowieczne grodzisko wraz z platformą widokową ze wzgórza „Hryni Horb”. Fot. Autorka

Fig. 6. Monasterzec – stone ruins of the Sobień castle, built around 1350, as well as an early medieval settlement with a viewing platform from the "Hryni Horb" hill. Photo by the Author

Istnieje wiele obiektów, które są zachowane w trwałej ruinie, a mimo to są atrakcyjne turystycznie i stanowią ekspozycje archeologiczne w terenie. Jednym z nich jest Monasterzec z kamiennymi ruinami zamku Sobień.

Interesujące i dające wiele możliwości do zagospodarowania są także spichlerze. Niestety, wydają się mało atrakcyjne dla inwestorów, gdyż mają zwartą bryłę, ciężką w formie. Ponadto zwykle są bardzo zniszczone przez poprzednich użytkowników, głównie Państwowe Gospodarstwa Rolne, będące echem minionego rozwoju gospodarczego w okresie PRL-u. Spichlerze jako budowle były bardzo mocne, wytrzymałe, o przysadzistej bryle i posiadały małe otwory okienne, co wynikało z ich gospodarczej funkcji. Dlatego też spichlerze dają sporo możliwości adaptacyjnych dla inwestycji jako obiekty z przeznaczeniem dla upowszechniania kultury np.: sale widowiskowo-sceniczne, kinowe, galerie wystawiennicze. Negatywną stroną ich zagospodarowania są stosunkowo duże koszty remontowo-konserwatorskie, co odstrasza inwestorów. Wyjściem jest szukanie środków zewnętrznych, które pomogą w ich twórczym zagospodarowaniu.

Przykładem takiego ginącego obiektu historycznego jest zabytkowy spichlerz w Myczkowcach. Jest to obiekt murowany z kamienia, pochodzący z 1 poł. XIX wieku, obecnie w ruinie. [7, s. 59] Jest jedyną pozostałością założenia

dworskiego, które uległo spaleniu [15]. U progu XXI wieku częściowo został rozebrany z tytułu obawy o bezpieczeństwo. No i czeka...

Gminy bieszczadzkie przede wszystkim ukierunkowały swój rozwój gospodarczy na turystykę i rolnictwo. Jednym z głównych impulsów do rozwoju stał się wieloaspektowy ruch turystyczny związany z dawnym dziedzictwem kulturowym w refleksji nowych pokoleń.

Od ponad ćwierć wieku organizowane są koncerty o tematyce bieszczadzkiej, które są bardzo ważnym ogniwem scalającym współczesną muzykę, dawną kulturę Bieszczadów oraz potrzebę wypowiedzi twórców i odbiorców tych znanych, lubianych występów muzycznych. Kultowym spotkaniem muzycznym, które zostało zorganizowane jako pierwszy koncert wiodący w tej dziedzinie, były „Bieszczadzkie Anioły”. Początkowo odbywał się w Gminnym Ośrodku Kultury w Cisnej, a następnie został przeniesiony do innych obszerniejszych obiektów terenowych np.: „Czar PRL-u”. Gdy formuła „Bieszczadzkie Anioły” wygasła, zrodziły się dwie inne coroczne imprezy muzyczne pod nazwą „Natchnieni Bieszczadem” i „Rozsypaniec”. Są to koncerty organizowane w powiecie leskim, ale już o mniejszym zasięgu niż znane w całej Polsce „Bieszczadzkie Anioły”. Ale nadal trwają.

Rozwinął się także kult dawnych, „dzikich Bieszczadów”. Miejsca pamięci zostały utworzone od nowa przez współczesne pokolenia, aby można było zachować w pamięci i sercu miłośników bieszczadzkiego życia oraz wędrowania, którzy już odeszli. W takiej intencji powstała „Kapliczka Pamięci” w Cisnej, nieopodal znanych galerii sztuki użytkowej oraz pamiątkarskiej, a także siedziby nieżyjącego już poety Szocińskiego, czy kultowych restauracji: „Siekierzady” i „Łemkowyny”. Tym samym miejsca upamiętnienia „Bieszczadników” przeniosły się z cmentarzy w przestrzeń użytkową, coraz bardziej bliską codziennemu życiu w Bieszczadach, a także powszechnie odwiedzaną przez turystów. W ten sposób zrodził się nowy, kulturowy i kultowy trend, który tworzy „żywe muzeum”.

Swoistym upamiętnieniem historii Bieszczadów jest rekonstrukcja Sanktuarium Matki Bożej Łopieńskiej w Łopience w latach 90.XX wieku. Odtworzona według zdjęć, relikwii utrwalonych przez Olgierda Łotoczkę, a także na podstawie ludzkiej pamięci, informacji w zapisach, dokumentach oraz książkach, z przewodnikami Stanisława Krycińskiego na czele. Stanowi dziś miejsce pielgrzymkowe znane w całej Polsce, będąc ruchem oddolnym, kultywującym tradycję tego miejsca. Jest to kolejne, wieloaspektowe „żywe muzeum” utrwalające dziedzictwo kulturowe Łopienki. Jest to nowy trend i jednocześnie wyzwanie, które zostało wybrane przez miłośników Bieszczad. Właśnie w tym kierunku trzeba podążać, bo to jest impulsem do rozwoju!

Ryc. 7. Sanktuarium Matki Bożej Łopieńskiej w Łopienka (Owczarach) – zrekonstruowana cerkiew p.w. Męczennicy św. Paraskewii staraniem Towarzystwa Karpackiego, pod kierunkiem Z.Kaszuby. Fot. Autorka

Fig. 7. Sanctuary of Our Lady of Łopienka in Łopienka (Owczary) – reconstructed Orthodox church of St. Martyrs of St. Paraskewia thanks to the efforts of the Carpathian Society, under the direction of Z.Kaszuba. Photo by the Author

Akty prawne

- [1] Dz.U. 1972 nr 43 poz.273 - Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 października 1972 r. w sprawie utworzenia powiatu bieszczadzkiego i powiatu miejskiego Sanok oraz zmiany granic niektórych powiatów w województwie rzeszowskim.

Literatura

- [2] Iwaneczko D., Zmierzch dekady Gierka. Polska południowo-wschodnia 1975-1980, Seria Wydawnicza IPN w Rzeszowie, Rzeszów 2016
- [3] Jucha Z., Wyburzyć czy zachować. Historyk sztuki i konserwator a sprawa cerkwi w województwie rzeszowskim w latach 1972-1974, [w:] A.Gronek, J.Daranowska-Łukaszewska (red.), Nic nad oryginał, Kraków-Rzeszów 2019
- [4] Orłowski S., Na bieszczadzkich obwodnicach, cz. 3 Dolinami Sanu, Solinki i Osławy, Myczkowce 2012
- [5] Kunysz I., Ziąja M., Podkarpackie. Informator turystyczny, Rzeszów 2012
- [6] Rut J., Rut P., Waloryzacja potencjału turystycznego inspiracją dla turystyki kulturowej w województwie podkarpackim, Wydawnictwo: KORAW Dorota Koczub, Rzeszów 2010

- [7] Stojak G.+ zespół, Katalog zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego, Rzeszów 2011, s. 57-59
- [8] Stojak G. + zespół, Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski, Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 2007-2010 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego, Przemyśl 2011, T.III cz. I.
- [9] Stojak G., Olgierd Łotoczko (1937-1976), [w:] K.Ceklarz, A.Spiss, J. Święch, (red.), Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne, Kraków 2019, T.V, s. 117-120.
- [10] Stojak G., Architektura grup etnicznych a postawy ludności miejscowej Podkarpacia w 2 połowie XX i na początku XXI wieku. Wybrane problemy, „Rocznik: Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie, T.7/2019, s. 89-90.
- [11] Zamora Bogumiła s. M (red.), Ojciec narodu w Komańczańskim Klasztorze, Mielec 2005

Strony internetowe

- [12] <http://www.twojebieszczady.net/sor/ustianowa.php> [dostęp z dnia 04.11.2022]
- [13] https://www.nocowanie.pl/muzeum__przyrodniczolowieckie_knieja,143209.html [dostęp dnia 09.10.2022]
- [14] <https://komancza.pl/art/379/w-komanczy-powstanie-muzeum-kultury-lemkowskiej> [dostęp dnia 12.11.2022]
- [15] <http://www.twojebieszczady.net/rozmaitosci/ekomuzeum.php> [dostęp dnia 12.11.2022]
- [16] <https://wbieszczady.pl/lista-galerii/HIthSmzKpbNRj3gi0QdD> [dostęp z dnia 13.11.2022]

STRESZCZENIE i INFORMACJA O AUTORCE

Grażyna STOJAK*

MUZEALNICTWO POWIATU LESKIEGO JAKO NIEWYKORZYSTANA SZANSA NA OŻYWIENIE REGIONALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO I IMPULS DO ROZWOJU GOSPODARCZEGO

Słowa kluczowe: powiat leski, muzea bieszczadzkie, waloryzacja, turystyka kulturowa, Bieszczadzka Kolejka Leśna

W 2002 roku utworzony został powiat leski z siedzibą władz powiatowych w Lesku. W jego zasobach są tylko dwa prywatne muzea przyrodnicze i dwa paramuzea: pierwszy to własność Fundacji Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej, a drugi to Centrum Kultury Ekumenicznej w Myczkowcach. Zespół zabytkowych budowli Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej znajduje się w Majdanie i jest najlepszym przykładem ekspozycji kolejki wąskotorowej na trasie: Rzepedź –

Majdan. Wszystkie obiekty stacyjne wraz z torowiskami i infrastrukturą kolejową są zabytkami chronionymi prawem. Drugim wyjątkowym obiektem o znaczeniu ponadregionalnym jest „Park Miniatur”, prezentujący ok. 160 modeli najstarszych świątyń chrześcijańskich w południowo-wschodniej Polsce. Oba zespoły biją rekordy popularności. Wg badań autorki artykułu, istnieje szereg obiektów dziedzictwa kulturowego, które mogą posłużyć za bazę dla uruchomienia różnych typów muzeów, które powinny być zorganizowane jako nowoczesne placówki muzealne. Są to: zamek w Lesku, leska synagoga, zespół relikwów wysiedlonej wsi Łopienka, dwór obronny w Uhercach Mineralnych. Ponadto zabytkowe cmentarze żydowskie w Baligródzie i Lesku zasługują na budynki do edukacji muzealnej. Zabytki zachowane w ruinie, tj.: ruiny zamku Sobień w Monastercu, relikty nowożytnych fortyfikacji w Średniej Wsi, kamienny spichlerz w ruinie w Myczkowcach – są obiektami do zagospodarowania na muzea w terenie. Działania te są w stanie sprawić, aby dziedzictwo kulturowe w powiecie leskim było impulsem do rozwoju gospodarczego poprzez inwestowanie w turystykę kulturową.

* dr hab. prof. UR, Uniwersytet Rzeszowski, Kolegium Nauk Humanistycznych – Muzeologia, grazyna.stojak@onet.eu

Grażyna STOJAK*

MUSEOLOGY IN LESKI COUNTY AS AN UNTAPPED OPPORTUNITY TO REVITALISE REGIONAL CULTURAL HERITAGE AND STIMULATE ECONOMIC DEVELOPMENT

Keywords: Lesko County, Bieszczady Museums, valorization, cultural tourism, Bieszczady Forest Railway

In 2002, the Lesko powiat was created with the seat of the county authorities in Lesko. It has only two private natural history museums and two paramuseums: the first is owned by the Bieszczady Forest Railway Foundation, and the second is the Ecumenical Culture Centre in Myczkowce. The complex of historic buildings of the Bieszczady Forest Railway is located in Majdan and is the best example of a narrow-gauge railway exposition on the route: Rzepedź – Majdan. All station buildings, together with railway tracks and infrastructure, are monuments protected by law. Another exceptional site of supraregional importance is the "Miniature Park", presenting around 160 models of the oldest Christian churches in south-eastern Poland. Both sets are record-breakers in terms of popularity. According to the article's author's research, there are a number of cultural heritage sites that could serve as a base for the launch of different types of museums, which should be organised as modern museum facilities. These are: the castle in Lesko, the synagogue in Lesko, the complex of relics of the displaced village of Łopienka, the defensive manor house in Uherce Mineralne. In addition, the historic Jewish cemeteries in Baligród and Lesko deserve buildings for museum education. Monuments preserved in ruins, i.e.: the ruins of the Sobień castle in Monasterc, relics of modern fortifications in Średnia Wieś a stone granary in ruins in Myczkowce – are objects to be developed into museums in the field. These activities are able to make the cultural heritage in the Lesko district an impulse for economic development by investing in cultural tourism.

* Ph.D. D.Sc. Associate Professor, University of Rzeszow, College of Humanities, Institute of Archaeology – Museology, grazyna.stojak@onet.eu

Natalia STOJAK

STUDIUM PRZYPADKU – PRZEMYSKA „KREYCZÓWKA” I IMPULSY ROZWOJOWE W MIEŚCIE U SCHYŁKU DOBY GALICJI

1. Wprowadzenie

Przedmiotem artykułu są nowe impulsy inwestycyjne, które pojawiły się pod koniec XIX oraz na początkach XX wieku, które doprowadziły do kolejnych etapów urbanizacji przedmieść miasta Przemyśl. Przedmiotem opracowania jest dzielnica Przemyśla zwaną potocznie przez mieszkańców Kreyczówka. Jest to obszar zamknięty ulicami Dworskiego, Łukasińskiego i Leszczyńskiego, zurbanizowany po latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. Nazwa analizowanego przedmieścia pochodzi od rozparcelowanego majątku Emila Kreyczego, który został wchłonięty przez rozwijające się miasto Przemyśl. Celem badawczym pracy jest rekonstrukcja procesu zabudowywania się tego terenu. Jako metody badawcze przyjęto: kwerendę archiwalną w zasobach Wydziału Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Przemyślu oraz kwerendę materiałów z archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (WUOZ). Metodą planistyczną porównano pozyskane mapy. Wzajemne powiązania personalne pomiędzy członkami rodziny Kreyczych oraz dokumentację zdjęciową pozyskano metodą wywiadu w terenie, tj. od żyjących członków rodziny. Do analizy zebranego materiału użyto synchronicznej metody analitycznej, dedukcyjnej i porównawczej.

Archiwum Wydziału Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Przemyślu zawiera oryginalne, pochodzące z epoki wykazy hipoteczne. Są one zebrane w tomy a poszczególne wykazy oznaczono liczbą, stąd pojedynczy wykaz odnoszący się do jednej własności określa się skrótem LWH (Liczba Wykazu Hipotecznego). Pojedynczy wykaz hipoteczny składa się z: okładki, działu A- oznaczenia nieruchomości, działu B – historii własności oraz działu C – ciężarów. Na okładce wyliczone są działki oraz ewentualnie adres własności. Dział A odnosi się do podziałów działek oraz wylicza się tam wyłączenia z danego wykazu hipotecznego kolejnych terenów. W dziale B mamy wylicza się kolejnych właścicieli, natomiast w dziale C zawarto hipoteki, pożyczki zaciągnięte na nieruchomość (np. w formie listów dłużnych od osób prywatnych) oraz służebności. Wszystkie nieruchomości objęte danym wykazem

hipotecznym, czyli działki gruntowe, budowlane oraz budynki, określano dawniej jako „realność”. W pracy użyto aktualnej numeracji budynków.

2. Kontekst historyczny rozwoju obszaru

Przemyśl jest miastem w południowo-wschodniej Polsce kojarzonym głównie z Twierdzy Przemyśl. Największy rozwój terytorialny Przemyśla miał miejsce po tym, jak podniesiono klasę Twierdzy do pierwszej i wznowiono prace przy dziełach fortyfikacyjnych. Wcześniej, kiedy miasto po rozbiorach trafiło w ręce Austriaków, zabudowa prawie nie wychodziła poza mury miejskie a przedmieścia pozostawały niezabudowane. Działania zaborcy do 1850 roku skupiały się na wyburzeniach i uzupełnieniach zabudowy. Zbudowano w mieście przeprawy mostowe na rzece San, gdyż na terenie całej późniejszej Galicji udrażniano istniejące trakty oraz wyznaczano i budowano nowe drogi.

Budowę twierdzy w Przemyślu zaleciła Centralna Komisja Fortyfikacyjna w 1850 roku [4, s. 22]. W 1852 roku opracowano mapę katastralną dla miasta [41]. Mapa obejmowała nie tylko miasto Przemyśl na obszarze wewnątrz murów miejskich, ale również przedmieścia. Pierwsze prace budowlane ruszyły dopiero w 1854 roku co było związane z wybuchem wojny krymskiej i eskalacją napięcia na arenie międzynarodowej. Powstały wówczas obwarowania dookoła miasta w formie szańców ziemnych i ziemno-drewnianych. Dopiero po doprowadzeniu do miasta kolei w latach 60. XIX wieku oraz kolejnym kryzysie politycznym skutkującym wzrostem napięcia pomiędzy Cesarstwem Austro-Węgierskim a Rosją zdecydowano się na wznowienie prac budowlanych. Miało to miejsce w 1878 roku i spowodowało gwałtowny napływ ludności do miasta i tym samym skokowo wzrosło zapotrzebowanie na nową zabudowę mieszkaniową. W ciągu dekady pomiędzy 1880 a 1890 rokiem zbudowano 435 budynków z 1643 znajdujących się na terenie całego miasta. W 1900 r. budynków było już 2 103 a w 1910 – 2 603 [5, s. 139]. W tym czasie ludność miasta wzrosła z 20 040 do 54 078 osób [6, s. 108]. Ponieważ teren wewnątrz średniowiecznych murów miejskich nie był w stanie pomieścić takiej ilości zabudowy, rozlała się ona na tereny przedmieść. Miało to charakter bardzo organiczny i swobodny. Wzdłuż oraz pomiędzy istniejącymi traktami na Lwów, Dobromil, Kraków i Duklę znajdowały się spore działki rolne, które były wyprzedawane pod zabudowę i ulegały sukcesywnej parcelacji. Co ciekawe, wpływ władz miasta na ten proces był znikomy. W 1882 roku Rada Miasta wydała przepisy przeciwpożarowe, na podstawie ustawy budowlanej z 28 kwietnia 1882 roku. Regulowały one szerokość ulic oraz odnosiły się do materiałów budowlanych z których można było wykonywać ściany i dachy domów. W 1891r. wydano *Plan Regulacji miasta Przemyśla*, który został opracowany na „potrzeby wojskowości” [40].

Na interesującym nas terenie plan ten przewidywał między innymi rozwinięcie sieci drogowej przez połączenie ul. Słowackiego (traktu na

Dobromil) z ul. Dworskiego (trakt na Lwów). Miało to się odbyć przez przedłużenie (ówczesnej) ul. Średniej (obecnie Tarnawskiego), Potockiego (obecnie Puszkina) i Kilińskiego do ul. Szpitalnej (obecnie Łukasińskiego). Ulice te były już wyznaczone w swoich początkowych odcinkach (od ul. Dworskiego) przez nowopowstałą zabudowę. Działanie to było więc *de facto* usankcjonowaniem stanu istniejącego i próbą opanowania urbanizacji tego obszaru. Sprawę ułatwiał tu fakt, iż teren ten był dopiero parcelowany.

Pasjonaci historii miasta zapytani o ten kawałek miasta bez wahania nazwą go Kreyczówką. Nazwa ta wiąże się z folwarkiem Emila Kreyczi, który po śmierci właściciela w 1898 roku został rozprzedany i zabudowany. I właśnie parcelacja tego folwarku będzie stanowić przedmiot niniejszego artykułu, jako przykład oddolnej i nieskrepowanej urbanizacji, w wyniku której powstała wyjątkowo malownicza i urokliwa dzielnica miasta.

3. Stan badań

Literatura dotycząca rozwoju przemyskich przedmieść jest stosunkowo uboga. W pierwszej kolejności należy wymienić tu publikację Ireny Zajac *Rozwój Przemyskich Przedmieść*. Dalej książkę Jana Malczewskiego *Przemysł-zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914* [5] oraz publikację o charakterze popularnonaukowym Bartłomieja Gutowskiego *Secesja w architekturze Przemysła* [1]. Charakter popularnonaukowy ma również artykuł Dariusza Hopa w miesięczniku *Nasz Przemysł* [2]. Jeśli chodzi o źródła archiwalne, pochodzące z okresu: dość popularnym i uniwersalnym jest *Wykaz placów i domów w mieście Przemysłu*, opracowywany kolejno w latach 1895, 1899, 1900, 1905, 1910 i 1932 i wydawany przez drukarnię Józefa Syfiego (z wyjątkiem ostatniego) [44,45,46,47,48,49]. O folwarku Kreyczego wspomina Mieczysław Orłowicz w swoim *Ilustrowanym Przewodniku po Przemysłu i okolicy* [43]. Do przebudowy dzielnicy odnosi się *Plan Regulacji miasta Przemysła z 1891 roku*, znajdujący się w zasobach Archiwum Państwowego w Przemysłu [40]. W trakcie badań Autorka dotarła też do dokumentów LWH dla rzeczonoego obszaru. Z materiału kartograficznego najistotniejsza jest dla analizy mapa katastralna z 1852 roku. Zawarty w źródłach wtórnych materiał jest relatywnie skromny i wymaga weryfikacji.

Malczewski w swojej książce relacjonuje: „(...) w planie regulacyjnym (z 1891 roku przyp. Autorki) przewidziano wytypowanie większych obszarów gruntowych przeznaczonych na nowe parcele budowlane. (...) Jeden taki zespół gruntów ornych był zlokalizowany między podmiejskim folwarkiem Bakończyce a ul. Długą. Chodziło tu o pozostałą po wybudowaniu magazynów wojskowych część folwarku Kreyczówka, stanowiącego własność kapitana obrony krajowej, Emila Kreyczego oraz o sąsiednie obszary pól uprawnych i ogrodów. Niewielką część tego obszaru wykupił przez 1891 roku Marceł Pilecki, który postawił tam

5 budynków. Większość natomiast nabył Majer Schiffer” Ponieważ teren był częściowo zabudowany, władzom miejskim przypadła tylko rola wykupienia gruntów pod drogi i urządzenie tychże ulic [5, s. 145]. J. Malczewski formułuje te stwierdzenia na podstawie analizy *Planu Regulacji miasta Przemyśla z 1891 roku* oraz *Wykazów*. (...) Styfiego, do których odsyła nas w przypisach.

Irena Zając Kreyczówce poświęca pół akapitu: „(...) na przełomie XIX-XX wieku parcelacji uległy pewne obszary stanowiące dotąd wydzieloną własność prywatną – na Przedmieściu Lwowskim rozparcelowano dawny teren folwarku Kreyczego (tzw. Kreyczówka) obejmującego dawny teren ob. ulic Leszczyńskiego, Puszkina, Tarnawskiego, Moniuszki. Powstało tu szereg eklektycznych, romantycznych willi w ogrodach – w większości projektowanych przez arch. Weryhę-Darowskiego” [5, s. 114]. Jednak badaczka nie podaje źródła tej informacji. Co prawda na końcu tego akapitu znajduje się donosić do artykułu w *Kuryerze Przemyskim* nr 85 z 1896 roku, jednak ta notatka prasowa mówi o podziale i zabudowie folwarku Sontagówka – o którym Zając pisze w drugiej połowie rzeczzonego akapitu. Do jej opracowania odnosi się Bartłomiej Gutowski opisując secesyjne kamienice czynszowe przy ul. Moniuszki, Taranwskiego oraz Puszkina jako znajdujące się na Kreyczówce [6].

Dariusz Hop w swoim artykule z *Naszego Przemyśla* w sposób następujący opisuje obszar: „Umowne granice położonej w zasadzie w Śródmieściu Krejczówki można prowadzić wzdłuż skarpy po prawej stronie ul. Taranwskiego, ulicą Leszczyńskiego do skrzyżowania z ulicą Dworskiego, a stąd w górę tej ostatniej ulicy do skrzyżowania ze wspomnianą wcześniej ulicą Tarnawskiego [2]. Odnosi się też do źródeł z epoki: „willa Krajczówka: nazywa Mieczysław Orłowicz w swoim *Przewodniku po Przemyśle z 1917* dworek przy ul. Słowackiego 90. Można więc z tego wnioskować, że tą nazwą określano kiedyś większy fragment miasta po obu stronach środkowego odcinka ówczesnej ul. Dobromińskiej” [2]. Jak widzimy Hop znacznie rozszerza w stosunku do Zając obszar zajęty przez dawny folwark Emila Kreyczego – jego publikacja ma jednak charakter popularnonaukowy.

Wiele budynków na wspomnianym terenie ma karty ewidencyjne – tzw. białe. Karta biała zawiera szereg informacji dotyczących obiektów min. rys historyczny. Karty białe opracowano dla obiektów o adresach: Głowackiego 5, 7, 9, 11, 13, Kilińskiego 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, Puszkina 3, 4, 5, 7, 8 i 8a, 12, 14, 17, 18, 19 Moniuszki 1, 3, 5, 7, 8, Tarnawskiego 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 15, 19, 21 W dziale „rys historyczny” – jako znajdujące się na terenie Kreyczówki-wymieniono budynki przy: Tarnawskiego 8, Moniuszki 3, 5, Puszkina 3, 8 i 8a, 18 oraz Kilińskiego 4, 13.

Jak widzimy więc wiedza na temat analizowanego obszaru w źródłach wtórnych wymaga weryfikacji i konfrontacji ze źródłami pierwotnymi. Głównymi kwestiami, które Autorka będzie starała się wyjaśnić w niniejszym

artykule są: 1. Gdzie znajdował się folwark Kreyczego?; 2. Kto kupił działki po jego parcelacji?.

4. Gdzie znajdował się folwark Kreyczego?

Wspomniany wcześniej Orłowicz w swoim przewodniku z 1917 r. relacjonuje: „znacznie powyżej na lewo duże zabudowanie nowego szpitala wojskowego (...) z tyłu w ogrodzie willa Krajczówka jedyny okazalszy zachowany polski dworek podmiejski z początków XIX w. ładny budynek empirowy” [43] Czyli Kreyczówka znajdowała się na tyłach szpitala garnizonowego. Nie może być więc to jak twierdzi Hop budynek przy Słowackiego 90, gdyż znajduje się on po drugiej stronie ulicy w stosunku do szpitala. Pokoleniom przyszłych badaczy i reporterom zwracam uwagę na niebezpieczeństwo używania sformułowań typu „na lewo” gdyż jest ono tu zapewne źródłem tego nieporozumienia. Jak widzimy Orłowicz opisując teren poruszał się z miasta w kierunku jego opłotków, w przeciwną stronę niż Hop.

Dworek/willa Kreyczówka widoczna jest na mapie katastralnej w 1852 roku (Ryc. 1) jako dom na działce budowlanej nr 460 (oznaczony strzałką). Folwark Kreyczówka objęty był księgą wieczystą dawną – tzw. LWH- nr 1651. Na stronie tytułowej owego wykazu mamy wypunktowane działki:

1. Budowlane 460 z domem o numerze 326, 461, 462, 463, 464 oraz 2201,
2. Ogrodu 734 i 735,
3. Roli – podzielone na mniejsze parcele działki: 737, 738, 740, 741, 742, 742, 743, 744, 745, 746, 763, 764.

Wszystkie te parcele z wyjątkiem 2201 możemy zlokalizować na mapie z 1852 roku i jako takie określa się teren folwarku Kreyczego – objęty obwiednią w kolorze zielonym (Ryc. 2). Jak widzimy, teren ten nie do końca pokrywa się z terenami wskazanymi przez Zajęc oraz Hopa.

Poza obszarem znajdującym się w LWH 1651 znajduje się cała ul. Moniuszki oraz fragmenty ulic Puskina i Tarnawskiego w części zbliżonej do ul. Dworskiego. Zabudowę przy ul. Dworskiego typował Hop w swoim artykule [2], niemniej jednak większość budynków znajduje się poza LWH 1651, które określa obszar folwarku Kreyczówka (Ryc. 2).

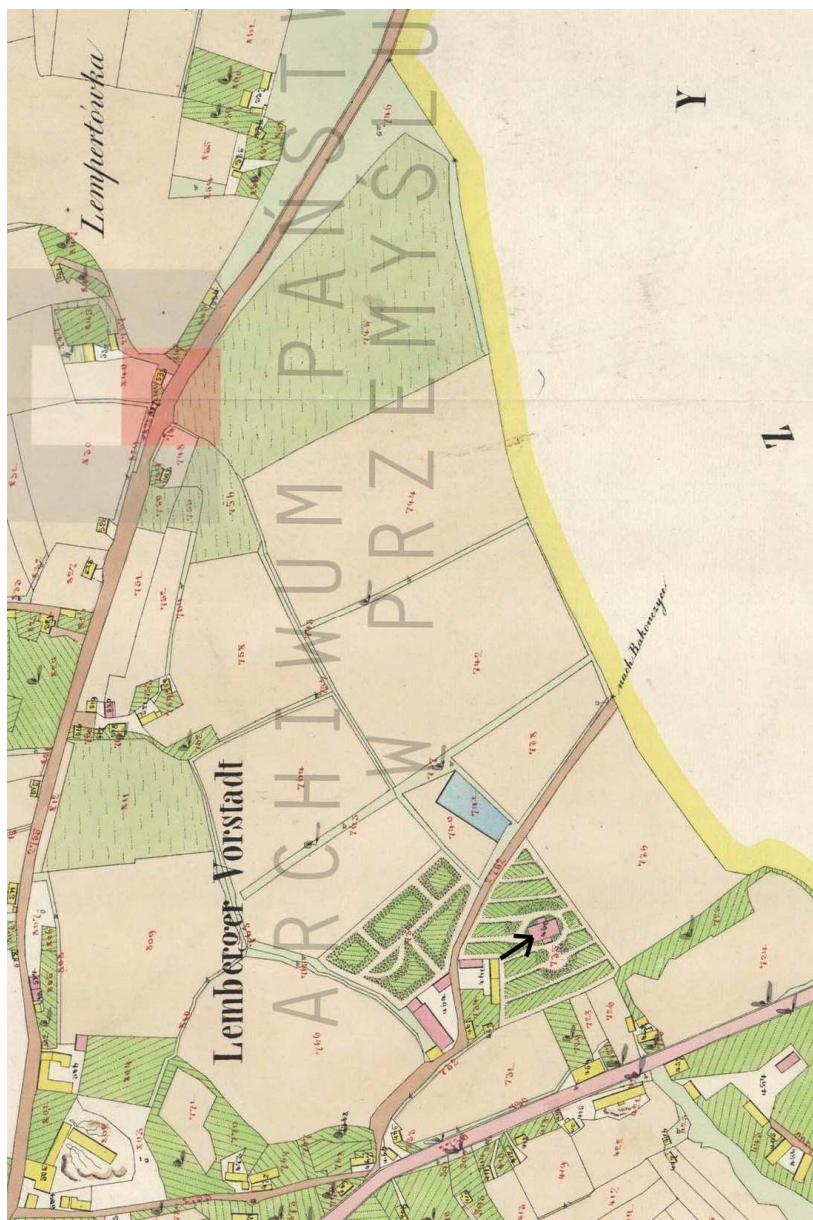
Obszar dotąd identyfikowany przez badaczy jako Kreyczówka – a znajdujący się poza granicami dawnego folwarku – objęty były LWH 1655. Ten konkretny wykaz hipoteczny ten obejmował znacznie większy teren niż podlega opracowaniu w niniejszym artykule. Dla naszych rozważań istotne jest, iż realność objęta LWH 1655 była własnością Mojżesza Schiffera, który 1892 roku zmarł a teren przeszedł na własność Majera Schiffera. Majer Schiffer faktycznie odziedziczony teren rozparcelował i zabudował, niemniej jednak obszar ten nie należał do folwarku Emila Kreyczego i jako taki nie może być z nim utożsamiany. Przytoczona przez Malczewskiego informacja o aktywności

Marcelego Pileckiego jako budowniczego pięciu obiektów na terenie odnosi się do budynków postawionych przy ul. Puszkina, na tym jej fragmencie, który znajdował się pierwotnie na działce należącej najpierw do Mojżesza a później Majera Schiffera.

W związku z powyższym, jeśli przyjmiemy że obszar dzielnicy Kreyczówka zawiera jedynie tereny po dawnym folwarku Emila Kreyczego przeznaczone pod zabudowę mieszkaniową, z wyłączeniem tych wykupionych przez wojsko oraz na potrzeby przemysłu, to jako Kreyczówkę określa się teren na którym postawiono następujące budynki: Dworskiego 76, 78, 80, 82, 82A, 84, 86, Frankowskiego 3, 4, 6, Klilińskiego 17, Leszczyńskiego 8, 10, 14, 20, Prusa 1, 2, 3, Puszkina 11, 12 i 12a, 13, 14, 15, 17, 18, 19, Tarnawskiego 11, 12, 13, 15, 16, 17, 22, 24, 26. Ustalenia te przedstawia się w sposób graficzny na Ryc. 2 łącznie z granicami dawnego folwarku oraz z obszarami identyfikowanymi przez innych badaczy jako Kreyczówka.

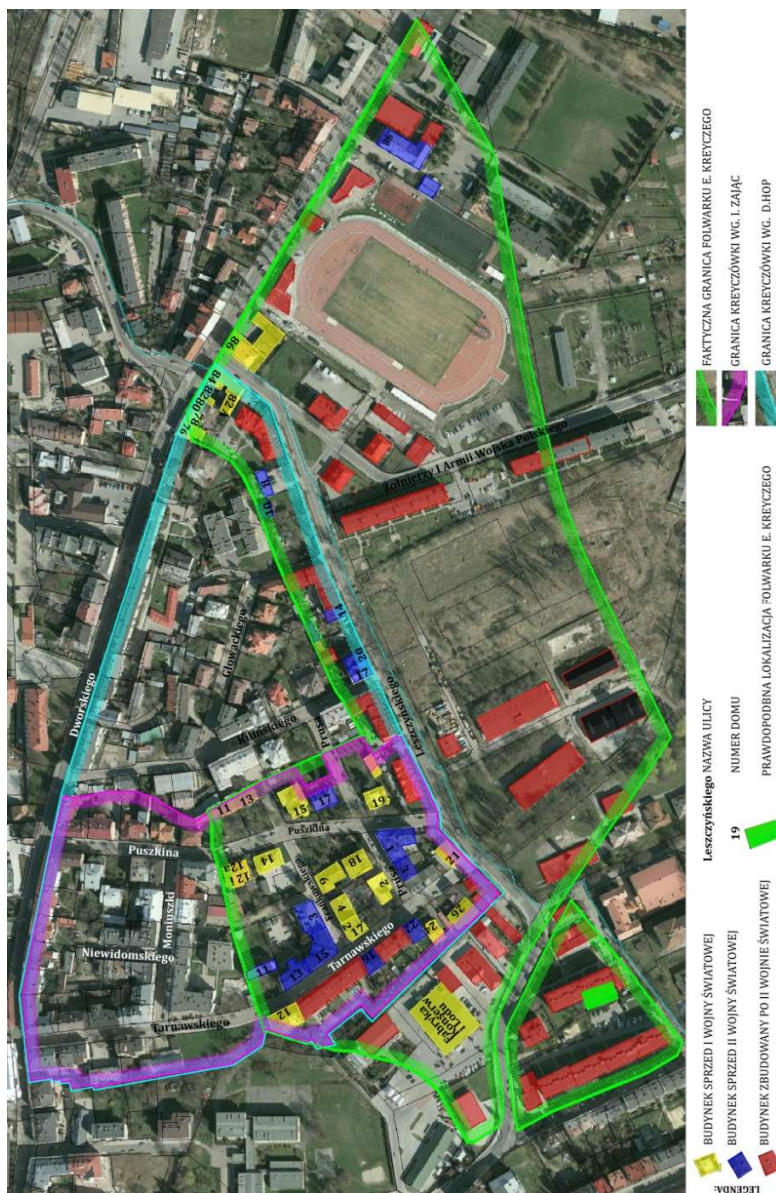
5. Kto kupił działki po parcelacji folwarku Emila Kreyczego?

Odpowiedź na to pytanie zawarta jest w LWH 1651. Wykazy LWH podzielone są na działki Dzięki uprzejmości żyjących członków rodziny, udało się zrekonstruować powiązania pomiędzy poszczególnymi osobami związanymi z Kreyczówką.

Ryc.1. Fragment mapy katastralnej z 1852 r. Archiwum Państwowe w Przemyślu, sygn. 1336 M, mapa *Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzámce u. Zasanie Vorstädten in Galizien* z 1852 roku

Fig.1. Fragment of the cadastral map from 1852. State Archives in Przemyśl, ref. No. 1336 M, map of *Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzámce u. Zasanie Vorstädten in Galizien* from 1852

Ryc.2. Rzeczywiste umiejscowienie Kreyczówki na mapie. Orphofotomapa z zasobów Google Maps.
Oprac. Autorka

Fig.2. The actual location of Kreyczówka on the map. Orphophotomap from Google Maps resources. Comp. The Author

Z działu własności (B) dokumentów LWH wiemy, iż w 1885 r. folwark został odziedziczony przez Emila Kreyczego po jego matce Wilhelminie [7, poz. B1

z 31.08.1885r.]. Wilhelmina Kreyczy z domu Freinn von Grovestings wyszła za Dr Franza Kreyczego a ich syn Emil, urodził się 9 XI 1838 roku. Nie był on jedynym synem Wilhelminy. Wykaz hipoteczny wspomina o bratanicy Emila – również Wilheminie Kreyczy – co oznacza, iż Emil musiał posiadać brata, który zmarł przed śmiercią ich matki.

Emil Kreyczy ożenił się z Marią z domu Friedmann, z którą miał trzech synów: Emila, Wilhelma i Romana oraz dwie córki Karolinę i Emilię. Emil- syn został aktorem, Wilhelem piwowarem, Roman wraz ze współnikiem Julianem Walz prowadzili sklep z konfekcją damską oraz galanterią. Karolina wyszła za Konstantego Jankiewicza, natomiast Emilia wyszła za generała Józefa Matejka. Józef Matejka był „generałem lekarnictwa w Pradze” – wg. relacji żyjących członków rodziny.

Ryc.3. Willa Kreyczówka. Zdjęcie z archiwum rodziny

Fig. 3. Willa Kreyczówka. Photo from the family archive

W 1894 roku Emil przepisuje połowę własności majątku na rzecz Karoliny z Kreyczów Jankiewiczowej [7, poz. B2 z 11.04.1894r.] – córce. W 1898 r. Emil Kreyczy umiera i dziedziczą po nim: Karolina z Kreyczów Jankiewiczowa, Wilhelm Kreyczy, Emilia Krystyna z Kreyczów Matejkowa, Roman Leon Kreyczy oraz Emil Juliusz Wiktor Kreyczy [7, poz. B6 z 14.05.1898r.]. Dwóch ostatnich w chwili śmierci Emila – ojca było małoletnich [7, poz. B7 z 14.05.1898r.]. Jest to ostatni zapis w dziale własności. Fizyczny podział na działki, osoby kupców oraz dalszą parcelację terenów można zrekonstruować

dzięki informacjom z działu A zarówno LWH 1651 jak i kolejnych wykazów hipotecznych, do których działki trafiały. Przedstawia je tabela nr 1.

Zanim jednak zaczął się proces podziału folwarku, w 1890 roku w *Gazecie Przemyskiej* r.4 z marca pojawiło się ogłoszenie prasowe oferujące wynajęcie budynku dworu. Według opisu budynek składał się z: „(...) sześciu pokoi mieszkalnych, przedpokoju, kuchni spiżarni, strychu i rozległych jasnych piwnic z przydaniem stajni na osiem koni, izby dla stajennego i wozowni (...)”. Niezbyt wyraźna fotografia, pochodząca ze zbiorów rodziny przedstawia piętrowy budynek o przysadzistej bryle, kryty dachem dwuspadowym.

W 1895 roku sprzedano teren dworu oraz przyległych ogrodów. Wydzielono je do nowoutworzonego wykazu hipotecznego 1801. Zakupiła je Franciszka Józefa z Góreckich Scholzowa [9, poz. B1 z 19.09.1895 r.]. Obecnie te tereny są zabudowane współczesnymi, powojennymi blokami. Na mapie Stadplan von Przemyśl z 1898 roku widać wciąż dwór i towarzyszące mu zabudowania, całość natomiast jest opisana jako Vernflegs Barracken Gruppe I (magazyny żywnościowe grupa I).

W 1896 roku z folwarku zostają wydzielone tereny na południe od dzisiejszej ul. Leszczyńskiego [7, poz. A2 z 15.08.1896r.]. Według T. Idzikowskiego teren był zabudowany drewnianymi, parterowymi barakami [3]. Widać je na planie miasta z 1898 roku, nie przetrwały one jednak I wojny światowej. Na LWH opisane są jako Verpflegs-Schoppen bei dem Spitali (magazyny żywności przy szpitalu) [8, strona tytułowa]. Jest to zgodne z ówczesnym stanem zagospodarowania dzielnicy, gdyż dzisiejsza ul. Łukasiewskiego nazywała się wówczas Szpitalna, a teren dawnego szpitala wojskowego graniczy z Kreyczówką. Po II wojnie światowej teren Verpflegs-Schoppen bei dem Spitali należał do wojska, w chwili obecnej dzielony na działki budowlane ułożone wzdłuż ul. Leszczyńskiego i sprzedawany pod zabudowę wielorodzinną. Na mapie z 1898 roku teren ten opisano jako Vernflegs Barracken Gruppe II (magazyny żywności- grupa II).

W 1896 roku wydzieliła się z folwarku teren pod Fabrykę Konserw i Lodu [7, poz. A3 z 25.12.1896r.]. Była ona własnością c. k. Skarbu Państwa [10, poz. B1 z 25.10.1896r.]. Dziś budynek zaadaptowano na potrzeby supermarketu Biedronka. 15 VII 1898 roku wydzieliła się tereny do dwóch nowych wykazów hipotecznych: 2018 i 2019 [7, poz. A5 z 15.06.1889r.]. Oba wykazy należały do Jerzego Rzędowskiego, Jakóba Citrona, dr Dawida Kellera i dr Abrahama Cichońskiego [11 i 12, poz. B1 z 15.07.1898r.]. Wykazy te obejmują tereny zabudowy mieszkaniowej na północ od ul. Leszczyńskiego. przy ul. Tarnawskiego, Prusa, Puszkina, Frankowskiego w granicach ujętych na Ryc. 2, ale bez pierwszego rzędu działek wzdłuż ul. Leszczyńskiego.

W 1898 roku umiera Emil Kreyczy. W 1899 roku następuje kolejny podział folwarku. Nowoutworzone LWH 2135 [7, poz. A8 z 21.09.1899r.] należy do Karoliny z Kreyczów Jankiewiczowej, Emilli z Kreyczów Matejkowej oraz

Wilhelma Kreyczego. Wykaz ten obejmował pozostałe tereny po wcześniejszych podziałach: tj. rząd działek wzdłuż północnej strony ul. Leszczyńskiego oraz kamienice przy Dworskiego. Teren ten ulega dalszemu, szybkiemu podziałowi. W 1905 roku po Karolinie z Kreyczów Jankiewiczowej dziedziczą Maryja Anna z Jankiewiczów Nowakowa i Włodzimiera Karolina Jankiewiczówna. Obie małoletnie [16, poz. B2 i B3 z 02.06.1905 r.]. W 1930 po Emilji z Kreyczów Matejkowej dziedziczą dr Jan Matejka oraz Emilja z Matejków Kleyzerowa [16, poz. B6 z 11.06.1930 r.]. Ostatnia adnotacja w LWH odnotowuje, iż Włodzimiera Jankiewiczówna nazywa się teraz Seipowa [16, poz. B7 z 03.03.1938 r.].

LWH 2018 oraz 2019 również ma bogatą historię przemian własnościowych. Z początku oba wykazy należały do Jerzego Rzędowskiego, Jakóba Citrona, dr Dawida Kellera i dr Abrahama Cichońskiego [11 i 12, poz. B1 z 15.07.1898r.]. W 1901 roku Jerzy Rzędowski sprzedaje swoje udziały w LWH 2018 Annie Rzędowskiej [11 i 12, poz. B2 z 15. 12.1901r.]. W 1906 roku Jakób Citron umiera i dziedziczą po nim Klara, Edwin i Henryka Citron – wszyscy małoletni [11 i 12, poz. B3 i B4 z 21.03.1906r.]. W 1906 roku Dr Aleksander Cichoński sprzedaje swoje udziały Jerzemu Rzędowskiemu [11 i 12, poz. B5 z 15.11.1906r.]. Od 1914 roku Rubin Türk wykupuje po kolei udziały kolejnych osób będących właścicielami LWH 2018. Własność LWH 2019 pozostaje bez zmian.

6. Wnioski

Obserwując historię rysującą się w wykazach hipotecznych można zbudować następującą narrację: Emil Kreyczy dziedziczy po matce Wilhelminie folwark z dworem. Po pewnym czasie z jakiś powodów postanawia nie mieszkać dalej w odziedziczonym dworze i dlatego próbuje go wynająć. Być może ma to związek z pogarszającym jego się stanem zdrowia, bo wkrótce umiera. Majątek podzielono na 5 części: dwie sprzedane zostały c. k. Skarbowi Państwa i na tych terenach stawia się Fabrykę Konserw i Lodu oraz magazyny żywności. Trzecia część jest sprzedana osobie prywatnej, która odnajduje dawny folwark z ogrodem wojsku (również) na magazyny żywności. Czwarta część trafia w ręce spółki zawiązanej przez kilka osób- sądząc po nazwiskach, zapewne różnych wyznań- które dokonują parcelacji terenu i powoli wyprzedają całą własność. Piąta część pozostaje w rodzinie Kreyczych, Matejków i Jankiewiczów – tj. dzieci i wnuków Emila Kreyczego- i podlega dalszej parcelacji oraz stopniowej sprzedaży. Okresy intensywniejszej sprzedaży działek w dwóch ostatnich częściach związane są zapewne z pogarszającym się stanem zdrowia poszczególnych osób i bezpośrednio poprzedzają zapisy o zmianie właścicieli w skutek dziedziczenia.

Podsumowując można stwierdzić, iż impulsami inwestycyjnymi dla rozwoju tego obszaru miasta były:

- 1) Głód mieszkaniowy wywołany intensywnym rozwojem miasta Przemyśl;
- 2) Inwestycje wojskowe na obszarze przemieści wokół średniowiecznego miasta, co powodowało przesuwanie się mentalnej granicy miasta;
- 3) Pauperyzacja czy też zeświecczenie szlachty – męscy potomkowie Emila Kreczy porzucili karierę ziemiańską i oddali się innym zawodom;
- 4) Traktowanie inwestycji w ziemię jako lokaty kapitału (i stopniowe wyprzedawanie) lub źródła dochodu pasywnego (Vernflegs Barracken Gruppe I, które było własnością prywatną)

Obszar ma duży potencjał rozwojowy:

1. Znajdująca się na obszarze zabudowa wielorodzinna przy ul. Dworskiego została w części sprzedana osobom prywatnym, które wykonują remonty budynków. W pozostałych obiektach działają wspólnoty mieszkaniowe. Wille są niezwykle malownicze, część z nich znajduje się w rękach prywatnych i jest remontowana. Zachowało się sporo elementów małej architektury (takich jak ogrodzenia). Większość obiektów jest użytkowana. Funkcja mieszkalna, wielorodzinna może być bez problemu kontynuowana na obszarze.
2. Powojkowe tereny dawnych magazynów żywności stanowią spory obszar, który może w miarę potrzeb zostać podzielony na działki inwestycyjne pod zabudowę. Do jego atutów należy zaliczyć stosunkowo płaską rzeźbę terenu, bliskość centrum i w tym zaplecza socjalnego takiego jak szkoły oraz sklepy, dobre skomunikowanie terenu z resztą miasta oraz bliskość kompleksu d. Szpitala Miejskiego przy ul. Słowackiego. Ów zespół budynków również uległ rozczłonowaniu pod względem własnościowym, jest to jednak duży obszar charakteryzujący się sporą ilością miejsc parkingowych, budynków o trójtraktowym rzucie, łatwym do adaptacji oraz dużą jednorodnością stylistyczną historycznej zabudowy. Jako taki ma potencjał by pomieścić wiele funkcji potrzebnych rozrastającemu się miastu.

Do problemów obszaru należy zaliczyć:

1. Brak MPZP
2. Stosunkowo duże zanieczyszczenie powietrza z pieców „kopciuchów” oraz brak dofinansowań na wymianę źródeł ciepła, które mogłoby zaproponować miasto
3. Brak odpowiedniej liczby miejsc parkingowych na terenach już objętych zabudową
4. Rozwiązanie ulic Kilińskiego, Tarnawskiego, Puszkina, Moniuszki, Prusa i Frankowskiego jako ulic jednokierunkowych, co utrudnia poruszanie się po terenie.

5. Zły stan chodników poza ul. Dworskiego, Leszczyńskiego i Łukasińskiego
6. Wciąż stosunkowo duży procent niewyremontowanej zabudowy
7. Większość zabudowy podlega ochronie tylko ze względu na ochronę całego obszaru, stosunkowo mało wpisów indywidualnych.

Tabela 1. Spis osób i instytucji, które wykupiły parcele wchodzące oryginalnie w skład Kreczówki

Table 1. List of people and institutions that bought plots originally included in Kreczówka

Data	Adres	Kupiec	Sprzedający/LWH/uwagi
1985	Teren dworu z ogrodem [7, poz. A1 z 19.09.1895r.]	Franciszka Józefa z Góreckich Scholz	Emil Kreczy i Karolina z Kreczych Jankiewiczowa Budynek wyburzony
1896	Biedronka przy Łukasińskiego	c. k. Skarb Państwa	Emil Kreczy i Karolina z Kreczych Jankiewiczowa Teren Fabryki Konserw i Lodu [10, poz. A1 z 25.12.1896 r.]
1898	Frankowskiego 6	Pawła Hawliczko	Jerzy Rzędowski, Jakób Citron, Dr Dawid Keller i Dr Aleksander Cichoński [11, poz. B1 z 15.07.1898r.] Wyłączone z LWH 2018
1898	Puszkina 12, 12 a [13, poz. B1 z 01.12.1989 r.]	Józef Vymetal	j.w Wyłączone z LWH 2018
1899	Puszkina 11[14, poz. B1 z 21.02.1899r.]	Bernard Tüchla	j.w
1899	Puszkina 17[15, poz. B1 z 21.02.1899r.]	Tobiasz Messner	j.w Jest to willa pochodząca z okresu międzywojennego. Po 1908 r. teren należał do Klementyny Łabędowicz a od 1933 r. na podstawie darowizny prawo własności przeszło na Stefanię z Łabędowiczów Hornicką, Maryję z Łabędowiczów Forostyn i Lubę Fedewicz w równych częściach [12, poz. B8 z 20.04.1933r.]
1900	LWH 2176, wówczas Dworskiego 76	Leiba i Sara Kamer [17, poz. B1 z 26.03.1900 r.]	Maryja Anna z Jankiewiczów Nowakowa Włodzimierę Karolina Jankiewiczówna Wilhelm Kreczy [16, poz. B2 z 02.03.1905 r.] Budynek niezidentyfikowany, nietożsamy z dzisiejszą kamienica

			Dworskiego 76, wydzielone z LWH 2135
1901	Tereny dzisiejszej Biedronki przy Łukasińskiego	c. k. Skarb Państwa	j.w. Tereny wokół Fabryki Konserw i Lodu [16, poz. A3 z 09.03.1901r.]
1904	Tarnawskiego 21 [18, poz. B1 z 19.07.1904 r.]	Anna Niemirowska	j.w Wydzielone z LWH 2135
1904	Dworskiego 84 [19, poz. B1 a 19.07.1904r.]	Benzion i Sala Schon oraz Nechuma Bauman	j.w.
1905	Dworskiego 76,78 i 80	Abraham Eisner i Leia z Fromerów Eisner [20, poz.B1 z 04.02.1905]	j.w.
1905	Dworskiego 86	Felicja Wanda oraz Maryja Alojza Markiewiczówny [21, poz. B1 z 28.02.1905r.]	j.w
1905	Puszkina 18 [22, poz. B1 z 04.07.1905r.]	Paulina Sapak	Anna Rzędowska, Jakób Citron, Dr Dawid Keller i Dr Aleksander Cichoński [11, poz. B1 z 15.07.1898r.] Wydzielone z LWH 2018
1905	Puszkina 15 [23, poz. B1 z 30.10.1905r.]	Jan Martynowicz	j.w
1910	Tarnawskiego 13 [26, poz. B1 z 08.02.1910r.]	Anna Halpern	j.w
1910	Tarnawskiego 12 [24, poz. B1 z 08.02.1910r.]	Józef Ascher i Itta Horowitz	j.w
1910	Puszkina 19 [28, poz.B1 z 23.10.1910r.]	Emanuel Holuschy	j.w
1910	Prusa 2 [25, poz. A1 z 08.02.1910r.]	Samuel i Lotti Dienstag	j.w
1910	Frankowskiego 3 [27, poz. B1 z 08.02.1910r.]	Gitla Grossman	j.w

1910	Prusa 1 [29, poz.B1 z 23.10.1910r.]	Dr Józef Scheinbach	j.w W 1930 r. kamienicę kupują Józef Klepacki i Stanisław Pollak. Wydzielone z LWH 2018
1920	Puszkina 14 [30, poz.B1 z 22.07.1920r.]	Karol i Stefania Suchan	Nieokreślony sprzedawca działki. Wydzielone z LWH 557. Willa zapewne jest już istniejąca w momencie wydzielenia LWH.
1930	Leszczyńskiego 10 [31, poz.B1 z 20.11.1930r.]	Gizela Ornstein	Dr Jan Matejka oraz Emilja z Matejków Keyzlerowej. Wydzielona z LWH 2135
1931	Frankowskiego 2 / Tarnawskiego 17	dr Józef i dr Helena Mrozowska [29, poz. B1 z 29.10.1931r.]	Samuel i Lotta Dienstag [25, poz. B1 z 08.02.1910r.] wydzielona z LWH 2900 [32, poz.A1 z 29.10.1931r.]
1932	Tarnawskiego 24	Inż. Walenty i Maryja Rajca [33, poz.B1 z 06.02.1932r.]	Rubin Türk Wydzielone z LWH 2018
1934	Kilińskiego 17 [35, poz.B1 z 22.11.1934r.]	Henryka z Gotkowskich Szpetkowska	Dr Jan Matejka oraz Emilja z Matejków Keyzlerowej. Wydzielona z LWH 2135
1934	Leszczyńskiego 14 [34, poz. B1 z 22.10.1934r.]	Estera Perla Fleischer	Sprzedający nieznany Wydzielone z LWH 3889
1936	Leszczyńskiego 16 [36, poz.A1 i B1 z 09.11.1936r.]	Katarzyna z Mullerów Wagner	Sprzedający nieznany Wydzielone z LWH 4556
1936	Tarnawskiego 26	Gmina Miasta Przemyśl [37, poz. B1 z 07.06.1937r.]	Dawid i Blina Dienstag Wydzielone z LWH 4820 wydzielonego z LWH 2901 wydzielonego z LWH 2018
1938	Tarnawskiego 22 [38, poz. B1 z 22.10.1938r.]	Jakób i Anna Grün	Sprzedający nieznany Wydzielone z LWH 5152
1939	Prusa 3 [39, poz. B1 z 06.02.1939r.]	Stanisław Pollak	Podział współwłasności z Józefem Klepackim Odsprzedaje swoje udziały w budynku Prusa 1 Józefowi Klepackiemu [26, poz. B2 z 01.07.1936r.]

Uwaga: Brak zachowanych informacji o wykazach hipotecznych dla budynków Dworskiego 82,82A, Frankowskiego 4, Leszczyńskiego 8, Puszkina 13,17, Tarnawskiego 11,16. Tarnawskiego 15 jest budynkiem po Żydowskiej Szkole Ludowej i teren pod ten budynek został sprzedany przez Annę Halpern w 1936 roku [63].

Literatura

Opracowania

- [1] Gutowski B., Secesja w architekturze Przemyśla, Przemyśl 2007.
- [2] Hop D., Krejczówka, *Nasz Przemyśl*, nr 10 2005 r.
- [3] Idzikowski T., Twierdza Przemyśl. Pierwszy obwód obronny, Przemyśl 2002 r.
- [4] Krasny P., Sito J., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X. Miasto Przemyśl, cz. 1. Zespoły sakralne, Sito J. (red.), Warszawa 2004.
- [5] Malczewski J., *Przemyśl – zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914*, Rzeszów 2014.
- [6] Zając I., *Rozwój przemyskich przemieść*, [w:] *Rocznik Historyczno- Archiwalny*, t. X 1995.

Akta archiwalne

- [7] LWH 1651.
- [8] LWH 1696.
- [9] LWH 1801.
- [10] LWH 1882.
- [11] LWH 2018.
- [12] LWH 2019.
- [13] LWH 2064.
- [14] LWH 2067.
- [15] LWH 2068.
- [16] LWH 2135.
- [17] LWH 2176.
- [18] LWH 2437.
- [19] LWH 2453.
- [20] LWH 2500
- [21] LWH 2502
- [22] LWH 2533.
- [23] LWH 2573.
- [24] LWH 2899.
- [25] LWH 2900.
- [26] LWH 2902.
- [27] LWH 2903.
- [28] LWH 2915.
- [29] LWH 2916.
- [30] LWH 3299.
- [31] LWH 3953.
- [32] LWH 4099.
- [33] LWH 4142.
- [34] LWH 4566.
- [35] LWH 4759.
- [36] LWH 4903.

- [37] LWH 5012.
- [38] LWH 5204
- [39] LWH 5209.
- [40] Plan Regulacji miasta Przemyśla Akta Miasta Przemyśla, Archiwum Państwowe w Przemyślu, sygn. 1713.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- [42] Archiwum Państwowe w Przemyślu, sygn. 1336 M, mapa Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzamcze u. Zasanie Vorstädten in Galizien z 1852 roku.
- [43] Biblioteka Główna UMK w Toruniu, sygn. M-1860, mapa Stadtplan von Przemyśl z 1898 roku.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- [44] Orłowicz M., Ilustrowany Przewodnik po Przemyślu i okolicy, Lwów 1917 r.
- [45] Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, sporządzony na podstawie numerowania w roku 1895 przeprowadzonego, Przemyśl 1895.
- [46] Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu rok, Przemyśl 1899.
- [47] Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, Przemyśl 1900.
- [48] Wykaz ulic, placów i domów, w: Skorowidz miasta Przemyśla wraz z planem miasta, zebrał i wydał J. Styfi, Przemyśl 1905.
- [49] Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, Przemyśl 1910.
- [50] Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, Przemyśl 1932.

STRESZCZENIE i INFORMACJA O AUTORCE

Natalia STOJAK*

STUDIUM PRZYPADKU- PRZEMYSKA „KREYCZÓWKA” I IMPULSY ROZWOJOWE W MIEŚCIE U SCHYŁKU DOBY GALICJI**Słowa kluczowe:** urbanizacja, Przemysł, spekulacja gruntem, przedmieścia

Przedmiotem artykułu jest parcelacja i urbanizacja obszaru dawnego folwarku Emila Kreyczego na terenie przemyskich przedmieść. Miało to miejsce pod koniec XIX i na początku XX w czasie największego terytorialnego i ludnościowego rozrostu miasta. Wykonano kwerendę archiwalną wykazów hipotecznych oraz po skonfrontowaniu pozyskane informacje z literaturą przedmiotu. Zweryfikowano położenie dawnego dworu oraz folwarku, zidentyfikowano osoby związane ze spekulacją gruntem oraz określono impulsy inwestycyjne, które wpłynęły na decyzję o parcelacji majątku. Należy też wskazać szanse i przeszkody w dalszym rozwoju dzielnicy.

* dr inż. arch., Uniwersytet Rzeszowski, Kolegium Nauk Przyrodniczych, Pracownia Architektury Krajobrazu, tel. 507 638 633, nataliastojak@wp.pl

Natalia STOJAK*

CASE STUDY - THE PRZEMYSKA "KREYCZÓWKA" AND DEVELOPMENTAL IMPULSES IN THE CITY AT THE END OF THE GALICIAN ERA**Keywords:** urbanisation, Przemysł, land speculation, suburbs

The subject of this article is the parcelling and urbanisation of the area of Emil Kreycze's former manor in the Przemysł suburbs. This took place at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, at the time of the greatest territorial and population expansion of the city. An archival search of mortgage lists was carried out and the information obtained was confronted with the literature on the subject. The location of the former manor house and manor farm was verified, the persons involved in the land speculation were identified, and the investment impulses that influenced the decision to parcelise the estate were determined. Opportunities and obstacles to the continued development of the district were also outlined.

* Ph.D. Eng. Arch., University of Rzeszow, College of Natural Sciences, Laboratory of Landscape Architecture, tel. 507 638 633, nataliastojak@wp.pl

Paweł SZMUC

ROLA ORLICH GNIAZD W ROZWOJU MIEJSCOWOŚCI NA PRZYKŁADZIE ZAMKU OGRODZIENIEC – WSTĘP DO BADAŃ

1. Wprowadzenie

Średniowieczne zamki, tworzące system Orlich Gniazd, pełniły pierwotnie ważną i jednoznaczną rolę – stały na straży granic Królestwa Polskiego. Usytuowane wysoko, na wapiennych skałach, będąc trudnodostępnymi, miały przypominać miejsca wybierane przez orły do wicia swoich gniazd. „Zamków na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej zbudowanych z namowy i inicjatywy Kazimierza Wielkiego wybudowano około 100. Do naszych czasów zachowała się czwarta część. W dobrym stanie tylko sześć a mianowicie a) obronny Klasztor Tyniecki, b) Zamek Królewski na Wawelu w Krakowie, c) Zamek Piesko-Skalski, d) Zamek Będziński, e) Zamek Pilecki, f) Klasztor Jasnogórski jako twierdza” [1], ruin zaś zachowało się nieco ponad 20. Były to zamki i strażnice, w tym analizowany w Ogrodziencu. Od czasu powstania tych warownych obiektów minęło kilkaset lat. Zmieniły się granice Polski, zmieniła się sztuka prowadzenia wojny oraz broń. Zamki utraciły swoje strategiczne militarne znaczenie, stając się nie tylko niezwykłym świadectwem minionych czasów, historii Polski, ale także atrakcją turystyczną. Autor niniejszego opracowania rozważa, czy jest to jedyna funkcja tych obiektów dzisiaj.

2. Rys historyczny Zamku Ogrodzieniec

„Ruiny tego zamku, jednego z największych w Polsce świadczą o dawnym znaczeniu i potędze tej warowni. Znajduje się ona na północnym zboczu Wzgórza Zamkowego, którego najwyższy szczyt sięga 504 m n.p.m. Poniżej występuje dolina poprzeczna Wyżyny Częstochowskiej, w której rozsiadła się obecnie miejscowość zwana Podzamcze. Tędy prowadził główny szlak handlowy z Krakowa przez Olkusz, Pilicę, Lelów, Częstochowę, Wieluń, Kalisz, do Torunia, nad państwowym traktem granicznym. Zamek leżał więc nad jedną z ważniejszych dróg średniowiecza i temu zawdzięczał głównie swoje wpływy

i rozwój będąc zachodnią strażnicą kraju, strzegącą pokoju przed chciwymi rabującymi najeźdźcami” [1].

Historia zamku jest długa i skomplikowana. Nie sposób przedstawić ją wyczerpująco w krótkim opracowaniu. Na potrzeby niniejszych studiów pokuszono się jednak o zaprezentowanie jej najważniejszych etapów. Prawdopodobnie w miejscu późniejszej, kamiennej warowni, istniał wcześniej jeszcze w wieku XIII, zamek drewniany, który został spalony przez Tatarów. Około lat 1350-1370 nastąpiła budowa zamku kamiennego z inicjatywy króla Kazimierza Wielkiego. Z jego nadania stał się on własnością Przedbora z Brzezia h. Zadora, marszałka Królestwa Polskiego. Następnie z nadania króla Władysława Jagiełły zamek otrzymali Włodkowie. „Właścicielami, którymi kolejno byli: Włodkowie, Salamonowiczowie, Rzeszowscy, Pileccy, Włodkowie, Bonarowie, Firlejowie, Warszysyccy, Męcińscy, Jakliński, Mieroszewcy, Kozłowski, Fiersch, Tandzielowicz Appel i Włoczyńscy” [1]. Znacząco rozbudowali obiekt, w stylu renesansowym. Jako wiano jedynej córki, ostatniej z rodu, zamek trafił w ręce Firlejów. Obiekt nadal był rozbudowywany, zaś wnętrza zostały ozdobione w duchu baroku.

Ryc. 1. Zamek Ogrodzieniec w Podzamczu. Źródło: fotografia własna autora

Fig. 1. Ogrodzieniec castle in Podzamcze. Source: author's own photography

W okresie, kiedy był on w rękach Firlejów miał miejsce Potop Szwedzki. Zamek został wówczas zniszczony i ograbiony. Kolejnym jego właścicielem był

Stanisław Warszycki, który postanowił go odbudować. *„Otocza go murem obwodowym, buduje bramę wjazdową z mostem zwodzonym i fosą przed wjazdem na teren podzamcza. (...) Przy bramie wjazdowej buduje stajnie i wozownię, których fundamenty stoją do dziś”* [12]. Będąc wianem Barbary Warszyckiej, obiekt trafił w ręce Męcińskich. W 1702 roku nastąpił kolejny najazd Szwedów, w wyniku, którego zamek został spalony i splądrowany. Od tego czasu niszczący Ogródzieniec przechodził z rąk do rąk. Około 1810 roku został opuszczony przez ostatnich mieszkańców.

3. Orle Gniazdo jako podstawa budowania marki miasta w kraju i na świecie

Aby dokonać próby określenia stopnia rozpoznawalności danej miejscowości w kraju, należałoby przeprowadzić szeroko zakrojoną ankietę. Można jednak wysnuć hipotezę, iż miejscowość, w której znajduje się tak charakterystyczny punkt na mapie turystycznej kraju, jakim niewątpliwie są ruiny jednego z Orlich Gniazd, będzie bardziej rozpoznawalna niż miejscowość tej samej skali, nie posiadający takiego zasobu czy też innego charakterystycznego obiektu. W przypadku miejscowości rozpoznawalnej z jakichś określonych względów, przy odrobinie szczęścia można liczyć na efekt śnieżnej kuli. W tym przypadku, *„według przeprowadzonych badań (Gmina Ogródzieniec przyp. autor) kojarzy się najczęściej z Zamkiem w Podzamczu”* [3]. Rozpoznawalność miejsca w pewnym zakresie, pozwala na inwestycje czy działania, które w konsekwencji prowadzą do jeszcze większej rozpoznawalności. Można tym tłumaczyć kolejne atrakcje powstające wokół Ogródzienieckiego Zamku.

Ogródzieniec ma także szczęście do „szklanego ekranu”. Tutaj nakręcono „Zemstę” Aleksandra Fredry w reżyserii Andrzeja Wajdy, a także ostatni odcinek kultowego polskiego serialu „Janosik” Jerzego Passendorfera. Nie tylko polska kinematografia doceniła twierdzę z Podzamcza. Zobaczyła ją także w serialu „Wiedźmin”, produkcji platformy streamingowej Netflix, ogromna liczba ludzi na całym świecie. Dość powiedzieć, że seria znajduje się na 6 miejscu rankingu najbardziej popularnych seriali Netflixa. Możemy zadać sobie pytanie, na ile zmieniony efektami specjalnymi serialowy zamek przypomina rzeczywistość i czy spowoduje to napływ turystów – fanów serialu – do Ogródzieńca. Premiera pierwszego sezonu „Wiedźmina” przypadła na początek pandemii w 2020 roku, zatem trudno spodziewać się skali efektu bumu turystycznego z Dubrownika czy Islandii, w których to miejscach, między innymi, toczyła się akcja innego głośnego serialu: „Gry o tron” wyprodukowanego na podstawie powieści Georga R. R. Martina. Popularność tych miejsc, była wysoka już wcześniej, przed premierą serialu. Stare miasto w Dubrowniku było bowiem już od 1979 roku wpisane jest na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO, zaś Islandia od lat zachwyca swoim oryginalnym i surowym pięknem naturalnego

krajobrazu. Należy jednak zauważyć, że miejsca te pojawiły się ostatnio także jako cel turystów pragnących odwiedzić lokalizacje, które poznali i zobaczyli przy okazji oglądania popularnych seriali.

Trudno porównywać niewielką miejscowość w Polsce, do Dubrownika czy całej Islandii. Autor uważa jednak, że Ogródzieniec podobnie jak wyżej wymienione miejsca, również zyskał większą rozpoznawalność dzięki serialowi o światowym formacie, nawet jeżeli będziemy się ograniczać tylko do zasięgu krajowego. Miejsce to bowiem zainteresowało m.in. fanów powieści Andrzeja Sapkowskiego, który jest autorem powieści i opowiadań „Wiedźmin”. Na postawie powyższego Autor stawia tezę, że to wszystko nie wydarzyłoby się, gdyby nie ruiny zamku znajdujące się w tej miejscowości. Przyczyną rozpoznawalności Ogródzienca jest zlokalizowane na jego terenie ruin Orlego Gniazda.

Ryc. 2. Zamek Ogródzieniec w Podzamczu. Źródło: fotografia własna autora

Fig. 2. Ogródzieniec castle in Podzamcze. Source: author's own photography

4. Potencjał kulturowy i turystyczny w gminie Ogródzieniec

Gmina Ogródzieniec może pochwalić się ogromnym potencjałem kulturowym, a co za tym idzie również turystycznym. To miejsce, w którym łączą się zarówno wybitne elementy krajobrazu naturalnego, jak i dziedzictwo kulturowe w postaci śladów wielowiekowej działalności człowieka. W przypadku tego drugiego będą to przede wszystkim ruiny ogrodzienieckiego

zamku, ale nie tylko, bowiem od 2008 roku na Górze Birów można zwiedzać zrekonstruowany drewniany gród obronny. Na terenie gminy znajdują się również stanowiska archeologiczne. *„Rozpoznany okres ich pochodzenia jest różny, co świadczy o bogatej, sięgającej czasów starożytnych historii tych terenów. Najstarsze udokumentowane ślady pochodzą z neolitu, ale również odkryto pozostałości osad kultury lużyckiej z VI-V w. p.n.e. oraz kultury przeworskiej z IV-V w. p.n.e. Na terenie gminy odkryto pozostałości po ludności słowiańskiej w postaci średniowiecznych kurhanów”* [3]. Oprócz ruin zamkowych ustawową ochroną konserwatorską w gminie objęte są również późnobarokowy kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Ogrodzieńcu, renesansowa kapliczka w Podzamczu, romański kościół pw. św. Jakuba w Gieble oraz dwór z XIX wieku – również w Gieble [4]. Warto także zwrócić uwagę na Sanktuarium Matki Boskiej Skałkowej, wyjątkowo oryginalnie wkomponowane w skałę. Aktualny budynek znajdujący się w tym miejscu pochodzi z 2000 roku. W jego murach znajduje się obraz Matki Bożej Częstochowskiej z zamkowej kaplicy. Umieścił go tutaj ostatni dziedzic zamku – Ludwik Kozłowski, tuż przed sprzedażem swojej ojcowizny. Miejsce było nieprzypadkowe, ponieważ w pierwszej połowie XIX wieku Matka Boska miała ukazać się na skale jednemu z mieszkańców. Gmina może się więc poszczycić również szczególnym miejscem kultu religijnego.

Ogrodzieńec to nie tylko krajobraz i niewątpliwa lekcja historii. W bliskim otoczeniu byłej warowni znajduje się wiele atrakcji turystycznych, jak park miniatur, park rozrywki, m.in. z torem saneczkowym, skałki wspinaczkowe a także lokale gastronomiczne. Na terenie Podzamcza organizowane są widowiskowe pokazy rycerskie, a także inne imprezy plenerowe. Potencjałem jest też nawiązanie do twórczości Andrzeja Sapkowskiego, na podstawie którego powieści, jak już wspomniano, nagrano w Podzamczu odcinek serialu.

W dokumencie Strategia rozwoju turystyki w gminie Ogrodzieniec na lata 2020-2030 zaznaczono, iż: *„Zasadniczym elementem wizji Strategii jest multidyscyplinarnie pojmowany rozwój turystyki. Szeroko rozumiana gospodarka turystyczna, jak wskazują doświadczenia innych regionów, ma niebagatelny wpływ na zachodzące procesy ekonomiczne. Rozwój sektora turystycznego to również wzrost zamożności społeczności lokalnej, która czując się gospodarzem miejsca spełnia równocześnie ważne role nie tylko w kreowaniu, ale również w funkcjonowaniu produktów markowych. Z drugiej strony nie można zapomnieć o roli dziedzictwa, zarówno materialnego jak i niematerialnego, które stanowi specyficzny rdzeń produktu turystycznego”* [3].

Wszystkie wymienione powyżej elementy składające się na potencjał kulturowo-turystyczny gminy Ogrodzieniec tworzą imponujący zbiór. Jednak pojawia się pytanie, czy istniejące zasoby mogą być impulsem rozwojowym tego obszaru?

5. Turystyka jako czynnik rozwoju obszaru zurbanizowanego – świadomość istniejących zasobów

Aby charakterystyczny element, będący częścią istniejącego zasobu, mógł stać się potencjałem rozwojowym danej miejscowości lub gminy, potrzebna jest przede wszystkim świadomość społeczna jego nie tylko jego istnienia, ale i jego wartości. Pierwszym tego przejawem w przypadku warowni z Podzamcza, było wydarzenie z 1885 roku, kiedy Aleksander Janowski odwiedził tutejsze ruiny. Będąc pod dużym ich wrażeniem założył w 1906 roku Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (aktualnie PTTK), a ruiny Zamku Bonerów stały się symbolem tej organizacji. Historia naszego kraju sprawiła, że dopiero po II wojnie światowej „w latach 1949-1951 oraz 1964-1973 Państwo Polskie wykonało prace konserwatorskie i zabezpieczające, po których zamek został udostępniony do zwiedzania” [12]. Historia pokazuje jednak, że świadomości w powyższym zakresie przez długi czas nie było, na co dowodem jest tekst U. J. Górskiego o zamku końca XIX wieku: „Mury zaczęły się rozpadać i sypać w gruzy, a właściciel Kozłowski sam je niszczył stawiając z tego materiału budynki folwarczne i owczarnie, której ślady znajdują się po lewej stronie idąc od folwarku do zamku. I odtąd dopiero zaczęła się rzeczywista ruina, rozdrapywanie i zupełne niszczenie dawnej siedziby Włodków, Salamnonowiczów, Rzeszowskich, Pileckich, Bonarów, Firlejów, Warszuckich, Męcińskich, Jaklińskich, Mieroszewskich” [1]. „I oto, co ongi możnowładca wznioł, przyozdobił i krwią swoją przez stulecia chronił, dzisiaj kmieć z obojętnością rozbiera, niszczy, z oblicza ziemi ściera(...)” [2].

Aktualnie gmina opiera swoją strategię rozwoju turystyki na istniejących zasobach, w tym Zamku Ogrodzieniec. W tym celu opracowano dokument pn. „Strategia rozwoju turystyki w gminie Ogrodzieniec na lata 2020-2023”. Co ciekawe, gmina Ogrodzieniec w XX wieku bardziej znana była z przemysłu. Na terenie miejscowości Ogrodzieniec od 1913 aż do 1999 roku działała cementownia „Wiek”, która była jednym z największych zakładów w regionie oraz Przedsiębiorstwo Materiałów Izolacji Budowlanych „Izolacja”, produkujące wyroby azbestowe, założone w 1980 roku i zamknięte osiemnaście lat później. Na początku XX wieku na terenie gminy działała także carska fabryka broni i amunicji „Prochownia”. W dokumencie pn. „Lokalny Program Rewitalizacji na lata 2017-2020 dla Gminy Ogrodzieniec” zaznaczono, że likwidacji dużych zakładów przyczyniła się do znacznego wzrostu stopy bezrobocia – aż do około 20%, co było „równocześnie impulsem do rozwoju lokalnej przedsiębiorczości w sektorze handlowo-usługowym oraz rozwoju branży turystycznej” [8].

Na terenie gminy Ogrodzieniec należy zidentyfikować także inny impuls rozwojowy, którym jest turystyka. W związku z tym impulsem opracowano właśnie wymienioną powyżej strategię rozwoju. To w tej dziedzinie władarze, ale także i mieszkańcy widzą szansę rozwoju, czego potwierdzeniem może być

fakt ogromnego sprzeciwu mieszkańców i lokalnych władz wobec potencjalnej kopalni rud cynku i ołowiu, która miałaby się znaleźć m.in. na terenie gminy Ogrodzieniec [17].

6. Rola architektury w turystyce

Należy zauważyć ogromną rolę architektury w szeroko pojętej turystyce. Architektura jako najtrwalszy nośnik kultury posiada największe walory antropogeniczne. Przykład Zamku w Ogrodzieńcu potwierdza tę tezę. Największą atrakcją gminy jest zabytek, będący wytworem architektury. To on staje się swoistego rodzaju magnesem. Gdyby przeprowadzić ankietę wśród turystów odwiedzających Podzamcze i zadać pytanie, jaki był główny powód podróży w to miejsce, zdecydowana większość odpowiedziałaby, że chęć zobaczenia ruin zamku. Oczywiście znajdą się chętni na pozostałe atrakcje z oferty turystyczno-rekreacyjnej miejscowości, ale z pewnością będą to atrakcje poznane „przy okazji”.

Oczywiście zostało tutaj wprowadzone pewne uproszczenie, ponieważ w głównych nurtach turystyki znajduje się również turystyka zorganizowana, która nie jest nastawiona na zwiedzanie, lecz głównie na wypoczynek i rekreację, a także turystyka, która jest nastawiona przede wszystkim na obcowanie z naturą. Natomiast, gdy jest mowa o zwiedzaniu – *clou* programu zawsze są budynki, założenia urbanistyczne, miasta. To słynne obiekty architektury są popkulturowymi nośnikami tego, co można uznać za wizytówkę miast. Wobec powyższego należy być świadomym zagrożeń wynikających z nienależytej ochrony oraz nienależytego dbania o zabytkową architekturę, założenia urbanistyczne, krajobraz, ponieważ może to prowadzić do dewastacji walorów danego miejsca.

7. Powtarzalność scenariusza z Ogrodzieńca w innych gminach

Miejscowości, ze względu na ogrom uwarunkowań rozwijają się w zróżnicowanym tempie. Trudno mówić o scenariuszu ogrodzieńskim jako wzorze planu na rozwój innej miejscowości, w której znajdują się ruiny innego obiektu ze szlaku Orlich Gniazd. Zbyt wiele czynników wpływa bowiem na powodzenie takiego planu rozwoju. Należy zaznaczyć, że w gminie, na przestrzeni lat, zostało podjętych szereg decyzji, prowadzących do aktualnego stanu. Strategia ta, zdaniem Autora, może stanowić cenne źródło inspiracji i wiedzy dla innych miejscowości, które nie korzystają w pełni z potencjału istniejących zasobów. Jest to niesamowita szansa, by wyciągnąć wnioski na bazie doświadczeń innej gminy, mającej pewne cechy wspólne. Docenić dobre decyzje oraz rozważyć, co można było zrobić lepiej. Co ciekawe, sukces turystyczny nie

przekłada się na pozytywną demografię. Tak, jak w większości miejsc w kraju, przyrost naturalny gminy Ogrodzieniec jest ujemny. Tak samo, ten turystyczny sukces, może być źródłem niekorzystnych zmian krajobrazowych.

8. Atrakcyjność źródłem potencjalnych niekorzystnych zmian krajobrazowych

Przed włodarzami gmin, miast stoi ogromna odpowiedzialność. Oprócz świadomości istniejących zasobów kulturowych, które mogą wpłynąć pozytywnie na rozwój danego obszaru, należy od nich wymagać także świadomości tego, że nieuporządkowany wzrost może prowadzić do utraty przedmiotowych wartości. I tak w atrakcyjności miejsca, oprócz szerokich perspektyw kryją się także zagrożenia – zwłaszcza, jeśli chodzi o kompozycję urbanistyczną i krajobraz.

Cygankiewicz pisząc o miejscowości Podzamcze zaznacza, że: *„Atrakcyjność tego miejsca przysparza jednak wielu problemów kompozycyjno-krajobrazowych. To tutaj w dużej mierze możemy zaobserwować zmiany wynikające z silnego naporu inwestycyjnego związanego z turystyką, która w odniesieniu do idei „wsi w krajobrazie parkowym” wydają się być szczególnie niekorzystne”* [5]. Warto zwrócić uwagę na fakt, że Podzamcze jako jedyne w gminie było obejmowane przez wiele lat różnymi pracami studialnymi, *„które wykonywane były pod kątem zachowania, wyeksponowania i prawidłowego wykorzystania istniejących niepowtarzalnych zasobów kulturowych i krajobrazowych”* [5].

Jedne z takich studiów realizował Bogdanowski, który *„(...) prowadził w Podzamczu prace badawcze dotyczące zasad kształtowania zabytkowego krajobrazu. Wynikiem owych studiów były m.in. wytyczne konserwatorsko-krajobrazowe dla bezpośredniego otoczenia ruin zamku Ogrodzieniec. Profesor proponował wyeksponowanie sylwety zamku i podkreślenie jego roli jako dominanty krajobrazowej. Domagał się ograniczenia zasięgu zieleni wyłącznie do podbudowy panoramy. Postulował także stworzenie zielonej przestony dla budynku stacji przekaźnikowej, która znajdowała się na najwyższym wzniesieniu na Górze Janowskiego tuż obok zamku i stanowiła negatywną dominantę. Najbliższe otoczenie zamku określono już wówczas jako strefę, na której winna być wstrzymana eksploatacja powierzchniowa, natomiast dla terenów przeznaczonych pod zabudowę proponowano wykonanie specjalnych projektów, zgodnych z wytycznymi studium krajobrazowego”* [5].

Jak wspomniano wcześniej, opracowanie Bogdanowskiego nie było jedynym. Inne, warte wymienienia to: „Zamek” (Gruszecki, 1973); „Studium Kształtowania Form Zabudowy Jury Krakowsko Częstochowskiej” (Gałkowski, Tomaszewska, 1984); projekt „Rezerwat Podzamcze” (Biuro Studiów i Projektów Lasów Państwowych w Łodzi, 1988); „Studium konserwatorskie

gminy Ogrodzieniec” (wykonane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, 1991). Jak uważa Cygankiewicz, „Mimo iż ilość opracowań planistycznych i konserwatorskich dotyczących tego jednego obszaru była znacząca to można się dziś przekonać, że jednak nie zostały one wykorzystane w należyтым stopniu. Zaniechanie realizacji tych projektów (dotyczących krajobrazu otwartego – zabytkowego) doprowadziło między innymi do częściowej zabudowy Góry Zamkowej. (...) Nie zrealizowano żadnych postulatów dotyczących wprowadzenia w najbliższym otoczeniu zamku zieleni komponowanej w postaci zwartych zakrzewień i grup drzew, co obecnie skutkuje znacznym przysłonięciem panoramy wzgórza. Nie określono właściwych reguł zagospodarowania bezpośredniego otoczenia zamku. Brak czytelnych wytycznych doprowadził do samorzutnego powstania małych obiektów usługowych takich jak rozmaite budki, kramy, wiaty, itd. Przypadkowo usytuowane i ukształtowane ich formy stanowią obecnie negatywne podbudowę zabytkowego kompleksu” [5].

W przedpolu widokowym zamku zlokalizowano także park rozrywki, a przy ulicy Zamkowej park miniatur. Inwestycje, które powiększyły ofertę turystyczną gminy, wpłynęły destrukcyjnie na krajobraz kulturowy. Powyższe pokazuje, że wszelkie strategie rozwoju gminy, powinny być prowadzone interdyscyplinarnie – biorąc pod uwagę nie tylko rozwój, ale także aspekty związane z ochroną i zachowaniem zabytkowego krajobrazu. W tym przypadku strategia rozwoju powinna wiązać się także z analizą czy aktualizacją dokumentów planistycznych.

Ryc. 3. Droga prowadząca na zamek Ogrodzieniec w Podzamczu. Źródło: fotografia własna autora
 Fig. 3. The road leading to the Ogrodzieniec castle in Podzamcze. Source: author's own photography

9. Podsumowanie

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że obecność na danym obszarze zurbanizowanym obiektu (lub zespołu urbanistycznego) mającego określone, wysokie wartości kulturowe, takie jak Orle Gniazdo może być impulsem do jego rozwoju. Pozytywny efekt wykorzystania istniejących zasobów zależy jednak od wielu czynników. Jednym z najważniejszych jest, zdaniem Autora, poziom świadomości ich istnienia u przedstawicieli organów odpowiedzialnych za tworzenie dokumentów zawierających programy rozwoju. Warty odnotowania jest także fakt, jak wielką rolę, także w turystyce, odgrywa architektura oraz podejście osób odpowiedzialnych za zabytki architektoniczne oraz kształtowanie przestrzeni. Ogromną rolę w zachowaniu i ochronie dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego mają miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, w każdym przypadku poprzedzone sporządzeniem studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

Literatura

- [1] Górski U.J.: Zamek Ogrodzieniec w Podzamczu, Zawiercie 1995.
- [2] Poleski M.: Zamek Ogrodzieniec na tle najbliższej okolicy: jego przeszłość i stan obecny, Warszawa 1913.
- [3] Załącznik do projektu Uchwały Rady Miejskiej w Ogrodzieńcu z dnia 9 czerwca 2020 r. „Strategia rozwoju turystyki w gminie Ogrodzieniec na lata 2020-2030”.
- [4] Spis obiektów nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków z terenu województwa śląskiego (stan na 1 sierpnia 2022r.).
- [5] Cygankiewicz I.: Wieś w krajobrazie parkowym – warunki i możliwości realizacji tej idei na przykładzie gminy Ogrodzieniec, Kraków 2014.
- [6] Kalista M.: Rola zamku ogrodzienieckiego w rozwoju turystyki na terenie gminy Ogrodzieniec, Kraków 2011.

Źródła internetowe

- [7] Główny Urząd Statystyczny,
https://stat.gov.pl/vademecum/vademecum_slaskie/portrety_gmin/powiat_zawiercianski/gmina_ogrodzieniec.pdf (dostęp: 28 września 2022 r.).
- [8] Urząd Miasta i Gminy Ogrodzieniec
https://www.ogrodzieniec.bip.jur.pl/dokumenty/uchwala_xli_317_2017.pdf
(dostęp: 29 września 2022 r.).
- [9] Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/643BA36A>
(dostęp: 29 września 2022 r.).

- [10] Szlak Orlich Gniazd,
<https://www.orlegniazda.pl/culturalheritage/3122/sanktuarium-matki-bozej-skalkowej-w-podzamczu> (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [11] Miasto i Gmina Ogrodzieniec,
https://www.ogrodzieniec.pl/kategorie/atrakcje_turystyczne (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [12] Zamek Ogrodzieniec, <https://www.zamek-ogrodzieniec.pl/> (dostęp: 30 września 2022 r.).
- [13] Historia.org.pl, <https://historia.org.pl/2019/12/26/ogrodzieniec-twierdza-ktora-zdecydowala-o-losach-kontynentu-polski-zamek-w-wiedzminie/> (dostęp: 26 września 2022 r.).
- [14] Vogue, <https://www.vogue.pl/a/najpopularniejsze-produkcje-netflixa> (dostęp: 26 września 2022 r.).
- [15] Netflix, <https://top10.netflix.com/tv> (dostęp: 26 września 2022 r.).
- [16] Rzeczpospolita Regiony, <https://regiony.rp.pl/z-regionow/art17662521-ogrodzieniec-szykuje-sie-na-inwazje-fanow-geralta> (dostęp: 26 września 2022 r.).
- [17] Jura 24, <https://jura24.pl/blog/2020/11/05/kopalnia-rud-cynku-i-olowiu-na-jurze-wladze-gmin-oburzone-decyzja-ministerstwa/> (dostęp: 30 września 2022 r.).

STRESZCZENIE i INFORMACJA O AUTORZE

Paweł SZMUC*

ROLA ORLICH GNIAZD W ROZWOJU MIEJSCOWOŚCI NA PRZYKŁADZIE ZAMKU OGRODZIENIEC – WSTĘP DO BADAŃ

Słowa kluczowe: Ogrodzieniec, Podzamcze, Jura Krakowsko-Częstochowska, rozwój miast i wsi, urbanizacja, Orle Gniazdo, zamek, turystyka, ruiny, rola architektury, impuls do rozwoju

Niniejsze opracowanie prezentuje rozważania na temat roli, jaką obecnie dla miejscowości odgrywa Orle Gniazdo. Wykonane badania były prowadzone dla Zamku Ogrodzieniec oraz miejscowości Podzamcze i Ogrodzieniec. Wykonane analizy dotyczyły m.in. historii oraz aktualnego stanu zachowania zamku oraz miejscowości. Ruiny, które objęte są ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków, położone na turystycznym szlaku Orlich Gniazd, zdecydowanie wpływają na rozwój różnych gałęzi związanych z turystyką a co za tym idzie, na zachodzące procesy ekonomiczne. W opracowaniu autor rozważa także, czy i w jakim stopniu docenienie istniejących zasobów kulturowych może być impulsem do rozwoju obszaru zurbanizowanego oraz czy ten impuls niesie ze sobą jakieś zagrożenia a także zastanawia się nad rolą architektury w turystyce.

* mgr inż., Politechnika Krakowska, Szkoła Doktorska, 605464777,
pawel.szmuc@doktorant.pk.edu.pl

Paweł SZMUC*

THE ROLE OF EAGLE'S NESTS IN THE DEVELOPMENT OF A CITY, ON THE EXAMPLE OF THE OGRODZIENIEC CASTLE – INTRODUCTION TO THE RESEARCH

Keywords: Ogrodzieniec, Podzamcze, Kraków and Częstochowa Jura, development of towns and villages, urbanization, Eagle's Nest, castle, tourism, ruins, the role of architecture, impulse to development

This study presents considerations on the role that the Eagle's Nest currently states for the town. Research was carried out for the Ogrodzieniec Castle and the villages of Podzamcze and Ogrodzieniec. The analysis was carried out to, among others, examine the history and current state of preservation of the castle and the town. The ruins, which are subject to conservation protection through an entry in the monument register, located on the tourist trail of the Eagle's Nests, definitely influence the development of various branches related to tourism and, consequently, economic processes. In the study, the author also considers whether and to what extent the appreciation of the existing cultural resources can be an impulse for the development of an urbanized area, whether this impulse carries any threats, and also reflects on the role of architecture in tourism.

* M.Sc. Eng., Cracow University of Technology, Doctoral school, 0048605464777,
pawel.szmuc@doktorant.pk.edu.pl

Piotr WĘGRZYNOWICZ

KRAJOBRAZ ZAPOMNIANY – POTENCJAŁ MIEJSKICH NIEUŻYTKÓW NA PRZYKŁADZIE OBSZARÓW POKOLEJOWYCH

1. Wprowadzenie

1.1. Zarys problemu

W przeszłości o rozwoju miasta w dużej mierze decydowała obecność infrastruktury kolejowej. Systemy tego rodzaju, rozwijane w XIX wieku i I połowie XX wieku w całej Europie zaczęły w kolejnych dekadach po II wojnie światowej, ustępować innym środkom transportu na skutek przemian politycznych, gospodarczych, społecznych i ekonomicznych. Obecnie, mimo gruntownej modernizacji oraz powrotu popularności transportu szynowego, kolej nie pełni już tak istotnej roli czynnika miastotwórczego. Można stwierdzić, że w wielu przypadkach stanowi nawet funkcjonalną barierę dla rozwoju obszarów zurbanizowanych. Opuszczone, rozległe tereny pokolejowe pozbawione zostały użytkowania – ich architektura oraz infrastruktura techniczna uległy w większości przypadków degradacji. Obszary te przez wiele lat nie były ani użytkowane, ani adaptowane do nowych funkcji – popadły w zapomnienie. Skala tego zjawiska może być przytłaczająca, biorąc pod uwagę, że przez ostatnich 30 lat zlikwidowano ¼ długości wszystkich linii kolejowych w Polsce [36]. Problem ten dotyczy zarówno obszarów wiejskich jak i miejskich. Należy się zastanowić zatem, w jaki sposób można zagospodarować te krajobrazy w obliczu wyzwań stojących przed miastami w XXI wieku.

1.2. Pojęcia

Jednoznaczne zdefiniowanie wykorzystywanych w opracowaniu pojęć pozwoli uniknąć rozbieżności w ich interpretacji. Najbardziej istotne wydaje się sprecyzowanie terminów tworzących jego tytuł.

Krajobraz jest szeroko opisywany w literaturze przedmiotu. Niektórzy badacze definiują krajobraz jako obraz oglądanej rzeczywistości, inni przypisują mu także wartość historyczno-symboliczną, a kolejni uwzględniają również związane z nim subiektywne odczucia i emocje [33]. Biorąc pod uwagę podjętą

problematykę, właściwy wydaje się wybór definicji podkreślający przestrzenny wymiar krajobrazu. Bliskie temu założeniu są opisy ujęte w dwóch aktach prawnych. Pierwszym z nich jest Europejska Konwencja Krajobrazowa, gdzie znaleźć można bardzo pojemne określenie krajobrazu jako obszaru postrzeganego przez mieszkańców, którego charakter jest wynikiem działań i interakcji czynników naturalnych i/lub ludzkich [9]. Druga definicja pochodzi z ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 roku, która definiuje krajobraz jako postrzeganą przez ludzi przestrzeń, zawierającą elementy przyrodnicze lub wytwory cywilizacji, ukształtowaną w wyniku działania czynników naturalnych lub działalności człowieka [38].

Jako nieużytki miejskie określa się tereny bezwartościowe z gospodarczego punktu widzenia, zdegradowane ekonomicznie i społecznie [14]. Można je scharakteryzować jako tereny niezagospodarowane w ogóle lub zagospodarowane tymczasowo, częstokroć zawłaszczane przez różnego rodzaju funkcje, jak np. ogrody działkowe czy dzikie parkingi [25].

Obszar kolejowy to zgodnie z ustawą o transporcie kolejowym powierzchnia gruntu określona działkami ewidencyjnymi, na której znajduje się droga kolejowa, budynki, budowle i urządzenia przeznaczone do zarządzania, eksploatacji i utrzymania linii kolejowej oraz przewozu osób i rzeczy [39].

Na obszary pokolejowe składają się elementy likwidowanych obiektów infrastruktury kolejowej, przeważnie związanych z lokalizacją wciąż pozostających w użyciu linii i stacji kolejowych. Mogą one towarzyszyć działającym dworcem kolejowym i wynikają z ograniczenia zapotrzebowania kolei na różne urządzenia obsługujących ruch. Ze względu na zmiany technologiczne likwidowano również stacje postojowe, towarowe i rozrządowe oraz infrastrukturę kolejową znajdującą się na obrzeżach struktur śródmiejskich i przemysłowych. Innym przykładem obszarów pokolejowych są tereny likwidowanych linii i dworców kolejowych stanowiących całe układy przestrzenne wraz z towarzyszącą infrastrukturą [25].

1.3. Cel i metoda pracy

Celem niniejszej pracy jest zaprezentowanie różnych przykładów przekształceń obszarów pokolejowych na świecie oraz ich analiza w kontekście wyzwań, przed jakimi stoją miasta w XXI wieku. W dalszej części, wykorzystując metodę indywidualnych przypadków (case studies) opisano trzy odmienne sposoby zagospodarowania tych przestrzeni. Na tej podstawie sformułowano rekomendacje dotyczące możliwych sposobów wykorzystania obszarów pokolejowych w Polsce służących ich uatrakcyjnieniu, publicznemu udostępnieniu i stworzeniu warunków do eksploracji tych przestrzeni w poszanowaniu dla środowiska przyrodniczego.

2. Stan badań

Opracowania łączące w sobie tematykę krajobrazu oraz infrastruktury kolejowej można ująć w dwie grupy. Pierwsza z nich dotyczy wpływu lokalizacji kolei na jakość i zmiany w krajobrazie, a druga podkreśla znaczenie elementów infrastruktury kolejowej w krajobrazie kulturowym wybranego obszaru.

Wśród autorów prowadzących badania z pierwszej grupy znajdują się między innymi Kenneth Wesley Maddox [26], Sean Zwagerman [42], Ewa Maria Kido [16], Paweł Binkiewicz [5], John R. Stilgoe [35], Janusz Gubański [12], Leo Marx [28] oraz Mariusz Antolak [1]. W drugiej grupie warto odnotować pracę Roberta Koli [18] poruszającą zagadnienia ochrony i konserwacji zabytków na obszarach krajobrazu komunikacji kolejowej. Obiekty kolejowe w krajobrazie Dolnego Śląska opisują między innymi Gubański i Podgórska [11], oraz Marek, Tylman i Żochowska [27]. Temat znaczenia infrastruktury kolejowej w krajobrazie miast podejmuje w swoich badaniach także Konopka [19] oraz Kwasek [24]. Bardzo ciekawą i obszerną publikacją jest pozycja *Krajobraz z koleją. Drogi żelazne Wielkopolski* autorstwa G. Balińskiej, J. A. Balińskiego oraz D. Balińskiej-Ciężki [2]. Warto też zwrócić uwagę na pozostałe publikacje tych autorów, dotyczących architektury obiektów kolejowych lub przekształceń wybranych linii kolejowych. Wśród najnowszych opracowań w tematyce znaczenia elementów infrastruktury kolejowej w krajobrazie kulturowym należy wspomnieć o serii artykułów J. Wesołowskiego w czasopiśmie TTS Technika Transportu Szynowego pt. *Historyczne uwarunkowania tworzenia systemów kolejowych na świecie*, z której ostatni ukazał się w 2020 roku [40]. Warto zapoznać się również z monografią wieloautorską przygotowaną pod redakcją Ewy Łużynieckiej pt. *Dziedzictwo architektoniczne. Zabytki kolejnictwa*, w której między innymi Michał Jerczyński opisuje praktyki i potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego linii kolejowych [15].

Nieżytki w przestrzeni miejskiej były przedmiotem badań m. in.: Dymek [7], Roselli [32], Kornhauser [20] oraz Barison [3]. Na istnienie *krajobrazów zaniechanych* zwrócili uwagę Myczkowski i Wielgus [29], proponując wprowadzenie tej kategorii do rozważań naukowych. Innym, choć zbieżnym znaczeniowo terminem jest *terrains vagues*, rozwinięty przez: Barron i Mariani [4], Gandy [10], Neuman i Zuchowicz [30] oraz Petri [31]. Temat rewitalizacji i przekształceń obszarów pokolejowych podejmują w swoich pracach między innymi: Załuski [41], Skiba [34], Dragan [6], Kimic [17] oraz Kosmowski [21]. Szczególnie interesujące podejście w swoich badaniach prezentuje Jakubowski, który przybliżył pojęcie czwartej przyrody jako dominującej formy na obszarach miejskich nieużytków, w tym obszarów pokolejowych [15]. Przyjmuje się, że niniejsza praca stanowi uzupełnienie stanu badań w tym zakresie.

3. Obszary pokolejowe wobec współczesnych wyzwań

Jednym z głównych wyzwań stojących przed polskimi miastami w XXI wieku jest podjęcie reakcji na kryzys gospodarki przestrzennej przejawiający się między innymi niekontrolowanym rozwojem przestrzennym tych jednostek. W jego wyniku znaczna część powierzchni zurbanizowanej zabudowywana jest w sposób chaotyczny, generujący coraz większe straty gospodarcze i społeczne, ale również przyrodnicze i krajobrazowe [22]. W odpowiedzi na problemy związane z procesem *urban sprawl* stawiane są teorie urbanistyczne takie jak: Transit Oriented Development (TOD), miasto zwarte (miasto kompaktowe) czy zyskująca na popularności w czasie pandemii COVID-19 idea miasta 15-minutowego. Każda z nich zakłada intensyfikację zabudowy wewnątrz miast (w przypadku TOD wzdłuż głównych ciągów transportowych), rewitalizację przestrzeni zdegradowanej oraz mieszanie funkcji terenów miejskich. Działania te sprowadzają się więc do wykorzystania pustych przestrzeni lub przeorganizowania istniejącej tkanki miejskiej.

Innym wątkiem, który zmusza władarzy terenów zurbanizowanych do przeformułowania polityki rozwoju tych jednostek jest konieczność adaptacji do postępujących zmian klimatycznych. Zwiększenie zdolności do reagowania na skutki zmian klimatu wymaga podjęcia działań kształtujących organizację miasta zwiększającą jego potencjał adaptacyjny. Z jednej strony są to działania nastawione na podnoszenie poziomu wiedzy i świadomości mieszkańców oraz skuteczniejsze ostrzeganie obywateli o zagrożeniach, ale także wprowadzanie w przestrzeni miasta rozwiązań technicznych ograniczających zagrożenie związane z ekstremami termicznymi, hydrologicznymi czy anemologicznymi. Działania te wymagają niejednokrotnie wolnej przestrzeni wewnątrz terenów miejskich, dlatego tak istotna jest ochrona terenów cennych przyrodniczo, charakteryzujących się dużą zdolnością adaptacyjną. Poszukiwanie pustych przestrzeni w miastach w celu ich zagospodarowania w duchu idei przytoczonych w dwóch poprzednich akapitach skłania do zainteresowania się w tym kontekście obszarami pokolejowymi. Tereny te są często nieużytkowane lub niewykorzystywane w sposób zgodny z ich pierwotnym przeznaczeniem i wymagają interwencji, dzięki której możliwe będzie osiągnięcie korzyści z ich ponownego wykorzystania.

Siła pustych przestrzeni polega na tym, że mogą stać się wszystkim [13]. Ta uniwersalna zdolność do adaptacji może się jednak okazać niekorzystna, biorąc pod uwagę wyzwania, przed którymi stoją miasta w XXI wieku. Wystąpienie pustego obszaru na terenie silnie zurbanizowanym zazwyczaj rodzi presję jego komercyjnego zagospodarowania. Zjawisko to jest szczególnie widoczne w centrach miast lub w pobliżu węzłów komunikacyjnych, gdzie stopa zwrotu z inwestycji jest największa i niekoniecznie sprzyja budowie obiektów, których głównym założeniem jest dobro publiczne.

Dysharmonijny i zdegradowany krajobraz obszarów pokolejowych przełamany jest silną obecnością zieleni, która w naturalny sposób dokonuje sukcesji na opuszczonych przez człowieka terenach. Taki stan rzeczy skłania ku stwierdzeniu, że mamy do czynienia z rezerwuarem przestrzeni o dużym znaczeniu dla ekologii miejskiej w kontekście *rezylencji* klimatycznej. Ze względu na liniowy i przekrojowy charakter tereny te niejako wprowadzają zieleni do samego centrum obszaru zurbanizowanego. Roślinność wypełniająca obszary pokolejowe, niepodporządkowana człowiekowi, samorzutna i ekspansywna jest jednak błędnie postrzegana jako pozbawiona wartości i niewarta uwagi [37]. Z tego względu, innym rodzajem nacisku jaki dotyczy opuszczonych obszarów jest próba ich uporządkowania, wynikająca z chęci okiełznania dzikiej przyrody i nadania jej formy zgodnej z obowiązującym kanonem tworzenia terenów zieleni urządzonej. Problematyka niewłaściwego zagospodarowania nieużytków miejskich jest szczególnie istotna w kontekście wyzwań klimatycznych stojących przed miastami w XXI wieku. Obszary zurbanizowane są bowiem szczególnie narażone na konsekwencje zmian klimatu, dlatego kluczowe wydaje się podjęcie działań zwiększających ich potencjał adaptacyjny. Z tego względu na nowo odkrywa się znaczenie i potencjał dzikiej roślinności stanowiącej przyrodniczy kapitał miast [8].

Przestrzenie nieużytków mogą ponadto zaspokajać potrzebę obcowania z przyrodą przy dużo niższych nakładach finansowych niż w przypadku sztucznie urządzonych terenów zieleni [23]. Przy nieco większej inwestycji mogą one stać się miejscem rekreacji i wypoczynku lub edukacji ekologicznej, gdyż idealnie nadają się do ekspozycji procesów sukcesji naturalnej. Opuszczone tereny mogą też służyć realizacji polityki zrównoważonej mobilności poprzez tworzenie nowych traktów spacerowych lub dróg rowerowych. Znaczenie dostępności przestrzeni publicznych z dużym udziałem zieleni znacznie wzrosło w czasie pandemii od 2020 r.

Potencjał obszarów pokolejowych tkwi w ich możliwości adaptacyjnej oraz w dzikiej roślinności, która w dużej mierze wypełnia tę przestrzeń. Nie podejmując w nich żadnych działań inwestycyjnych, oddajemy ten teren naturze, która sama przyjmuje najkorzystniejszą dla siebie formę. Sukcesji naturalnej mogą też towarzyszyć działania związane z rozwojem edukacji ekologicznej i w związku z tym, częściowego udostępnieniu tych krajobrazów. Ten opuszczony teren może też być miejscem dla rozwiązań technicznych ograniczających zagrożenie klimatyczne powodowanych ekstremami termicznymi, hydrologicznymi czy anemologicznymi (np. ogrody deszczowe). Liniowy charakter obszarów pokolejowych sprzyja potencjalnej lokalizacji dróg rowerowych i pieszych, które mogą przyczynić się do zmian w przyzwyczajeniach transportowych mieszkańców i promować zdrowy tryb życia.

Rewitalizacja terenów pokolejowych jest jednak procesem złożonym, wymagającym odniesienia do wielu aspektów. Po pierwsze, obecność licznych i charakterystycznych obiektów w ich przestrzeni stanowi unikatową, zabytkową wartość, która powinna zostać zachowana. Po drugie, tereny pokolejowe mogą służyć prawidłowemu funkcjonowaniu i rozwoju współczesnych miast w aspektach społecznym, gospodarczym i przyrodniczym. Rewitalizacja obszarów pokolejowych może wpływać pozytywnie na podniesienie jakości życia mieszkańców, w zgodzie z ideą zrównoważonego rozwoju. W wielu miastach europejskich udaje się te cele realizować kompleksowo. Współczesne trendy rewitalizacji terenów przemysłowych, w tym pokolejowych, wskazują że prowadzona jest ona w kierunku tworzenia ogólnodostępnych terenów rekreacyjnych, gdzie wątki kulturowe, społeczne i przyrodnicze rozwijane są w szczególny sposób [17].

4. Przykłady zagospodarowania obszarów pokolejowych

Przekształcenie obszarów pokolejowych w przestrzeń atrakcyjną dla użytkowników i jednocześnie uwzględniającą potrzeby adaptacji miasta do zmian klimatycznych to trudne, wymagające kompromisów zadanie. Przedstawiono w tym miejscu przykłady trzech udanych przedsięwzięć rewitalizacyjnych różniących się między sobą formą, głównymi założeniami projektowymi, lokalizacją, a także dostępnością publiczną. Ich krótka charakterystyka została przedstawiona w tabeli (tab. 1).

Natur-Park Schöneberger Südgelende to park o powierzchni 18 ha, położony w dzielnicy Schöneberg w Berlinie. W tym miejscu 1875 roku uruchomiono dworzec towarowy Tempelhof, na którym do 1952 roku przegrupowywano wagony i zestawiano pociągi. Od tego czasu, na kilka kolejnych dekad obszarem tym zawiądnęła natura, tworząc siedliska dla wielu rzadkich, zagrożonych roślin i zwierząt. W 1995 roku teren przekazano miastu, które chcąc udostępnić tę wyjątkową naturalną oazę społeczeństwu, rok później rozpoczęło budowę parku. Dziś teren ten jest mozaiką przyrody, kolejowego krajobrazu kulturowego i obiektów sztuki. Około jedna trzecia terenu została przeznaczona pod rezerwat przyrody, a pozostałe tereny jako obszar ochrony krajobrazu [17]. Znajdujące się tu cenne zbiorowiska roślinne stanowią pole dla badań naukowych nad procesem naturalnej sukcesji na obszarach pokolejowych. Ekosystem parku łączy się z innymi terenami zieleni w mieście. Istotnym elementem założenia jest kolejowy krajobraz kulturowy wyraźnie kontrastujący z krajobrazem dzikiej, spontanicznie ukształtowanej przyrody. Utrzymano i poddano konserwacji wybrane pozostałości infrastruktury kolejowej m. in. dominującą nad parkową przestrzenią wieżę ciśnień. Niektóre obiekty zachowano i w celu wykorzystania jako pomieszczenia administracyjne lub wystawiennicze. O kolejowej

przeszłości skutecznie przypomina eksponowana na torach stara lokomotywa oraz wiele ścieżek pieszych wytyczonych po zachowanych torach kolejowych.

Tabela 1. Przykłady zagospodarowania obszarów pokolejowych. Źródło: opracowanie własne

Table 1. Examples of the development of post-railway areas

Nazwa	Lokalizacja	Rozmiar	Dostępność	Forma ochrony przyrody
Natur-Park Schöneberger Südgelände	Berlin (Niemcy)	18 ha	częściowo ograniczona	rezerwat przyrody, obszar ochrony krajobrazu
Petite Amazonie	Nantes (Francja)	18 ha	ograniczona (wstęp płatny dla limitowanej liczby osób)	obszar Natura 2000
Rail Corridor	Singapur	173 ha	bez ograniczeń	rezerwat przyrody

Źródło: opracowanie własne

Source: own study

Petite Amazonie była pierwotnie rozległą terasą zalewową wzdłuż Loary. Pod koniec XIX wieku teren ten został odizolowany od reszty miasta poprzez tory kolejowe prowadzące do stacji Nantes. W czasie II wojny światowej obszar ten był silnie bombardowany, w wyniku czego powstało wiele kraterów i zagłębień terenu, które później wypełniła woda tworząc małe stawy. Od tego momentu obszarem zawiładnęła przyroda i dziś tworzy unikatową oazę natury w samym centrum miasta. Nazwa „Petite Amazonie” nie jest przypadkowa. Ten obszar jest bardzo bogaty pod względem flory i fauny i z tego względu został włączony do programu Natura 2000. „Mała Amazonka” jest zamknięta dla publiczności. Obszar ten jest bardziej chroniony przed intruzami dzięki jego bagnistemu środowisku niż przez otaczające go nasypy kolejowe. Wycieczki z przewodnikiem ograniczono do małych grup (nie większych niż piętnaście osób) i są organizowane od maja do października przez Ligę Ochrony Ptaków.

Rail Corridor to 24-kilometrowa droga, która przez prawie sto lat prowadziła pociągi z Półwyspu Malezyjskiego do Singapuru przecinając wyspę wzdłuż osi północ-południe. W 2011 roku spółka kolejowa KTM będąca wówczas własnością rządu Malezji zaprzestała działalności, a tereny kolejowe wróciły z powrotem do rządu Singapuru, który obecnie przekształca je w zieloną przestrzeń do rekreacji i drogę rowerową. Obecnie (2022 r.) oddano do użytku centralny odcinek korytarza o długości sześciu kilometrów, na którym znajdują się odrestaurowane, charakterystyczne mosty i budynki kolejowe. Oprócz bujnych krajobrazów naturalnych, korytarz kolejowy jest również znany z bogatego dziedzictwa kulturowego. Po ukończeniu całego projektu powstanie komfortowe połączenie pieszo-rowerowe łączące dostępną zieloną przestrzeń w Singapurze, obszary chronione oraz miejsca rekreacji i usług. Korytarz

znajduje się w bliskiej odległości od głównych, istniejących i przyszłych inwestycji miejskich.

Wszystkie wymienione przykłady łączy wspólna przeszłość związana z funkcjonowaniem na tych terenach infrastruktury kolejowej. Pierwszy z nich dotyczy powstania ogólnodostępnego parku, w którym zachowano relikty krajobrazu kolejowego, a część przestrzeni pozostawiono procesom naturalnej sukcesji. Drugi przykład dotyczy stworzenia wewnątrz obszarów pokolejowych parku, który nie jest udostępniany publicznie i poza nielicznymi wyjątkami stanowi enklawę dzikiej przyrody w centrum miasta. Ostatni przykład pokazuje przekształcenie dawnej linii kolejowej na drogę rowerową biegnącą wzdłuż terenów zieleni i łączącą ważne punkty na mapie silnie zurbanizowanego obszaru. Te trzy różne podejścia stanowią przykładową skalę możliwości adaptacji obszarów pokolejowych z naciskiem na wykorzystanie spontanicznie rozwijającej się na opuszczonych terenach dzikiej przyrody.

5. Wnioski i podsumowanie

Zaprezentowane w poprzedniej części różne sposoby zagospodarowania obszarów pokolejowych stanowią zbiór cennych wskazówek dla potencjalnych przekształceń podobnych terenów w Polsce. Analizując charakterystykę przytoczonych przykładów oraz cechy obszarów pokolejowych opisane w rozdziale 3. sformułowano kilka rekomendacji służących wyznaczeniu kierunków możliwych przemian.

1. Obszary pokolejowe charakteryzuje najczęściej wysoki stan degradacji, brak harmonii i porządku, dlatego należy traktować tę przestrzeń jako potencjalny obszar problemowy wymagający interwencji/działań rewitalizacyjnych.
2. Funkcjonowanie pustych i niezagospodarowanych przestrzeni w centrum miasta może być jego potencjałem rozwojowym w wielu aspektach, jeśli ta szansa jest dostrzegana przez osoby zarządzające miejską przestrzenią.
3. Rozmiar i kształt obszarów pokolejowych objętych działaniami rewitalizacyjnymi determinuje wybór obiektów jakie mogą zostać na tym terenie zrealizowane: ogrody kieszonkowe, sąsiedzkie, deszczowe, place zabaw, miejsca rekreacji, parki linearne, drogi rowerowe, szlaki piesze, korytarze ekologiczne.
4. Przekształcenia obszarów pokolejowych powinny uwzględniać funkcjonowanie systemu terenów zieleni w mieście, tworząc nowe korytarze rekreacyjne i ekologiczne.
5. Obszary pokolejowe mogą stać się ważnym elementem edukacji ekologicznej mieszkańców, ponieważ zapewniają możliwość obserwacji naturalnej sukcesji przyrodniczej.

6. Obszary pokolejowe o słabej dostępności mogą stać się miejscem naturalnej sukcesji o ograniczonej lub wykluczonej możliwości eksploracji przez człowieka.
7. Obszary pokolejowe mogą być miejscem podkreślenia znaczenia kolejowego krajobrazu kulturowego i zmian jakie dotyczyły tej infrastruktury oraz jej postrzegania na przestrzeni wieków.

Wykorzystanie niezagospodarowanych przestrzeni obszarów pokolejowych może stanowić ważny impuls rozwojowy dla zdegradowanych fragmentów miast. Stworzenie w tych miejscach nowoczesnych, bezpiecznych i estetycznych przestrzeni publicznych będzie pozytywnie oddziaływać na ich otoczenie, przyciągając nowych użytkowników. Dbłość projektowa o aspekt przyrodniczy, odpowiednia informacja o podejmowanych działaniach oraz akcje edukacyjne uświadamiające znaczenie dzikiej przyrody w ekosystemie miasta pozwoli zrozumieć mieszkańcom to nieoczywiste piękno i wartość przyrody nieużytków miejskich. Podejmowanie takich działań zwiększa dodatkowo możliwość adaptacji miast do zmian klimatycznych i poprawia jakość życia jego mieszkańców, przyczyniając się tym samym do realizacji głównych wyzwań stojących przed miastami XXI wieku.

Literatura

- [1] Antolak M.: Przekształcenia układu komunikacyjnego i ich wpływ na kształtowanie krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda, *Architektura Krajobrazu* nr 3/2011, s. 23-30.
- [2] Balińska G., Baliński J. A. i Balińska D.: *Krajobraz z koleją. Drogi żelazne Wielkopolski*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2011.
- [3] Barison M.: O architektonicznej przestrzeni po-między, *Autoportret* nr 3/66, 2019, s. 88-94.
- [4] Barron P., Mariani M.: *Terrain vague: Interstices at the Edge of the Pale*. Routledge. London 2014.
- [5] Binkiewicz P.: Infrastruktura kolejowa a krajobraz na wybranych przykładach z Dolnego Śląska. *Problemy Ekologii Krajobrazu* 17/2006, s. 205-215.
- [6] Dragan W.: Perspektywy przekształceń funkcji obiektów i terenów pokolejowych jako szansy rozwoju dawnych ośrodków kolejowych na przykładzie Nowych Skalmierzyc i Sosnowca Maczek, *Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk Zeszyt* 266, 2017, s. 105-124.
- [7] Dymek D.: Działki bez działkowców. *Autoportret* nr 3/66, 2019, s. 32-37.
- [8] Dymek, D.: Przyrodniczy kapitał miast. *Autoportret* nr 68, 2020, s. 32-39.
- [9] Europejska Konwencja Krajobrazowa z dnia 20 października 2000 r.
- [10] Gandy M.: Unintentional landscapes. *Landscape Research* 41(4) /2016, s. 433-440.
- [11] Gubański J., Podgórska E.: Przepawy kolejowe w krajobrazie doliny Bystrzycy. *Architektura Krajobrazu* 4/2009, strony 52-63.

- [12] Gubański J.: Nieczynne linie kolejowe na obszarach o wysokich walorach krajobrazowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 10/2008, s. 186-196.
- [13] Gzell S., Świeżewska K.: Zarządzanie chaosem. Koncepcja tymczasowego wykorzystania przestrzeni w mieście. Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN nr 259/2015, s. 143-158.
- [14] Jakubowski K.: „Piękno nieoczywiste”. Rola miejskich nieużytków w kształtowaniu nowej kategorii parków miejskich, *Przestrzeń i Forma* nr. 24/2, 2015, s. 145-162
- [15] Jerczyński, M.: Ochrona krajobrazu kulturowego linii kolejowych - praktyka i potrzeby. (w:) Łużyniecka E.: Dziedzictwo architektoniczne, zabytki kolejnictwa, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, s. 34-45, Wrocław 2020.
- [16] Kido E. M.: Railway Landscape Design and Relationship with Form, Function and Aesthetic. *Japan Railway and Transport Review* 45, 2006, s. 22-30.
- [17] Kimic K.: Rewitalizacja infrastruktury terenów pokolejowych w kierunku tworzenia ogólnodostępnych terenów wypoczynkowych na przykładzie Berlina. *ARCHAEOLOGICA HEREDITAS* 15/2018, s. 21-29.
- [18] Kola R.: Zabytkowy krajobraz obszarów komunikacji kolejowej. Z zagadnień ochrony i konserwacji. *Ochrona Zabytków* 1-2/2003, s.182-201.
- [19] Konopka M.: Węzeł kolejowy Głuchołazy w krajobrazie miasta. *Architektura Krajobrazu* 2/2010, s. 72-78.
- [20] Kornhauser J.: O miejscach które już nie są i których jeszcze nie ma. *Autoportet*, 3/66, 2019, s. 56-59.
- [21] Kosmowski P.: Rewitalizacja miejskich terenów pokolejowych. Przykład Lipska, *Studia Miejskie* 28/2020, s. 87-98.
- [22] Kowalewski A., Markowski T., Śleszyński P.: Kryzys polskiej przestrzeni. Źródła, skutki i kierunki działań naprawczych, Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. Warszawa 2020.
- [23] Kühn N.: Intentions for the Unintentional Spontaneous Vegetation as the Basis for Innovative Planting Design in Urban Areas. *Journal on Landscape Architecture* 1(2), 2006, s.46-53.
- [24] Kwasek, M.: Zabytkowa infrastruktura kolejowa jako potencjał krajobrazu kulturowego. (w:) Opałka P., Opałka A.: Rewitalizacja krajobrazu kulturowego: szanse i zagrożenia, Wydaw. Uniwersytetu Opolskiego, Nysa, Opole 2020.
- [25] Lorens P.: Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast, Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk 2009.
- [26] Maddox K. W.: *Intruder into Eden: The train in the nineteenth-century American landscape.* Columbia University. ProQuest Dissertations Publishing, New York 1999
- [27] Marek A., Tylman I., Żochowska M.: Kolej w Dolinie Białej Łądeckiej jako niewykorzystany element krajobrazu kulturowego, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* 18/2012, s. 116-129.
- [28] Marx L.: *The Railroad-in-the-Landscape: An Iconological Reading of a Theme in American Art.* Cambridge University Press 2009.
- [29] Myczkowski Z., Wielgus K.: Krajobrazy zaniechane. *Czasopismo Techniczne Architektura* R. 104, z. 5-A, 2007, s. 179-181.

- [30] Neuman M., Zuchowicz Z.: Terrain vague w Polsce. Nieoczywisty potencjał terenów porzuconych. Fundacja im. S. Kuryłowicza 2019.
- [31] Petri J.: Under construction: Urban practices of terrain vague in Upper Silesia. *Acta universitatis lodziensis, folia philosophica. Ethica – aesthetica – practica* 33, 2019, s. 65-74.
- [32] Roselli S.: Między architekturą a "nową naturą". *Autoportet* nr 3/66, 2019, s. 38-43.
- [33] Sas-Bojarska A.: Przewidywanie zmian krajobrazowych w gospodarowaniu przestrzenią z wykorzystaniem ocen oddziaływania na środowisko na przykładzie transportu drogowego, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2006.
- [34] Skiba M.: Przekształcenie nieczynnej linii kolejowej w promenadę w Zielonej Górze, *Architektura Krajobrazu* 1/2009, s. 49-53.
- [35] Stilgoe J. R.: Train time. Railroads and the Imminent Reshaping of the United States Landscape, University of Virginia Press, Charlottesville and London 2007.
- [36] Trammer K.: Ostre cięcie. Jak niszczone polską kolej. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2019.
- [37] Trzaskowska E.: Zbiorowiska synantropijne - niedoceniony potencjał współczesnych miast. *Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum* nr 10 (3), 2011, s. 55-66.
- [38] Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. 2003 Nr 80 poz. 717, art. 2, pkt. 16e
- [39] Ustawa z dnia 28 marca 2003 r. o transporcie kolejowym, Dz. U. 2003 Nr 86 poz. 789, art. 4, pkt 1
- [40] Wesołowski J.: Spuścizna pokolejowa w przestrzeni. Historyczne uwarunkowania tworzenia systemów kolejowych na świecie (9). *TTS Technika Transportu Szynowego R.* 27, nr 11/2020, s. 18-23.
- [41] Załuski D.: Tereny pokolejowe PKP S.A. – szanse i możliwości przekształceń na nowe funkcje miejskie. W J. W. (red.), *Przestrzenne aspekty rewitalizacji - śródmieścia, blokowiska, tereny poprzemysłowe, pokolejowe i powojkowe* s. 199-242, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2009
- [42] Zwagerman S.: The View from the Train: The Southern Pacific Railroad and the Construction of the California Landscape. *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, vol. 13, no. 1, 2006, s. 65-81.

STRESZCZENIE I INFORMACJA O AUTORZE

Piotr WĘGRZYNOWICZ*

KRAJOBRAZ ZAPOMNIANY – POTENCJAŁ MIEJSKICH NIEUŻYTKÓW NA PRZYKŁADZIE OBSZARÓW POKOLEJOWYCH

Słowa kluczowe: obszar pokolejowy, dzika przyroda, rewitalizacja, krajobraz, nieużytki

Dawniej, funkcjonowanie infrastruktury kolejowej determinowało rozwój obszarów zurbanizowanych. Obecnie można stwierdzić, że w wielu przypadkach obszary kolejowe stanowią funkcjonalną barierę w rozwoju miasta, która negatywnie oddziałuje na otoczenie. Problem ten jest jeszcze bardziej widoczny w miejscach, gdzie pierwotna funkcja komunikacyjna nie jest już realizowana, linia kolejowa została zlikwidowana, a jej przestrzeń pozostawiono samej sobie. Obszar ten charakteryzuje spontanicznie rozwijająca się dzika przyroda. Głównym celem tego opracowania było zaprezentowanie różnych przykładów przekształceń obszarów pokolejowych na świecie oraz ich analiza w kontekście wyzwań, przed jakimi stoją miasta w XXI wieku. Przy użyciu metody indywidualnych przypadków przedstawiono sposoby przekształceń terenów pokolejowych z Berlina, Nantes i Singapuru. Analiza ich opisów skłania do wniosku, że właściwe wykorzystanie obszarów pokolejowych może wpłynąć pozytywnie na zdolność adaptacji miast do zmian klimatycznych oraz podnieść jakość życia mieszkańców poprzez dostarczenie zielonych, bezpiecznych i atrakcyjnych przestrzeni publicznych.

* mgr inż., Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej, ul. Rakowicka 27 30-510 Kraków, +12 2937420, wegrzynp@uek.krakow.pl

Piotr WĘGRZYNOWICZ*

THE FORGOTTEN LANDSCAPE – THE POTENTIAL OF URBAN WASTELANDS ON THE CASE OF POST-RAILWAY AREAS

Keywords: post-railway area, wild nature, revitalization, landscape, wastelands

In the past, the functioning of the railway infrastructure determined the development of urbanized areas. Currently, it can be concluded that in many cases railway areas constitute a functional barrier to the development of the city and have a negative impact on the surroundings. This problem is even more visible in places where the original communication function is no longer realized, the railway line has been liquidated and its space is left to itself. The area is characterized by wild nature that spontaneously develops. The main goal of this study was to present various examples of transformations of post-railway areas in the world and to analyse them in the context of the challenges faced by cities in the 21st century. The methods of transforming the post-railways areas from Berlin, Nantes and Singapore were presented using the method of individual cases. The analysis of their descriptions leads to the conclusion that the proper use of post-rail areas can positively affect the ability of cities to adapt to climate change and improve the quality of life of residents by providing green, safe and attractive public spaces.

* M.Sc. Eng., Cracow University of Economics, Department of Socio-Economic Geography, Rakowicka 27 30-510 Kraków, +12 2937420, wegrzynp@uek.krakow.pl

Piotr WINDAK

PRZEMIANY PRZESTRZENI PRODUKCJI ROLNICZEJ A ROZWÓJ DUŻYCH MIAST POLSKI

1. Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego artykułu jest rolnictwo w miastach ze szczególnym uwzględnieniem dużych miast Polski, przede wszystkim Krakowa, Opola, Rzeszowa i Warszawy. Celem pracy jest analiza struktury przestrzennej terenów miejskich o przeważającej funkcji produkcji rolniczej i jej przemian. Zakres czasowy pracy jest zmienny dla wyżej wskazanych miast i wynika z dostępności danych na temat gospodarowaniu gruntami. Na podstawie dostępnej literatury przedstawiono dane dotyczące powierzchni użytków rolnych i form użytkowania przestrzeni rolniczych dla Krakowa od 1848 r., dla Opola od 1972 r., dla Rzeszowa od 1849 r., a dla Warszawy od 1970 r., co pozwoliło na pokazanie historycznych zmian w przestrzeni wybranych miast. Przeanalizowano również współcześnie dostępne źródła publikowane w opracowaniach statystycznych i literaturowych dotyczące gospodarowania użytkami rolnymi w miastach, co pozwoliło na dokładne zobrazowania zmian w użytkach rolnych pod koniec XX i w XXI wieku, szczegółowo opracowano dane z lat: dla Krakowa 1994-2020, dla Opola i Rzeszowa 1995-2017, a dla Warszawy 1995 – 2020.

2. Działalność rolnicza w miastach

Miasto to wytwór działalności ludzkiej, którego wygląd i charakter zmieniają się na przestrzeni lat. W oddalonych od siebie częściach globu wyobrażenia o tym czym jest miasto, a co nim nie jest, są różne. W starożytności niektóre miasta były zaludnione w przeważającej części przez rolników i patrząc na nie z dzisiejszej perspektywy, według dzisiejszych definicji, zapewne nie zostałyby one zaklasyfikowane do kategorii miast. K. Dziewoński [5] zdefiniował miasto jako ukształtowany historycznie typ osiedla, wyznaczony istnieniem konkretnej społeczności lokalnej, skoncentrowanej na pewnym obszarze o odrębnej organizacji, uznanej i określonej prawnie oraz wytwarzającej

w ramach swej działalności zespół trwałych urządzeń materialnych o specyficznej fizjonomii, którą uznać można za odrębny typ krajobrazu.

Rolnictwo jest podstawową formą działalności człowieka, która zmierza do wytworzenia żywności, ale również surowców i materiałów potrzebnych do innych celów, poprzez uprawę roślin i chów zwierząt przy wykorzystaniu dostępnych technik produkcji i zasobów przyrody. Jest to jedna z najstarszych i najbardziej powszechnych form aktywności człowieka – w wielu krajach podstawowa gałąź gospodarki narodowej. Rolnictwo jest uzależnione od warunków przyrodniczych, ale uzależnienie to zmniejsza się wraz z postępem techniki, zmianami stosunków ekonomicznych, społecznych oraz kulturowych [26]. We współcześnie kształtowanych przestrzeniach miast zauważalny jest powrót do działalności rolniczej. Wynika to przede wszystkim ze zmian społecznych i panującej mody. Społeczności miejskie zauważają potrzebę bezpośredniego kontaktu z zielenią w jej różnych formach – parki miejskie, parki kieszonkowe, lasy miejskie, ale również przestrzenie rolnictwa i ogrodnictwa miejskiego, czy ogrody społeczne. Ludzie żyjący w oderwaniu od środowiska przyrodniczego zauważają, że nie mają wpływu, ani nie wiedzą w jaki sposób produkowane jest ich jedzenie. Dodatkowo – podejmując działania związane z rolnictwem miejskim mają poczucie, że zgodnie z panującą modą żyją w bardziej ekologiczny sposób, mają wpływ na zmiany klimatu, czy są bardziej etyczni. Poza granicami Polski trend na uprawianie warzyw i owoców oraz hodowlę zwierząt w miastach jest znacznie bardziej rozpowszechniony, niż w naszym kraju i przyjmuje formę najczęściej uprawy doniczkowej na balkonach i tarasach oraz współdzielenia upraw na terenach miejskich w formie spółdzielni. Uprawy rolnicze na terenach miejskich mogą dzisiaj przyjmować bardziej nowoczesną formę – rośliny produkowane są w specjalnych budynkach metodami hydroponiki i aeroponiki.

W zależności od akceptacji rolnictwa w miastach przez mieszkańców oraz władze miejskie, struktura przestrzenna miejskich jednostek osadniczych oraz typy prowadzonej działalności rolniczej mogą znacznie się różnić. Wyróżnia się trzy główne typy rolnictwa miejskiego:

1. uprawa roślin prowadzona w ziemi, na otwartej przestrzeni w gruncie rodzimym oraz hodowla zwierząt w zabudowaniach typu wiejskiego;
2. uprawa roślin sadzonych w ziemi oraz hodowla zwierząt realizowana przy wykorzystaniu rozwiązań technologicznych zapewniających optymalne warunki środowiska wewnątrz budynku;
3. produkcja roślin w budynkach, bez wykorzystania ziemi przy użyciu wyspecjalizowanych technologii bazujących na stworzeniu odpowiednich warunków do wzrostu roślin [8].

Najczęściej spotykane w polskich miastach są pozostałości jeszcze niezurbanizowanych terenów po dawnych obszarach wiejskich, które zostały wchłonięte przez przyłączanie nowych przestrzeni do miasta. Na tych obszarach

gospodarka rolna jest prowadzona w tradycyjny, wiejski sposób i ma formę uprawy zbóż, warzyw lub owoców, najczęściej na rozdrobionych działkach rolnych.

W miejscach, gdzie produkcja rolnicza jest wkomponowywana w istniejącą strukturę, przyjmuje ona bardziej nowoczesne formy, takie jak ogrody społeczne, rolnictwo wertykalne, uprawa i hodowla na zielonych dachach, czy produkcja rolnicza w specjalnie przygotowanych budowłach nowoczesnymi technikami.

Ogród społeczny to forma uprawy ziemi i hodowli zwierząt przez wspólnotę mieszkańców zaangażowanych w taką inicjatywę. Ogród ma charakter otwarty, każdy może być częścią społeczności biorącą udział w przedsięwzięciu. Osoby nie biorące udziału w uprawie mogą w takich miejscach zakupić produkty rolnicze, najczęściej za pomocą przedpłaconego abonamentu. Grunty, na których tworzone są ogrody społeczne najczęściej lokalizowane są na terenach, których właścicielem jest gmina, a przy ich utrzymaniu i pielęgnacji często pomagają miejskie jednostki zajmujące się zielenią.

Rolnictwo wertykalne to hodowla roślin w sposób pionowy, w których hodowla roślin odbywa się jedna nad drugą, co służy optymalizacji wykorzystania przestrzeni zajmowanych przez uprawy. Hodowla ta może być zlokalizowana na ścianach budynków lub na specjalnie przygotowanych konstrukcjach. Zielone dachy to elementy konstrukcyjne budynków zarówno mieszkalnych, jak i usługowych, prywatnych i publicznych. Przystosowane są one już w fazie procesu projektowego i budowlanego do pełnienia funkcji terenu aktywnego biologicznie. Konstrukcje dachów są różnorodne co wynika z wielu możliwości uprawy roślin i zwierząt (uprawa intensywna i ekstensywna, hodowla roślin w gruncie na dachu lub w donicach). Produkcja rolnicza w specjalnie przygotowanych budowłach nowoczesnymi technikami najczęściej zlokalizowana jest w zaadaptowanych budynkach przemysłowych i halach magazynowych lub w takich, które od początku inwestycji są zaplanowane i przygotowane poprzez rozwiązania technologiczne do uprawy roślin. W takich inwestycjach produkcja żywności odbywa się zazwyczaj przy pomocy hydroponiki lub aeroponiki. Hydroponika to uprawa roślin, w której czerpią one składniki odżywcze z pożywki rozpuszczonej w wodzie, zaś aeroponika to uprawa roślin odżywiających się aerozolem rozpylonym w powietrzu.

Wiele rozwiązań jest stosowanych do prowadzenia rolnictwa miejskiego. Trend związany z zachowywaniem oraz wprowadzaniem terenów produkcji rolniczej w przestrzeniach silnie zurbanizowanych nabiera popularności. Do zrealizowanych koncepcji można zaliczyć Paryskie Kultury Ogrodowe (przedsięwzięcie związane z uprawą roślin na ponad 100 hektarach paryskich dachów) [23], Krakowskie Ogrody Społeczne (obecnie istnieje 11 takich ogrodów w Krakowie a projekt nadal jest rozwijany i silnie wspierany przez Zarząd Zieleni Miejskiej) [16], wertykalne uprawy warzyw w Moskwie (startup Lokalne Korzenie w latach 2018-2021 zrealizował 10 inwestycji, których roczna

produkcja ma wynieść 1000 ton warzyw liściowych) [19], uprawa roślin w biurowcu firmy Pasona w Tokio (ta japońska korporacja zamieniła swój biurowiec na farmę miejską, w którym pracownicy firmy uprawiają między innymi ryż, pomidory czy papaję) [1]. Dodatkowo w najbliższym czasie planowane są nowe inwestycje w przestrzeni produkcji rolniczej w miastach a urbaniści posuwają się co raz dalej w swoich fantazyjnych projektach wprowadzania upraw do przestrzeni zurbanizowanych. Warto zwrócić uwagę na koncepcje rozwiązań przyszłości dotyczących agrourbanistyki takie jak: Miasto Świń duńskiej pracowni MVRDV (koncepcja 76 wież do hodowli świń i produkcji wieprzowiny, w pełni zautomatyzowana i obsługiwana przez roboty) [27], Plug out (koncepcja farmy wertykalnej zlokalizowane na Manhattanie w istniejącym otoczeniu urbanistycznym, samowystarczalne, produkującej żywność, energię oraz recyklingującą odpady i ścieki) [27], Urban Farm Urban Barn (koncepcja stworzenia farm miejskich na terenach wymagających rewitalizacji w Bangkoku) [27] i wiele innych.

3. Przestrzenie rolnicze jako element struktury przestrzennej miast

Miasto jako ukształtowana jednostka osadnicza posiada swoją strukturę prawną, fizjonomiczną, funkcjonalną i społeczną, które mają wpływ na strukturę przestrzenną miast. Struktura przestrzenna miast przejawia się w różnorodnych podziałach: między innymi administracyjnym; podziale na centrum i peryferie, dzielnice, systemy transportu, systemy inżynieryjne; podziale na przestrzenie publiczne, grupowe i prywatne, czy podziale na rejony i obszary, granice i krawędzie, drogi i przejścia, węzły i punkty centralne oraz dominanty [3]. Jako podstawę przyjmując charakter zagospodarowania terenu miasta wyróżnić można cztery typy terenów miejskich, które są wynikiem syntezy funkcjonalnego użytkowania ziemi miasta: tereny wybitnie miejskie w pełni wykształcone, tereny miejskie wykształcone, tereny miejski częściowo wykształcone oraz tereny miejskie niewykształcone [12]. Struktura przestrzenna miast może być również dzielona ze względu na rozmieszczenie działalności miejskich, w takim podziale można wyróżnić: tereny zainwestowane, w których skład wchodzi tereny mieszkaniowe, usługowe, produkcyjne, komunikacyjne, zieleni i rekreacji oraz tereny niezainwestowane – użytki rolne, lasy, wody i nieużytki [25].

Elementem struktury przestrzenno-funkcjonalnej miast są przestrzenie zielone (tereny aktywnie biologicznie) – polskie akty prawne nie definiują jednoznacznie przestrzeni zielonych, jednak problematyka zieleni na terenach zurbanizowanych była wielokrotnie omawiana i charakteryzowana w polskiej literaturze naukowej. Specjaliści podkreślają, że istnienie terenów zieleni w miastach jest konieczne. Zieleni miejska ma funkcje środowiskotwórcze,

ekologiczne, zdrowotne, powinna być stymulatorem rozwoju i jakości życia oraz tworzyć miejsca o trwałej wartości [4]. Coraz częściej zamiast określeń przestrzeni zielonych czy terenów aktywnych biologicznie stosuje się określenie zielona infrastruktura, rozumiana jest ona jako strategicznie zaplanowana sieć oraz cel strategiczny urbanistyki o przestrzennie spójnej strukturze wielofunkcyjnych elementów terenów zielonych. Tereny rolne pełniące szereg ważnych funkcji w przestrzeniach miejskich stanowią też ważny komponent zielonej infrastruktury miasta [2]. Przestrzenie rolnicze w strukturze miasta mogą pełnić rolę przestrzeni nastawionych na realizację potrzeb bytowych powiązanych z wyżywieniem mieszkańców miast, mieszanych przestrzeni produkcyjnych oraz przestrzeni nastawionych na realizację pewnych rynkowych potrzeb wolnego handlu. Lokalizacja przestrzeni produkcji rolniczej w tkance urbanistycznej zależy od uwarunkowań fizjograficznych, przestrzennych i społecznych. Mogą się one znajdować w terenach otwartych (szczególnie na obszarach peryferyjnych miast), stanowić fragment obiektu lub jego zewnętrzną osłonę. Farmy miejskie lokalizowane są między lub obok otaczającej zabudowy; na lub przy obiekcie architektonicznym (ulożone w zewnętrznej powłoce obiektu – na dachach, balkonach lub na ścianach); pod budynkiem (produkcja rolna w podziemiach) lub w budynkach, gdzie produkcja rolnicza może odbywać się zarówno wertykalnie jak i horyzontalnie [9].

Warto zaznaczyć, że przestrzenie produkcji rolniczej, aby efektywnie wykorzystywać zagospodarowany obszar powinny łączyć w sobie również inne funkcje umożliwiające mieszkańcom bezpośredni kontakt z tym typem terenów zielonych, przy okazji realizowania innych aktywności. Przestrzenie takie mogą być uzupełnione o funkcje sportu i rekreacji, kultury, gastronomii – restauracje wykorzystujące wyhodowane na miejscu warzywa i owoce, handlu – sprzedaż detaliczna i hurtowa, naukowe, biurowe, hotelowe oraz przestrzenie publiczne [8].

4. Rolnictwo jako element infrastruktury krytycznej w miastach

Powiększający się w ostatnich latach zakres potencjalnych i ewoluujących zagrożeń wpływa na zmiany w podejściu i postrzeganiu infrastruktury krytycznej. Istota złożonych systemów infrastruktury krytycznej dostrzegana jest zazwyczaj dopiero wtedy, gdy zagrożone jest poczucie bezpieczeństwa obywateli oraz funkcjonowanie gospodarki państwa. Zgodnie z art. 3 pkt. 2 ustawy z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym system zaopatrzenia w żywność oraz powiązane ze sobą obiekty zapewniające funkcjonowanie tego systemu są krytyczne dla zapewnienia bezpieczeństwa obywateli i państwa. Konflikty zbrojne, ataki terrorystyczne czy zdarzenia wywołane przez siły natury jakich doświadczyła ludność wielu państw w ostatnich latach, zwracają uwagę, że zaopatrzenie w żywność to istotny problem w trakcie trwania sytuacji

wyjątkowej. Zakłócenie działania jednego elementu infrastruktury krytycznej znacząco negatywnie wpływa na jej działanie jako systemu [17]. Pomimo, że ustawa włącza zaopatrzenie w żywność w system infrastruktury krytycznej to podmioty, takie jak rolnicy zrzeszeni w Polskiej Federacji Produkcji Żywności (kilka tysięcy firm spożywczych) nie zostały wpisane na listę infrastruktury krytycznej państwa – w momencie zagrożenia nie mają zagwarantowanych dostaw prądu, surowców i pracowników [24]. Największe zagrożenia dla systemu zaopatrzenia w żywność wynikają z funkcjonowania innych systemów infrastruktury krytycznej, takich jak zaopatrzenie w energię, paliwo i wodę oraz transport. W największym stopniu, zakłócenia w powyższych systemach wpływają na rolnictwo wysokotowarowe i uprzemysłowione znajdujące się na terenach o niskim wyposażeniu w infrastrukturę techniczną [17].

Współczesne ciągle rozwijające się miasta, o małym potencjalne produkcji rolniczej w stosunku do zapotrzebowania dużej liczby ludności, wymagają stałych, nieprzerwanych dostaw żywności, co niesie za sobą potrzebę nowego spojrzenia na żywność, jej produkcję i dostawy, ale również na rolnictwo miejskie. Produkcja żywności w nowoczesnych i wydajnych farmach miejskich ogranicza wiele zagrożeń wynikających z sytuacji nadzwyczajnych i niebezpiecznych. Żywność produkowana w miastach dla jego mieszkańców zmniejsza problemy związane z transportem przez fizyczną bliskość miejsca produkcji oraz odbiorców produktów rolnych. Farmy miejskie zintegrowane z innymi rozwiązaniami technicznymi, takimi jak biogazownie, systemy odzyskiwania wody i przetwarzania ścieków czy instalacje zapewniające produkcję energii z promieniowania słonecznego i wiatru eliminują zagrożenia wynikające z zawodności innych systemów infrastruktury krytycznej. Przestrzenie produkcji rolnej w miastach wpływają na zwiększenie poziomu bezpieczeństwa mieszkańców obszarów zurbanizowanych i mogą być postrzegane jako krytyczne dla przetrwania w sytuacji zagrożenia.

5. Przestrzenie produkcji rolniczej w badanych miastach Polski

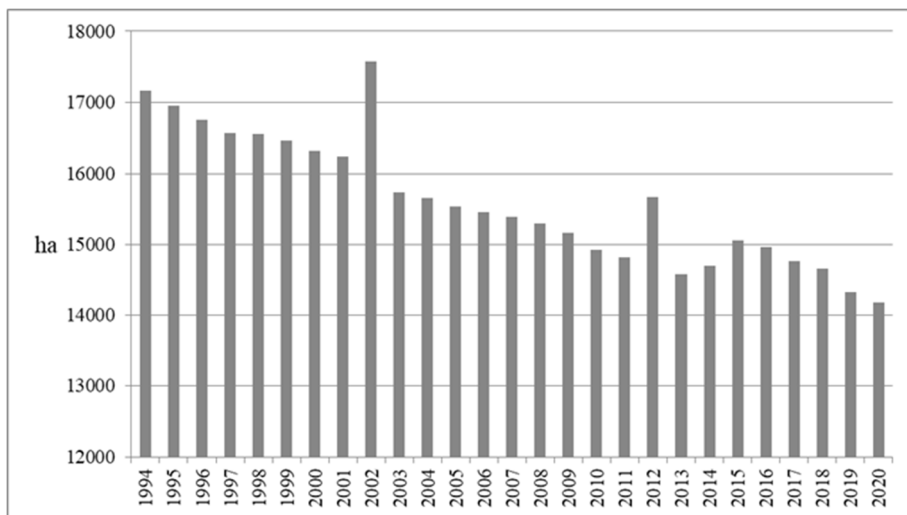
5.1 Kraków

Kraków jest stolicą województwa małopolskiego, położoną nad Wisłą, leży u zbiegu kilku krain geograficznych – Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, Pogórza Zachodniobeskidzkiego, Kotliny Sandomierskiej, Kotliny Oświęcimskiej oraz Bramy Krakowskiej. Miasto podzielone jest na 18 dzielnic samorządowych. Kraków wielokrotnie poszerzał swoje granice administracyjne. Proces ten był najintensywniejszy w XX wieku, kiedy to miasto włączyło w swój obszar takie tereny jak: Zakrzówek, Krowodrza, Grzegórzki, Prądnik Biały i Czerwony, Dąbie, Płaszów, Podgórze, Bronowice, Łagiewniki, Nowa Huta, Mistrzejowice, Swoszowice, Mydlniki, Nowy Bieżanów i wiele innych. Obecnie

powierzchnia miasta wynosi 326,85 km². Ludność Krakowa z 744 987 osób w 1995 roku wzrosła do 782 137 osób w 2021 roku. Kraków zawdzięcza wielu badaczom i naukowcom bogatą literaturę opisującą i analizującą przemianę struktury użytkowania ziemi a co za tym idzie dużą liczbę informacji dotyczącą zmian w strukturze i funkcjonowaniu przestrzeni produkcji rolniczej na terenie miasta. Jak zauważa Mydel R. [18] rolnicze użytki zielone stanowią na terenach miejskich grupę form użytkowania ziemi, która podlega największym zmianom. Nierozzerwalnie z rozwojem miasta wiąże się rozrost terenów silnie zabudowanych oraz zagospodarowanych pod infrastrukturę techniczną, co wpływa na systematyczne zmniejszanie się powierzchni terenów rolnych. Istotny spadek można zauważyć szczególnie w okresach powstawania nowych obiektów przemysłowych i zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej.

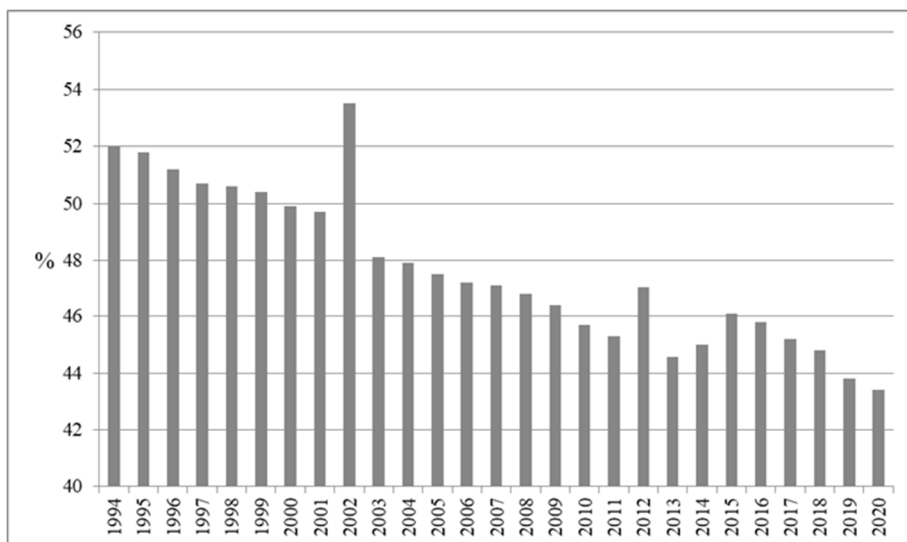
Analiza przemiany struktury użytków rolnych jest możliwa dzięki danym zarówno statystycznym, jak i kartograficznym z wielu historycznych źródeł. Dostępne są dane dotyczące gospodarki gruntami w Krakowie już z 1848 roku [14]. Wtedy to użytki rolne w powierzchni ogółem wynosiły 86% w tym grunty orne 60%, łąki 13%, pastwiska 11%, zaś sady i ogrody stanowiły 2%. Pomiędzy rokiem 1848 a 1900 zanotowano wzrost użytków rolnych do 88%, wzrosła również powierzchnia gruntów orných oraz sadów i ogrodów a spadł areał łąk i pastwisk. Po 1900 roku notuje się permanentny spadek powierzchni użytków rolnych w powierzchni miasta. Najszybsze tempo przemian zaobserwować można w latach 1950-1977 co miało nierozzerwalny związek z zagospodarowywaniem terenów zlokalizowanych na wschodzie Krakowa pod budowę kombinatu hutniczego w Nowej Hucie oraz dużej liczbie osiedli mieszkaniowych. Odnotowano wówczas spadek udziału użytków rolnych z 82% do 60% w ogólnej powierzchni miasta (równocześnie odnotowano spadek powierzchni wszystkich form użytkowania rolniczego). Po 1977 roku spadek powierzchni użytków rolnych w Krakowie nie jest tak nasilony jak w okresie poprzednim, jednak cały czas zauważalny [14]. W 1994 roku procentowy udział użytków rolnych w powierzchni miasta wyniósł 52% a następnie nadal systematycznie spadał, aby w 2020 roku wynieść 43,4%, wyjątkami od reguły są lata 2002, 2012, 2014 i 2015, lecz linia trendu wyznaczona dla zobrazowanych danych jednoznacznie pokazuje tendencję spadkową, która prawdopodobnie będzie kontynuowana w najbliższych latach (Ryc. 1., Ryc. 2.).

Kraków to miasto o stale wzrastającej liczbie ludności oraz zwiększające powierzchnie terenów zabudowanych, co w przyszłych latach nadal będzie wpływać na minimalizowanie terenów o funkcji rolniczej i zastępowanie ich obszarami zurbanizowanymi.

Ryc. 1. Powierzchnia użytków rolnych w hektarach w Krakowie w latach 1994 – 2020. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z Raportów o Stanie Miasta

Fig. 1. Agricultural land area in hectares in Krakow in the years 1994 – 2020. Source: own study based on data from the City Reports

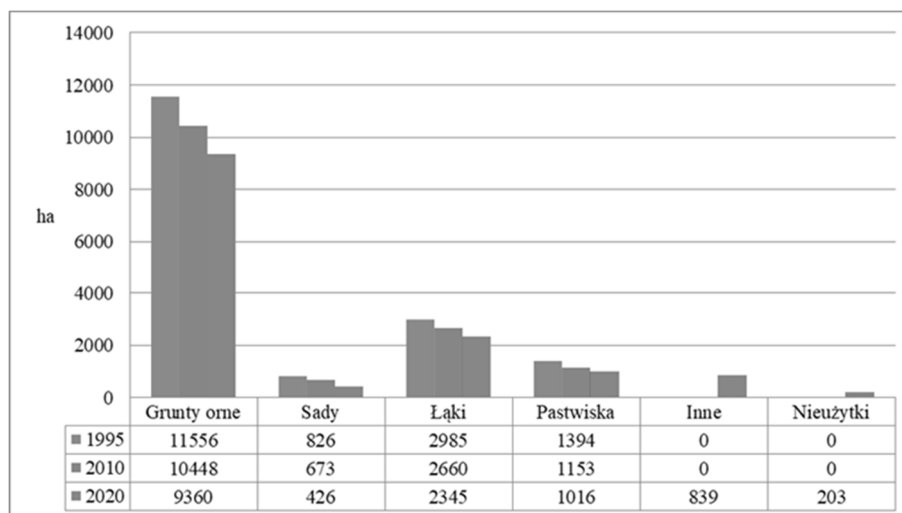

Ryc. 2. Procentowy udział użytków rolnych w powierzchni miasta Krakowa w latach 1994 – 2020. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z Raportów o Stanie Miasta

Fig. 2. Percentage share of agricultural land in the area of the city of Krakow in the years 1994 – 2020. Source: own study based on data from the City State Reports

Warto zauważyć, że przyłączanie nowych terenów do miasta Krakowa, szczególnie nasilone w XX wieku, nie wpłynęło na zachowanie lub zwiększenie powierzchni użytków rolnych. Może to wynikać z tego, że duża część przyłączanych obszarów miała charakter zurbanizowany.

Wraz ze spadkiem powierzchni użytków rolnych w ogólnej powierzchni miasta Krakowa jednocześnie notuje się porównywalny spadek zajmowanej powierzchni przez wszystkie rodzaje form gospodarowania wśród możliwych sposobów rolniczego użytkowania ziemi (Ryc. 3.). Analizowanie tych przemian jest znacznie prostsze po 1992 roku, wówczas to instytucje geodezyjne miasta zaczęły gromadzić dane o gospodarce gruntami rok do roku. Pomiędzy 1995 a 2014 rokiem zanotowano spadek procentowego udziału wszystkich form użytkowania rolniczego w powierzchni miasta, największy spadek zauważalny był w powierzchni gruntów ornych, których udział w ogólnej powierzchni miasta zmniejszył się z 35,36% w 1995 r. do 30,86% w 2014 roku oraz powierzchni łąk - spadek z 9,13% na 7,72% [15]. Z danych wynika, że grunty orne i łąki nadal stanowią największą powierzchnię wśród form użytkowania rolniczego gruntów w mieście, kolejno znacząco mniejszy areal zajmują pastwiska, sady oraz inne formy gospodarowania i nieużytki.

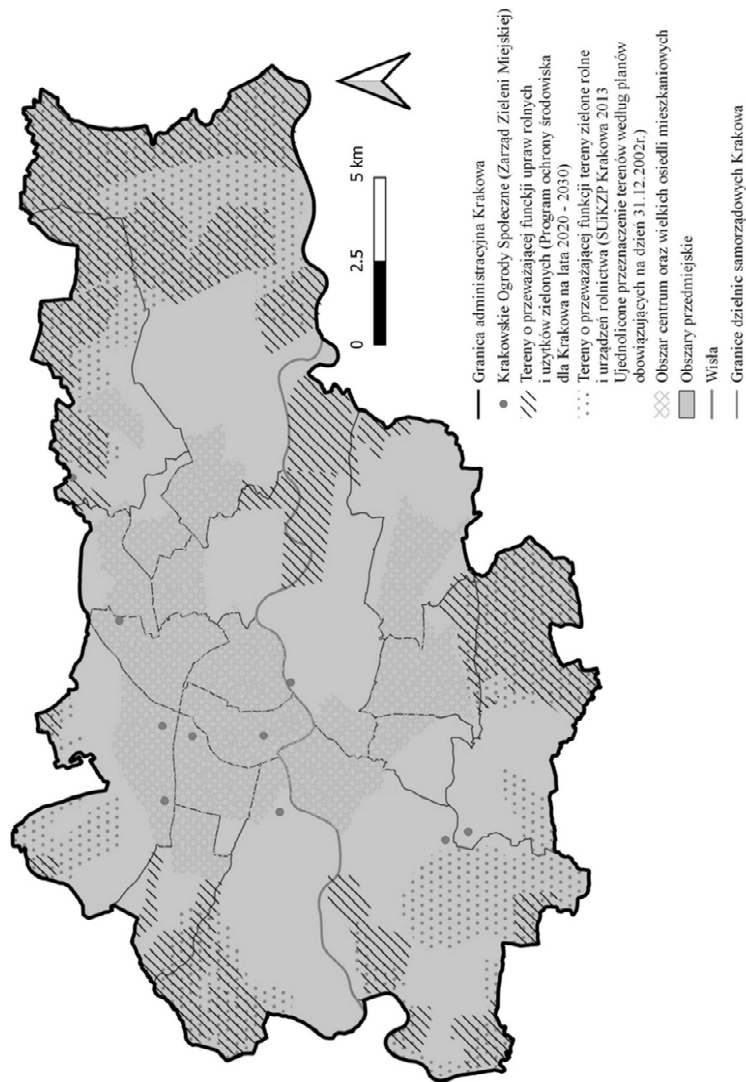
Ryc. 3. Rodzaje użytków rolnych w hektarach w Krakowie w latach 1995, 2010 oraz 2020. Źródło: Oprac. własne na podstawie danych z Raportów o Stanie Miasta

Fig. 3. Types of agricultural land in hectares in Krakow in 1995, 2010 and 2020. Source: Own study based on data from the City State Reports

Nieużytki to kategoria użytkowania ziemi, która została włączona w użytki rolne w ostatnich latach, prawdopodobnie udział nieużytków w najbliższych latach będzie wzrastał na terenach miejskich. Współczesne procesy zmniejszania

się powierzchni użytków rolnych w przestrzeni miasta są podobne do tych zachodzących w XIX i XX wieku. Centrum miasta oraz obszary silnie zabudowane wpływają najmocniej na proces zmniejszania się procentowego udziału działalności rolniczej w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej miasta. W latach 1848-1975 najsilniej na zmiany w udziale użytków rolnych wpływało ściśle centrum miasta. Najwyższe wartości ubytków notowano w odległości 0,5-3,6 kilometra od Rynku Głównego. Najmniejsze zmiany w przestrzeni notowano w strefie centralnej miasta, zaś peryferie ówczesnego Krakowa ulegały silnym przeobrażeniom w związku z lokalizowaniem na tych terenach wielkopowierzchniowego budownictwa mieszkaniowego. Udział sadów i ogrodów był największy w latach 1848-1975 w odległości 5-6,5 km od centrum [18]. Ekspansja zabudowy Krakowa w kierunkach zewnętrznych spowodowała, że dzisiaj tereny użytków rolnych znajdują się przede wszystkim na obszarach peryferyjnych miasta w dzielnicach przyłączonych do Krakowa w XX wieku (Ryc. 4.). Przestrzenie produkcji rolniczej w największym zagęszczeniu występują współcześnie w części wschodniej Krakowa, co prawdopodobnie ma związek z występowaniem w tym rejonie bardzo żyznych gleb oraz silnym przywiązaniem ludności do pracy na roli w terenach przejętych pod budowę kombinatu w Nowej Hucie. Użytki rolne powszechnie występują również na obszarach południowych peryferii miasta.

Zdecydowanie najmniejsza powierzchnia terenów rolniczych występuje w części centralnej i północnej. W części północnej Krakowa współczesne ubytki terenów rolnych mają związek z procesem silnej zabudowy miasta w tym kierunku przede wszystkim zabudową wielorodzinną oraz terenami usługowymi. Zarówno ze strony Krakowa, jak i gminy Zielonki występują silna presja urbanistyczna. W związku z rosnącym zapotrzebowaniem mieszkańców Krakowa na bezpośredni kontakt z naturą oraz wzrastającym zainteresowaniem ekologicznym stylem życia i samodzielną uprawą warzyw i owoców. Zarząd Zieleni Miejskiej (ZZM) podejmuje inicjatywy tworzenia ogrodów społecznych. Ogrody te są lokalizowane najczęściej na terenach silnie zabudowanych. ZZM pozyskuje na ten cel tereny a następnie zapewnia wsparcie rzeczowe osób zajmujących się tymi miejscami. Za ich utrzymanie odpowiadają najczęściej mieszkańcy, szkoły podstawowe i średnie oraz lokalne stowarzyszenia. W Krakowie istnieje 11 ogrodów społecznych i są to: Ogród Społeczny Azory, Ogród Społeczny Fundacji All In, Ogród Społeczny Klinówka, Ogród Społeczny Macierzanki, Ogród Społeczny Park Czyżyny, Ogród Społeczny Przy Magistracie, Ogród Społeczny Reduta, Ogród Społeczny Salwator, Ogród Społeczny Siemaszki, Ogród Społeczny Stacja Wisła, Ogród Społeczny Zesławice.

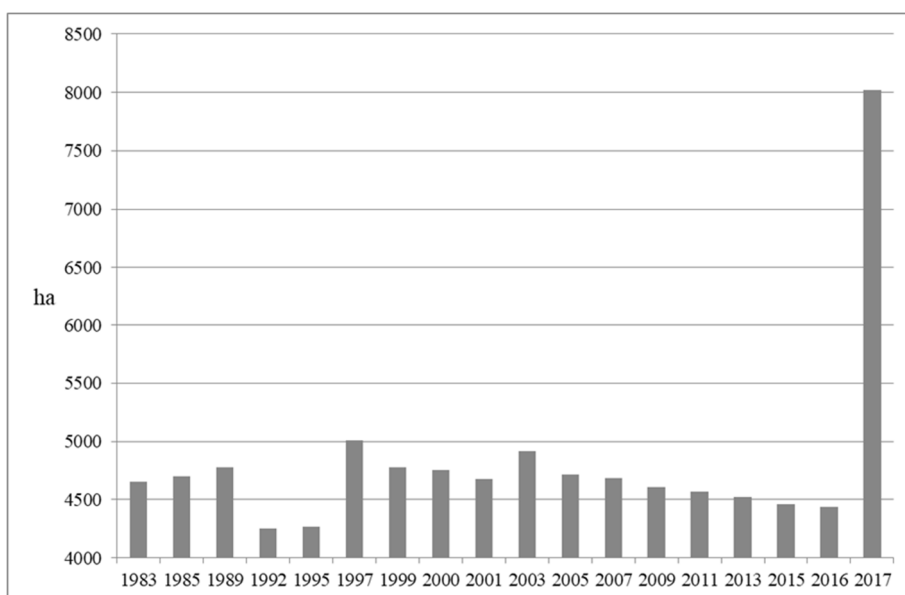

Ryc. 4. Tereny o przeważającej funkcji rolniczej w Krakowie oraz lokalizacja Ogrodów Społecznych. Źródło: oprac. własne na podstawie SUIKZP 2013 oraz Programu Ochrony Środowiska dla Krakowa na lata 2020-2030

Fig. 4. Areas with a predominant agricultural function in Krakow and the location of the Social Gardens. Source: own study based on SUIKZP 2013 and the Environmental Protection Program for Krakow for 2020-2030

5.2. Opole

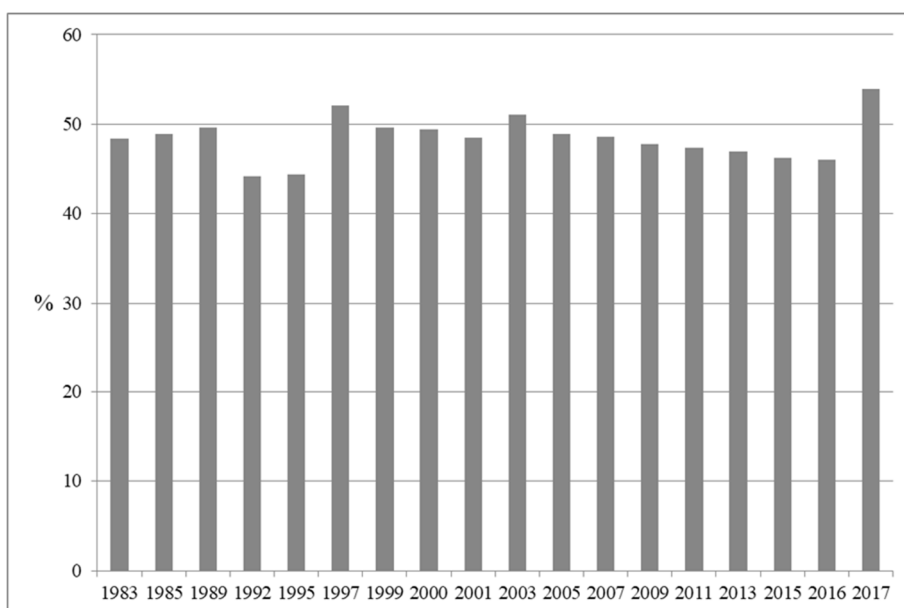
Opole jest stolicą województwa opolskiego, położoną nad Odrą, leży na Górnym Śląsku na obszarze krain geograficznych: Pradolina Wrocławska i Równina Opolska. Miasto jest podzielone na 13 dzielnic administracyjnych. Opole wielokrotnie poszerzało swoje granice administracyjne, proces ten był najintensywniejszy w XX i XXI wieku – ostatni raz miasto przyłączało tereny w 2017 roku. Miasto włączyło do swojego obszaru takie tereny jak Półwieś, Groszowice, Kolonie Gosławicką, Bierkowice, Wróblin, Wójtową Wieś, Malinę, Grudzice, Winów, Żerkowice, Wrzoski, Chmielowice, Czarnowąsy, Sławice, Świerkle, Krzanowice, Borki i Brzezcie. Obecnie powierzchnia miasta wynosi 149 km² (powierzchnia miasta przed 2017 rokiem wynosiła 97 km². Ludność Opola z 130219 osób w 1995 roku spadła do 127077 osób w 2021 roku. W większości miast województwa opolskiego użytki rolne stanowią większość obszaru miasta – w 1972 roku zajmowały one średnio 58,4% powierzchni.

Ryc. 5. Powierzchnia użytków rolnych w hektarach w Opolu w latach 1983 – 2017. Źródło: oprac. własne na podstawie Koziarski S., Wróbel R., 2018

Fig. 5. Agricultural land area in hectares in Opole in the years 1983 – 2017. Source: own elaboration based on Koziarski S., Wróbel R., 2018

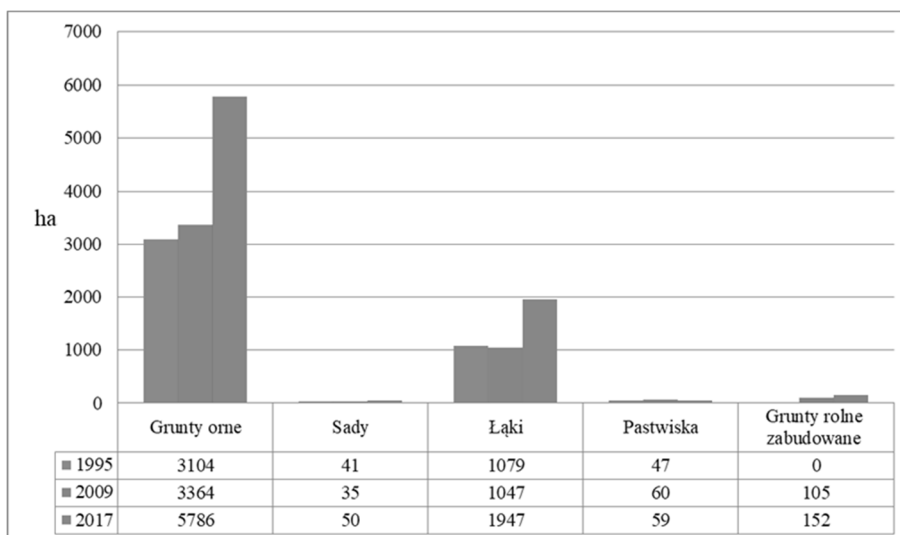
Tak duży procent powierzchni może wynikać z tego, że większość małych i średnich miast zlokalizowanych jest na żyznych glebach Płaskowyżu Głubczyckiego, zachodniej i południowej części województwa oraz na rędzinach Grzbietu i Chełma. W Opolu wśród form gospodarowania dominowały grunty orne, uprawy trwałe oraz trwałe użytki zielone, które potraktowano łącznie jako jedną kategorię gospodarowania stanowiącą 52,6% powierzchni miasta, oprócz wyżej wymienionych można odnaleźć około 10% nieużytków na gruntach rolnych, a sady i ogrody stanowiły tak mały odsetek zajmowanej powierzchni, że zostały pominięte w bilansach użytkowania gruntów [11]. Opole to jedno z najmniejszych miast wojewódzkich w Polsce o strukturze złożonej z przewagą działalności usługowej. Trudno wykazać jednoznaczne tendencje w zmianach struktury użytkowania gruntów. Opole, szczególnie przedmieścia, ma słabo wykształconą strukturę funkcjonalno-przestrzenną. Poza silnie zurbanizowanym centrum w powierzchni miasta przeważają użytki rolne a ich poziom kształtuje się na podobnym poziomie około 50% od lat 80. XX wieku (Ryc. 5., Ryc. 6.) [10].

Ryc. 6. Procentowy udział użytków rolnych w powierzchni Opola w latach 1983 – 2017. Źródło: oprac. własne na Koziarski S., Wróbel R., 2018

Ffig. 6. Percentage share of agricultural land in the area of Opole in the years 1983 – 2017. Source: own elaboration based on Koziarski S., Wróbel R., 2018

Aż do 2017 roku miasto to zmagало się ze spadkiem liczby ludności. Powierzchnia użytków rolnych również ulegała powolnemu zmniejszaniu się. W 2017 roku Opole włączyło w swoje granice duże części okolicznych gmin co spowodowało jednoznaczny przyrost liczby ludności i powierzchni miasta, ale również powierzchni użytków rolnych. Przez przyłączenie terenów, które były słabo zabudowane w Opolu wzrósł procentowy udział użytków rolnych w powierzchni miasta do poziomu 53,9% (Ryc. 6.). Nowe tereny będą wymagały dużej ilości czaso- i kosztochłonnnych działań, aby nadać im bardziej miejskiego charakteru – obecne są to tereny wiejskie w dużej części z chaotyczną zabudową jednorodzinną.

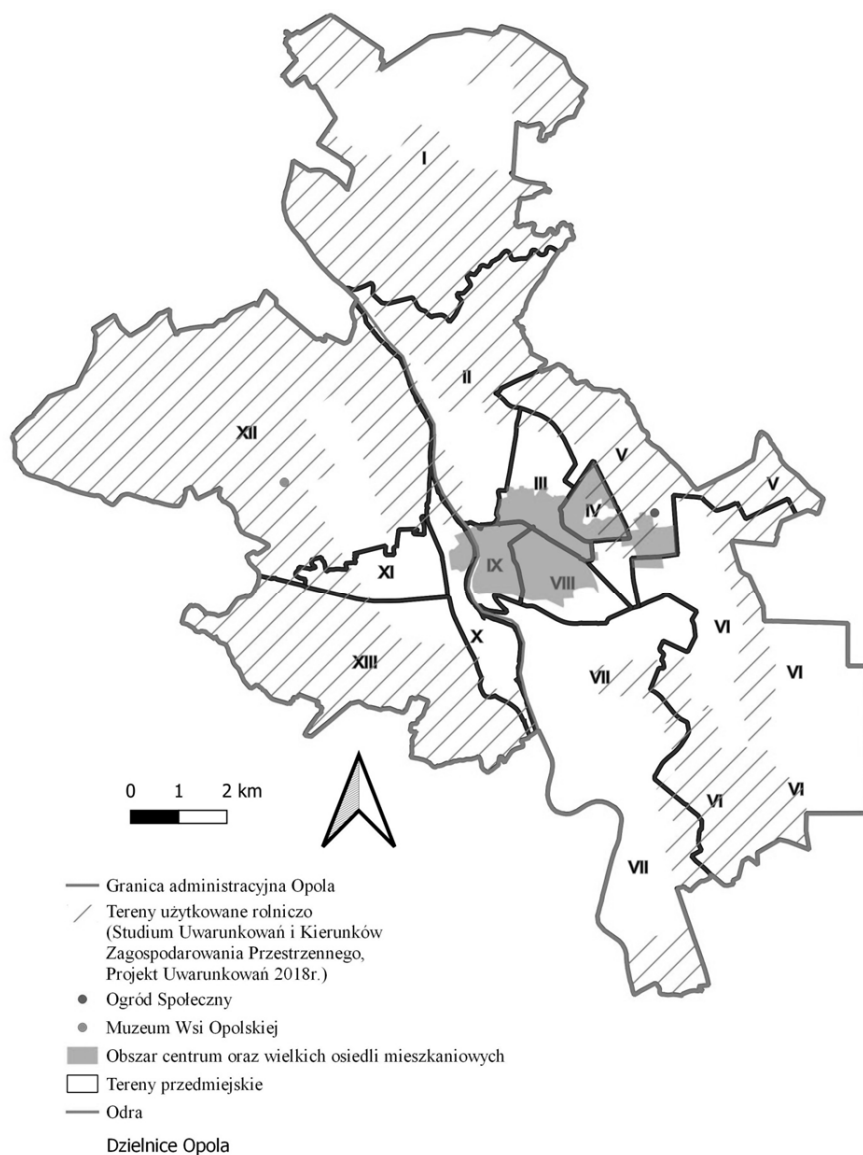

Ryc. 7. Rodzaje użytków rolnych w hektarach w Opolu w latach 1995, 2009 oraz 2017. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z: Koziarski S., Wróbel R., 2018

Fig. 7. Types of agricultural land in hectares in Opole in 1995, 2009 and 2017. Source: own elaboration based on data from: Koziarski S., Wróbel R., 2018

Wraz ze zwiększaniem ogólnej powierzchni miasta w 2017 roku znacząco wzrosła powierzchnia gruntów ornych i łąk, powierzchnia sadów również zwiększyła się nieznacznie (Ryc. 7.). Zmalała powierzchnia terenów zagospodarowanych na pastwiska oraz gruntów rolnych zabudowanych. Jak zauważa Koziarski i Wróbel [10] w województwie opolskim jak i samym Opolu co raz większą popularnością cieszy się zmiana sposobu użytkowania gruntów rolniczych na orne i zasiewanie na nich pszenicy, ziemniaków oraz buraków cukrowych.

Opole w XX wieku było miastem mieszkaniowo-przemysłowym, jednak zdecydowaną większość powierzchni zajmowały użytki rolne. Współcześnie sytuacja ta nie zmieniła się. Po przyłączeniu nowych terenów większość miasta jest zdominowana przez rolnictwo (Ryc. 8.). Użytki rolne nie występują jedynie w centrum. Jednak już w odległości około 1,5 km od Starego Miasta można spotkać grunty obsiewane zbożem. Strefa centralna i peryferie miasta są zdominowane przez przestrzeń produkcji rolniczej. Największe ich zagęszczenie występuje w północnej i zachodniej części miasta. Terenom rolnym często towarzyszą formy zieleni nieurządzonej. Użytki rolne są powszechnie przejmowane pod budowę obiektów przemysłowych i usługowych, co w przyszłości będzie skutkowało zmniejszeniem się udziału działalności rolniczej w strukturze przestrzennej miasta, prawdopodobnie obszary rolne będą ulegały fragmentaryzacji w związku z istniejącym na tych terenach układem drogowym. W następstwie przejmowanych terenów (obszary wiejskie, rolnicze) przez Opole na jego terenie znalazło się Muzeum Wsi Opolskiej wraz z zabudowaniami skansenu dawnej wsi opolskiej (zazwyczaj takie obiekty kulturalne znajdują się na obszarach wiejskich). W Opolu znajduje się jeden ogród społeczny, który powstał na terenie parku sensorycznego. Odbywają się w nim przede wszystkim zajęcia edukacyjne, a opiekę nad nim sprawują mieszkańcy miasta.

Ryc. 8. Tereny o przeważającej funkcji rolniczej oraz lokalizacja Ogrodu Społecznego i Muzeum Wsi Opolskiej. Źródło: oprac. własne na podstawie SUIKZP Opola, Projekt Uwarunkowań, 2018

Fig. 8. Areas with a predominant agricultural function and the location of the Community Garden and the Museum of the Opole Countryside. Source: own study based on SUIKZP Opole, Project of Conditions, 2018

5.3. Rzeszów

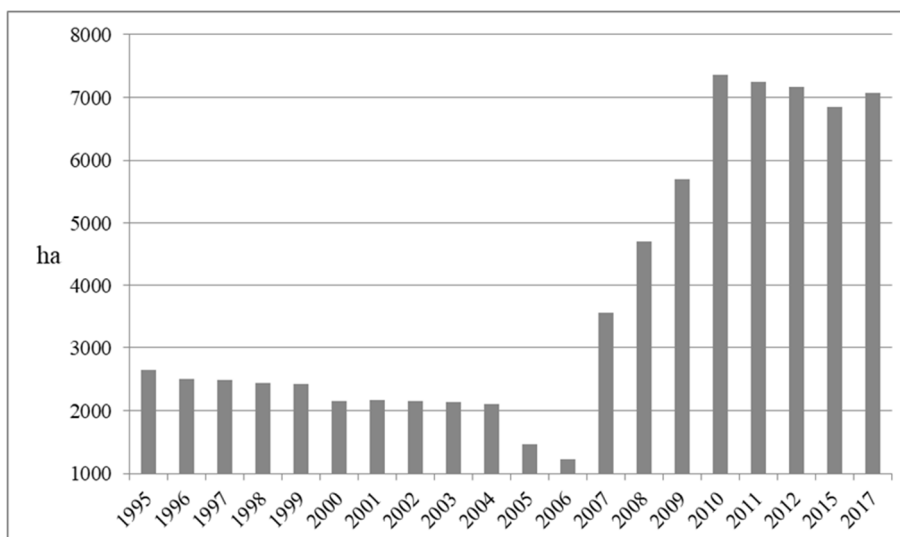
Rzeszów jest stolicą województwa podkarpackiego, położoną nad Wisłoką, leży na obszarze krain geograficznych: Podgórze Rzeszowskie, Pradolina Podkarpacka i Pogórze Dynowskie. Rzeszów podzielony jest na 34 osiedla. Rzeszów wielokrotnie poszerzał swoje granice administracyjne, proces ten był najintensywniejszy w XX i XXI wieku – ostatni raz miasto przyłączało tereny w 2021 roku. Miasto włączyło do swojego obszaru takie tereny jak: Ruska Wieś, Pobitno, Staromieście, Zalesie, Wilkowyja, Przybyszówki, Biała, Bzianka, Matysówka, Miłocina oraz Pogwizdów Nowy. Obecnie powierzchnia miasta wynosi 129,01 km². Ludność Rzeszowa z 160271 osób w 1995 roku wzrosła do 198609 osób w 2021 roku.

W procesie rozwoju miasta istotnym elementem jest przyrost użytków technicznych, rozumianych jako różne kategorie terenów zabudowanych, następuje to zazwyczaj w procesie wypierania terenów zieleni rolniczej. Taki proces zachodził intensywnie w Rzeszowie od połowy XIX wieku, zmniejszanie się powierzchni terenów zielonych na obszarze tego miasta pokrywało się w dużym stopniu z przyrostem powierzchni użytków technicznych. Procentowe ubytki terenów rolniczych na obszarze miasta w latach 1849-1975 kształtowały się następująco: w centrum nastąpił spadek w przedziale 70-90% a w obszarach podlegających największej presji urbanistycznej powyżej 90%, warto zauważyć, że przed 1849 rokiem przestrzeń rolnicza na terenach centralnych tego miasta zajmowały jedynie 14,3% terenu co oznacza, że do 1975 roku ze ścisłego centrum wyrugowano niemal całą produkcję rolną. Największe ubytki na terenie całego miasta nastąpiły w obrębie gruntów ornych, mniejsze w obrębie pastwisk i łąk.

Wysokie ubytki terenów rolnych odnotowano również w obszarach zagospodarowanych przemysłowo oraz na potrzeby osiedli mieszkaniowych zlokalizowanych 0,75-1,75 km od centrum [22]. W roku 1975 zdominowanymi przez tereny rolnicze były obszary położone na prawym brzegu Wisłoki oraz część zachodnia i północna. Charakterystycznym sposobem uprawy roli dla terenów miejskich jest uprawa intensywna. W Rzeszowie w tamtym okresie spotkać było można sady i ogrody, ogrody działkowe, inspekty, szklarnie oraz plantacje kwiatów i krzewów owocowych. W latach 1849-1975 nastąpił spadek udziału gruntów ornych, zaś dla pozostałych form użytkowania rolniczego w różnych częściach miasta zanotowano zarówno spadki jak i wzrosty areału. Nowym elementem w krajobrazie miasta są odłogi. Największy ich udział odnotowano w sąsiedztwie obszarów o nasilonych procesach budowlanych. [22] Pojawianie się odłogów i nieużytków na gruntach rolniczych na terenach miejskich jest powszechnym procesem od połowy XX wieku do dziś a proces ten wynika z degradacji obszarów rolnych i trudności w ich obsłudze i organizacji.

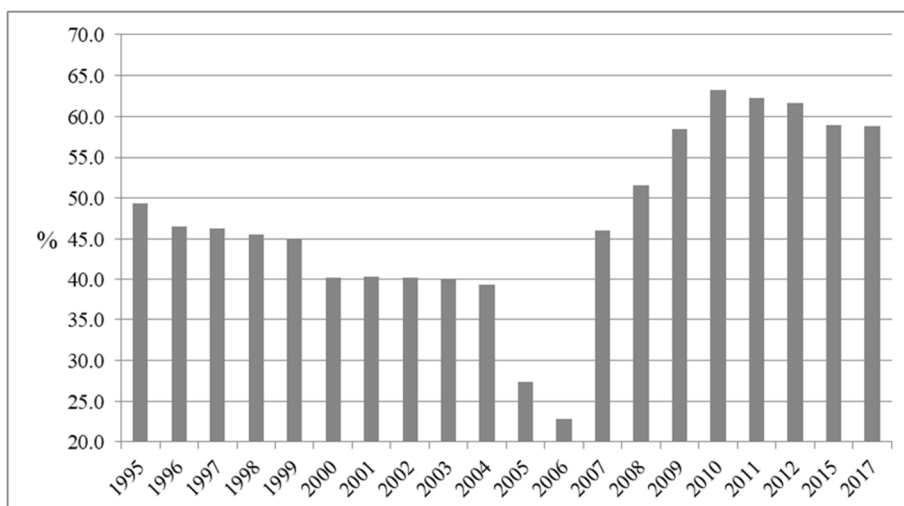
Rzeszów w ostatnich latach intensywnie poszerzał swoje granice administracyjne co wpływa na znaczące zmiany dotyczące współczesnej

struktury użytkowania gruntów. Obecnie miasto posiada silnie zurbanizowane centrum, natomiast przedmieścia w szczególności obszary nowo przyłączane do miasta cechuje wiejski charakter zabudowy a znacząca większość terenów zajmują grunty rolne. Występuje tam silna presja i zabudowywanie terenu przede wszystkim osiedlami domów jednorodzinnych oraz zakładami przemysłowymi. Popularna jest urbanizacja łanowa na słabo wyposażonych w infrastrukturę techniczną terenach. Pomiedzy 1995 rokiem a 2017 powierzchnia użytków rolnych w Rzeszowie znacząco się zwiększyła z 2 649 ha do 7 080 ha (Ryc. 9.). Procentowy udział użytków rolnych w powierzchni miasta zwiększała się z 49,3% w 1995 roku do 63,2 % w 2010 roku (Ryc. 10.). Po 2010 roku pomimo przyłączania nowych terenów, procentowy udział użytków rolnych spada. W Rzeszowie powierzchnia użytków rolnych wzrasta każdorazowo po przyłączeniu nowych terenów, jednak już w następnych latach po przyłączeniu następuje konsekwentny spadek powierzchni gruntów rolnych.

Ryc. 9. Powierzchnia użytków rolnych w hektarach w Rzeszowie w latach 1995 – 2017. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z *Województwo Podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy 1995 – 2017*, GUS

Fig. 9. Agricultural land area in hectares in Rzeszów in the years 1995 - 2017. Source: own study based on data from the *Podkarpackie Voivodeship. Subregions, poviats, communes 1995 - 2017*, GUS

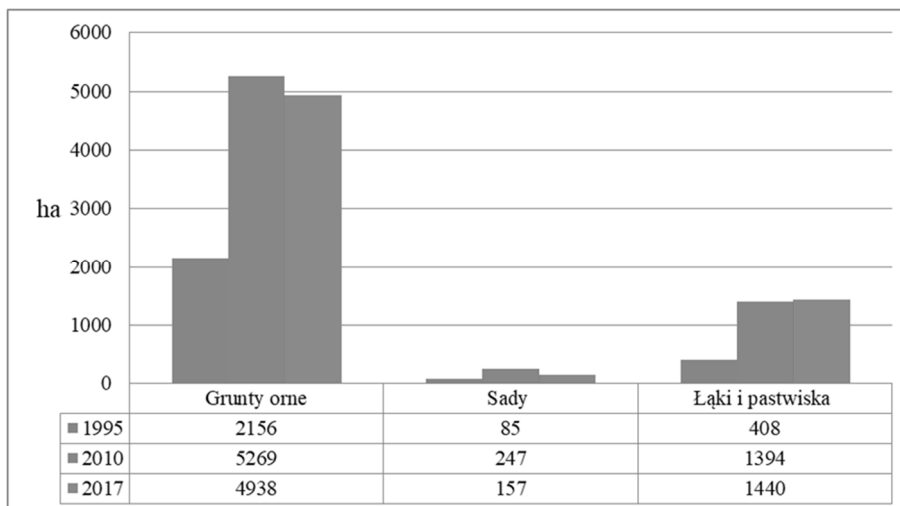

Ryc. 10. Procentowy udział użytków rolnych w powierzchni miasta Rzeszowa w latach 1995-2017. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z *Województwo Podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy 1995 – 2017*, GUS

Fig. 10. Percentage share of agricultural land in the area of the city of Rzeszów in the years 1995-2017. Source: own study based on data from the *Podkarpackie Voivodeship. Subregions, poviats, communes 1995 - 2017*, GUS

W Rzeszowie powierzchnia gruntów ornych i sadów wzrasta i spada proporcjonalnie do ogólnego trendu udziału użytków rolnych w powierzchni miasta (Ryc. 11.). Jedynie powierzchnia łąk i pastwisk wzrosła zarówno pomiędzy 1995 a 2010 rokiem, jak i pomiędzy 2010 a 2017 rokiem, co może mieć związek z porzucaniem przez rolników działalności rolniczych wymagających dużego nakładu pracy.

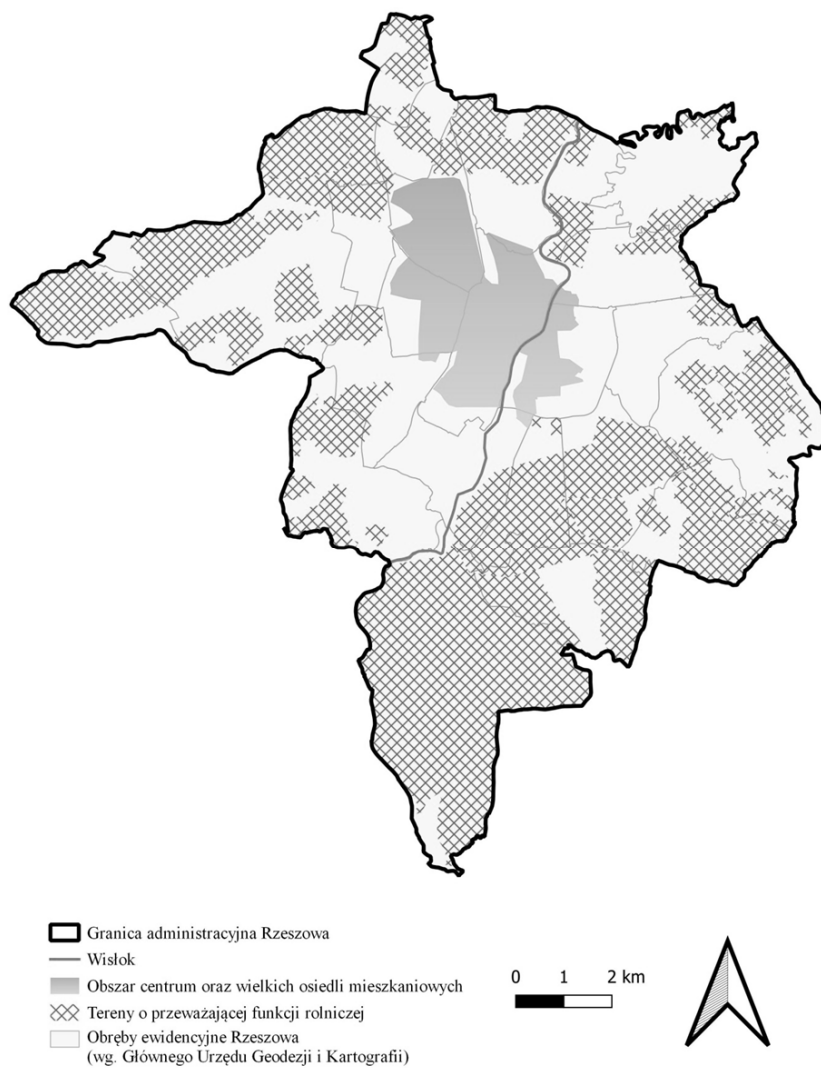
W XX wieku na strukturę przestrzenno-funkcjonalną Rzeszowa silnie wpływał Wisłok. Zwarte tereny użytkowane rolniczo rozciągały się w zachodniej części miasta (od granicy administracyjnej miasta do rzeki Wisłok) W ciągu dalszego rozwoju miasta zauważalny jest spadek udziału rolnictwa w krajobrazie miasta. Zarówno w zachodniej i północnej części Rzeszowa przestrzeń produkcji rolniczej nie stanowią już tak zwartego systemu. Często są one przedzielone obszarami zabudowanymi zlokalizowanymi wzdłuż dróg. Jediną strefą pozbawioną użytków rolnych jest ścisłe centrum miasta. Pozostałe obszary współczesnego Rzeszowa mają w przeważającej większości funkcję rolniczą (Ryc. 12.).

Ryc. 11. Rodzaje użytków rolnych w hektarach w Rzeszowie w latach 1995, 2010 oraz 2017. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z *Województwo Podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy 1995 – 2017*, GUS

Fig. 11. Types of agricultural land in hectares in Rzeszów in 1995, 2010 and 2017. Source: own study based on data from the *Podkarpackie Voivodeship. Subregions, poviats, communes 1995 - 2017*, GUS

Przyłączenie nowych terenów do miasta wpłynęło na zdecydowane zwiększenie areалу gruntów rolnych w mieście, jednak nie wpłynęło istotnie na zmianę struktury przestrzennej. Tak jak w latach poprzedzających poszerzanie granic Rzeszowa procentowy udział użytków rolnych w strukturze gospodarowania rośnie wraz z oddalaniem się od centrum w kierunku peryferii. Przyłączenie nowych terenów rolnych do już istniejących może ułatwić organizację produkcji rolniczej. Na większej ilości działek możliwy będzie do przeprowadzenia proces scalania i podziału gruntów i wykonanie zainwestowania poscaleniowego. Na terenie miasta trwa obecnie proces opracowania Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania dla obszaru w obecnych granicach administracyjnego miasta. Warto zauważyć, że miasto dostrzegło problem występowania ogromnych powierzchni użytków rolnych na jego terenie i jako jedno z założeń w przyszłym rozwoju Rzeszowa przyjęło poprawę konkurencyjności działania sektora rolno-spożywczego a w szczególności zwiększanie dochodowości i efektywności oraz poprawę organizacji transportu i zaopatrzenia na tych terenach [13]. W Rzeszowie nie występują żadne formy rolnictwa miejskiego, takie jak ogrody społeczne czy farmy miejskie, natomiast funkcjonują ogródki działkowe.

Ryc. 12. Tereny o przeważającej funkcji rolniczej na terenie miasta Rzeszowa. Źródło: oprac. własne na podstawie SUIKZP Rzeszowa (zmiana uchwały rady miasta 2018r.), SUIKZP gmin ościennych oraz mapy topograficznej

Fig. 12. Areas with a predominant agricultural function in the city of Rzeszów. Source: own study based on SUIKZP Rzeszów (change of the city council resolution in 2018), SUIKZP neighboring communes and a topographic map

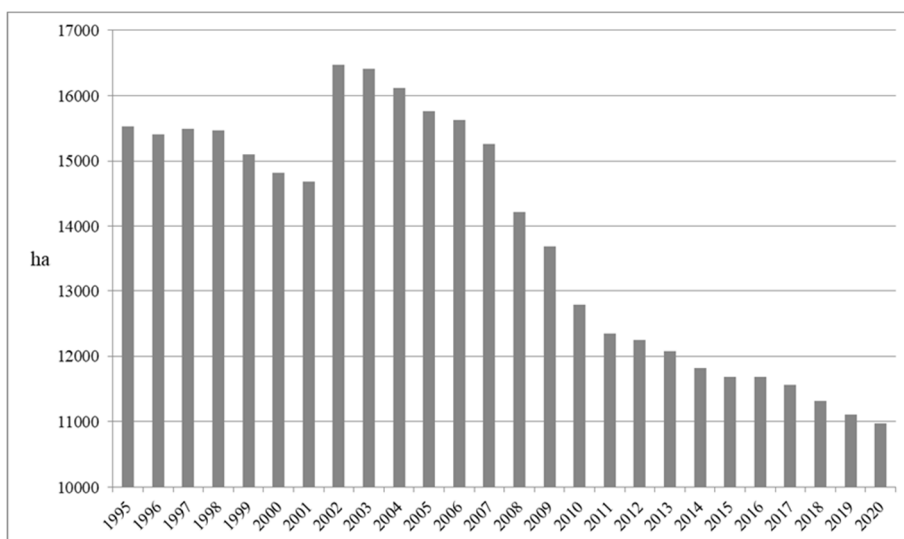
5.4. Warszawa

Warszawa jest stolicą województwa mazowieckiego i Polski, położona nad Wisłą, leży na obszarze krain geograficznych: Równina Warszawska, Dolina Środkowej Wisły, Równina Wołomińska i Kotlina Warszawska. Warszawa jest jedyną stolicą w Europie położoną w bezpośrednim sąsiedztwie Parku Narodowego. Miasto jest podzielone na 18 dzielnic administracyjnych. Warszawa wielokrotnie poszerzała swoje granice administracyjne, proces ten był najintensywniejszy w I połowie XX wieku. Miasto włączyło do swojego obszaru takie tereny jak Bemowo, Białołęka, Bielany, Praga, Rembertów, Targówek, Ursus, Wilanów i Włochy. Ostatni raz Warszawa powiększyła swoją powierzchnię w 2002 roku, wtedy to do miasta włączono gminę Wesoła. Obecnie powierzchnia miasta wynosi 517 km². Ludność Warszawy z 1635112 osób w 1995 roku wzrosła do 1795569 osób w 2021 roku.

Warszawa to obecnie jedno z najintensywniej rozwijających się miast w Polsce, które cały czas zwiększa stopień zabudowania terenu. Wygląd i charakter funkcjonalno-przestrzenny miasta w największym stopniu ukształtowały zniszczenia wojenne spowodowane II Wojną Światową oraz jej powojenna odbudowa. Główny ciężar zainteresowań wokół tego miasta po 1945 roku skupił się wokół prac urbanistycznych, architektoniczno-budowlanych, społecznych oraz zabiegów zmierzających do nadania cech stołeczności Warszawie. Jak zauważa J. Grocholska [7] wśród licznych opracowań dotyczących tego miasta bardzo mało było specjalistycznych prac z zakresu geografii i szczegółowej struktury użytkowania gruntów.

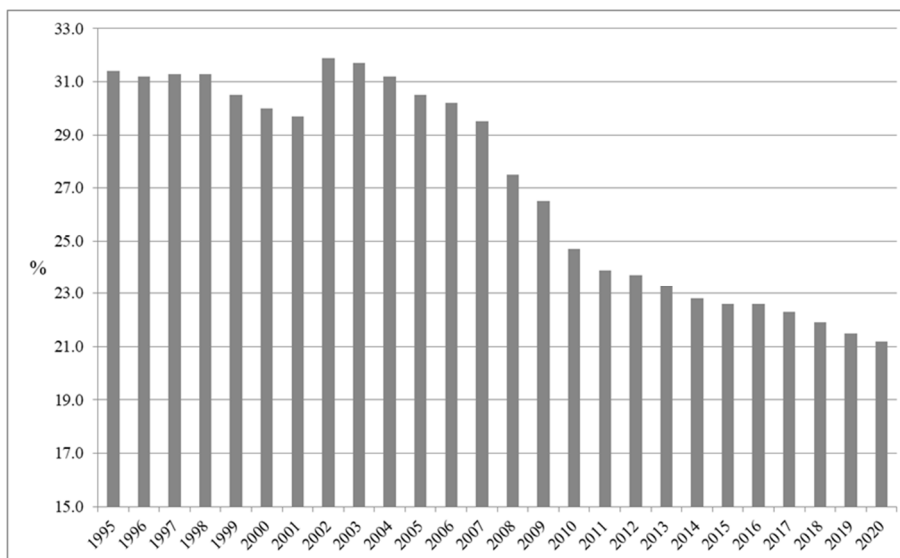
W 1970 roku w przeprowadzonym bilansie użytkowania ziemi w Polsce wykazano, że na terenie Warszawy znajduje się 16 200 hektarów użytków rolnych ogółem co stanowiło 36,4% powierzchni miasta [6]. Jednak co warto podkreślić w kategorii użytków rolnych w wyżej wymienionym bilansie nie uwzględniano łąk, pastwisk oraz nieużytków rolniczych, a grunty podzielono na uspołecznione i indywidualne a nie na poszczególne rodzaje gospodarowania. Porównanie powierzchni użytków rolnych w 1970 i 1996 roku wskazywałoby na wzrost ilości przestrzeni produkcji rolniczej, lecz wzrost ten wynika prawdopodobnie ze zmiany rodzajów gruntów wchodzących w skład użytków rolnych a nie rzeczywistego ich przyrostu. W kolejnych latach przeprowadzono badania na temat czynników wpływających na użytkowanie ziemi w Warszawie, które wykazały, że istnieje silny związek pomiędzy uwarunkowaniami przestrzennymi, przyrodniczymi i społecznymi, a prowadzoną działalnością rolniczą. Udowodniono, że czynnikiem zniechęcającym do prowadzenia działalności rolniczej jest głębokie zaleganie wód gruntowych oraz zwiększona własność komunalna, natomiast cechą zachęcającą jest występowanie żyznych gleb [7].

Aż do 1996 roku nie przeprowadzono prac badawczych opisujących użytkowanie ziemi na terenie całego miasta. Jednak z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że powierzchnia rolniczych przestrzeni produkcyjnych zmniejszała się i podlegała procesom urbanizacyjnym, a miasto w tym okresie nie włączyło w swoje granice nowych obszarów podmiejskich. W latach 80. i 90. XX wieku znaczna część terenów zielonych i rolniczych miasta została zabudowana. Tereny rolne w okresie poprzedzającym wyżej wymienione dekady można było odnaleźć nawet na terenie centrum Warszawy, na terenach w pobliżu Hali Koszyki (ul. Koszykowa) znajdowały się ogrody, w których mieszkańcy uprawiali warzywa [28]. W całym okresie rozwoju miasta Warszawy obserwuje się odchodzenie od rolniczej działalności produkcyjnej i przekształcanie terenów na cele mieszkaniowe i usługowe. Pomiędzy 1995 a 2020 rokiem można zaobserwować duży spadek powierzchni użytków rolnych a co za tym idzie znaczący spadek procentowego udziału terenów rolnych w powierzchni całego miasta (Ryc. 13., Ryc. 14.).

Ryc. 13. Powierzchnia użytków rolnych w hektarach w Warszawie w latach 1995 – 2020. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z *Rocznik statystyczny Warszawy 1995 – 2020*, GUS

Fig. 13. Agricultural land area in hectares in Warsaw in the years 1995-2020. Source: own elaboration based on data from the *Statistical Yearbook of Warsaw 1995-2020*, GUS

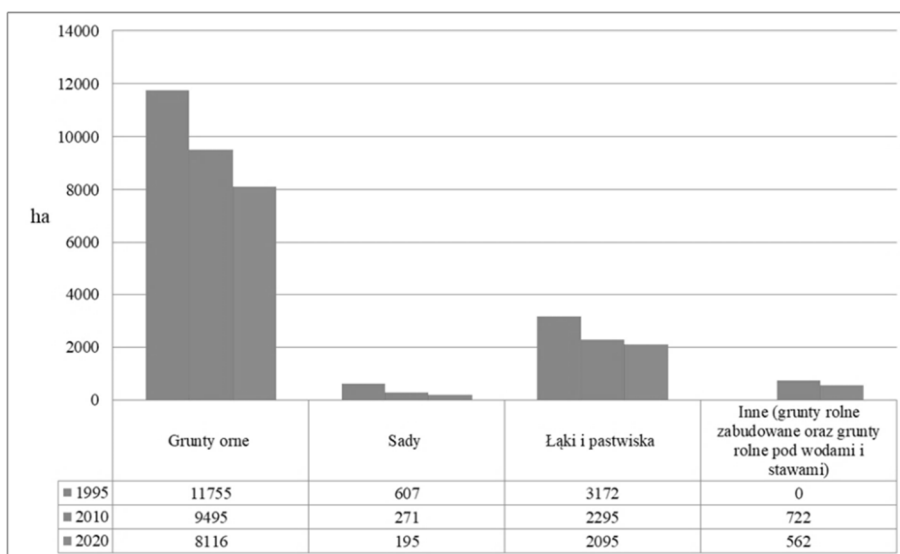
Ryc. 14. Procentowy udział użytków rolnych w powierzchni Warszawy w latach 1995 –2020.
Źródło: oprac. własne na podstawie danych z *Rocznik statystyczny Warszawy 1995 – 2020*, GUS

Fig. 14. Percentage share of agricultural land in the area of Warsaw in 1995-2020.
Source: own elaboration based on data from the *Statistical Yearbook of Warsaw 1995-2020*, GUS

Jedynie pomiędzy 2001 a 2002 rokiem zauważalny jest wzrost powierzchni użytków rolnych o prawie 2 000 hektarów, co miało związek z przyłączeniem terenów gminy Wesola do Warszawy. Jednak już po 7 latach, w 2008 roku powierzchnia użytków rolnych w mieście spadła poniżej poziomu z 2001 roku. W 2018 roku, według danych urzędu miasta Warszawy, ponad połowa powierzchni terenów zakwalifikowanych jako użytki rolne pozostawała odłogami. Bardzo popularnym trendem po 2000 roku jest znaczna fragmentaryzacja i degradacja rolniczej strefy produkcyjnej. Tereny rolne podlegają silnej presji urbanizacyjnej i często zagospodarowywane są w sposób bardzo chaotyczny a znaczna ich część nie jest wyposażona w infrastrukturę techniczną taką jak drogi, instalacje wodociągowe i kanalizacyjne. Tereny te nie są łatwo dostępne za pomocą komunikacji publicznej, co uniemożliwia kształtowanie ładu przestrzennego [21].

Wraz ze spadkiem udziału użytków rolnych w ogólnej powierzchni miasta (Ryc. 14.) widoczny jest proporcjonalny spadek udziału wszystkich rodzajów gospodarowania na gruntach rolnych (Ryc. 15.). Najbardziej zauważalnym spadkiem powierzchni odnotowano wśród gruntów ornych, których powierzchnia zmniejszyła się o ponad 3500 hektarów.

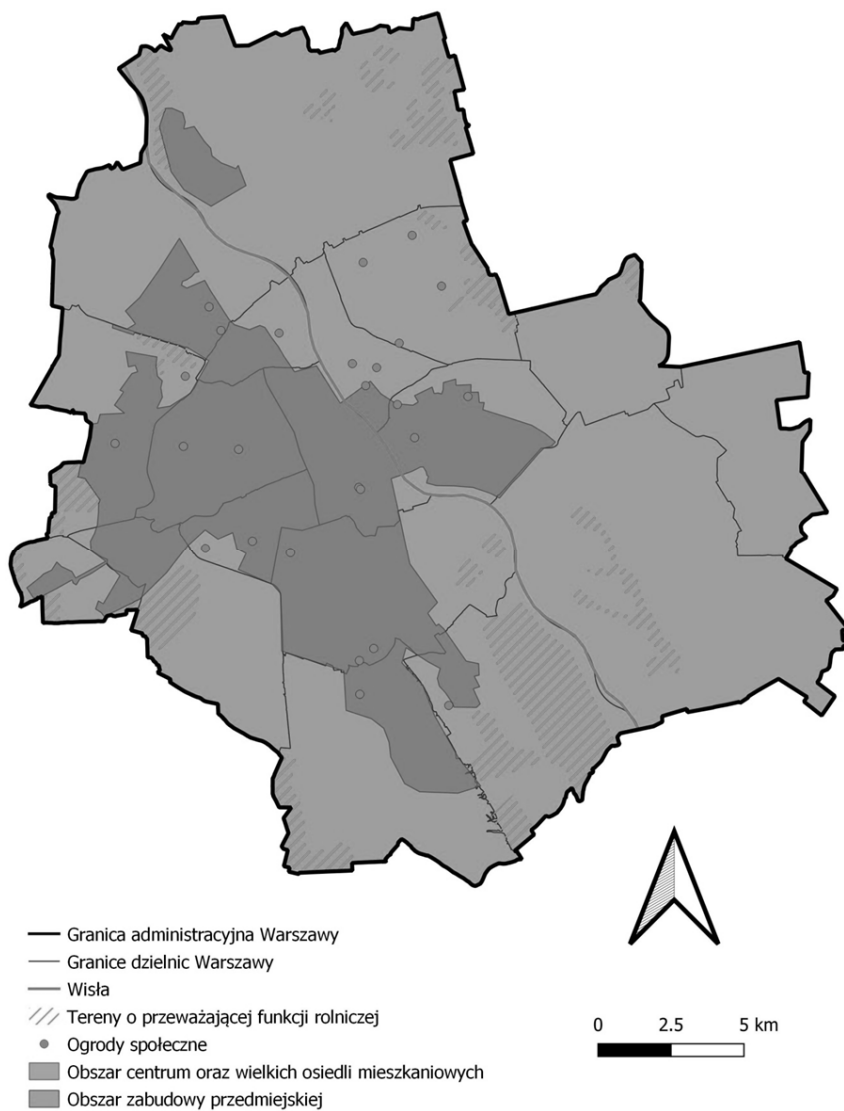
Głównym czynnikiem warunkującym strukturę użytkowania gruntów na terenie Warszawy jest silny rozwój obszarów zabudowanych a co za tym idzie zajmowanie terenów dotychczas wolnych. Na przestrzeni wielu lat powierzchnia terenów użytkowanych rolniczo sukcesywnie i szybko zmniejszała się. Ponad 21 % powierzchni miasta całkowicie pozbawionych jest pokrywy glebowej. Na dużym obszarze Warszawy występują urbanoziemy i industrioziemy [20].

Ryc. 15. Rodzaje użytków rolnych w hektarach w Warszawie w latach 1995,2010 oraz 2020. Źródło: oprac. własne na podstawie danych z *Rocznik statystyczny Warszawy 1995 – 2020*, GUS

Fig. 15. Types of agricultural land in hectares in Warsaw in 1995, 2010 and 2020. Source: own elaboration based on data from the *Statistical Yearbook of Warsaw 1995-2020*, GUS

Obecnie przestrzeń produkcji rolnej odnaleźć można jedynie na obszarach peryferyjnych miasta, szczególnie w części południowej (Ryc. 16.). Większość z nadal występujących użytków rolnych jest przedzielona powstałymi w ostatnich latach osiedłami domów jednorodzinnych, ale również terenami zabudowy wielorodzinnej. Dostęp dla maszyn rolniczych do wielu gruntów rolnych jest znacznie utrudniony.

Ryc. 16. Tereny o przeważającej funkcji rolniczej oraz lokalizacja ogrodów społecznych na terenie Warszawy. Źródło: oprac. własne na podstawie SUIKZP miasta stołecznego Warszawy z 2006 r. oraz opracowania ekofizjograficznego z 2018

Fig. 16. Areas with a predominantly agricultural function and the location of community gardens in Warsaw. Source: own study based on SUIKZP of the capital city of Warsaw from 2006 and ecophysiological study from 2018

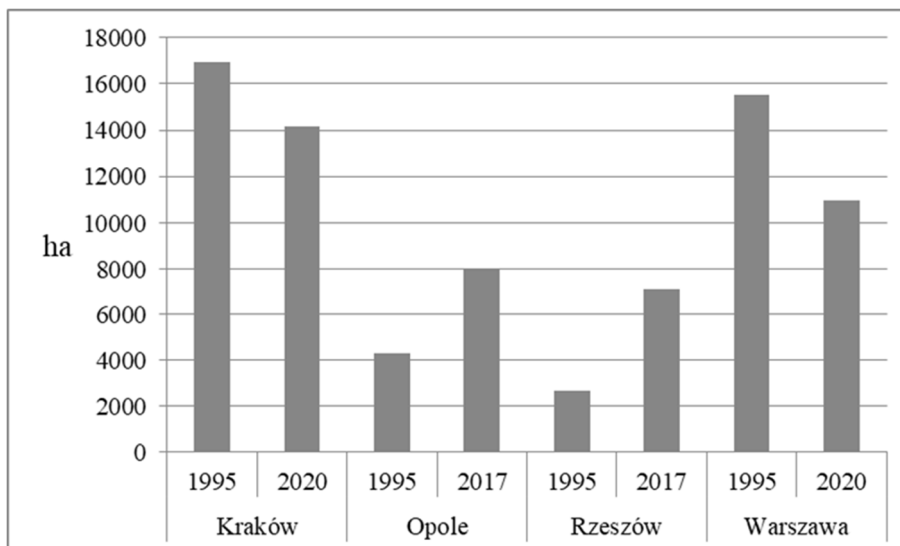
W sąsiedztwie terenów zabudowanych występują przede wszystkim odłogi, grunty w dobrej kulturze nadal użytkowane zlokalizowane są w obszarach

peryferyjnych, zazwyczaj w otoczeniu innych form zieleni, takich jak lasy i tereny bagienne. W najbliższych latach powierzchnia użytków rolnych w Warszawie prawdopodobnie nadal będzie malała. Mieszkańcy miasta aktywnie działają na rzecz utrzymywania i powstawania nowych ogrodów społecznych – są one zlokalizowane przede wszystkim w centrum miasta. Specjaliści wykonujący opracowanie ekofizjograficzne do nowo projektowanego Studium dla Warszawy zauważyli obecność gruntów rolnych na terenie miasta. Zalecono, aby w terenach pozostawionych w użytkowaniu rolniczym lub terenach odłogowych uzupełniono funkcje społeczne poprzez rozwój infrastruktury.

6. Porównanie przestrzeni rolniczych w badanych miastach

Analiza dużych miast w Polsce: Krakowa, Opola, Rzeszowa i Warszawy pozwoliła na stwierdzenie zależności w rozwoju wyżej wymienionych miast oraz sposobie przekształceń struktury użytkowania gruntów. Wszystkie badane miasta to stolice województw o długiej historii trwania, położone nad ciekami wodnymi. Kraków, Rzeszów i Warszawa w latach 1995 – 2020 zwiększyły swoją populację, Opole zaś, pomimo dużej ilości nowo przyłączonych terenów w granice miasta zanotowało spadek liczby ludności.

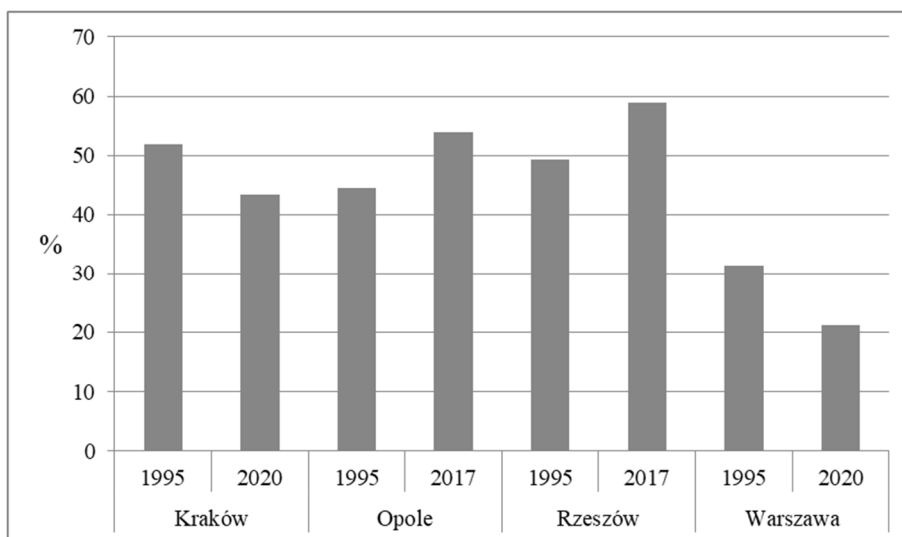
Wszystkie opisane miasta po 1995 roku zwiększyły swoją powierzchnię, największą zmianę wykazał Rzeszów zwiększając swoją wielkość ponad dwukrotnie. Na powierzchnię użytków rolnych w mieście mają wpływ uwarunkowania przestrzenne, przyrodnicze i społeczne. Miasta większe o dużej presji urbanistycznej, w tym zestawieniu Kraków i Warszawa zmniejszyły powierzchnię użytków rolnych jak i procentowy udział przestrzeni produkcji rolnej w ogólnej powierzchni miasta (Ryc. 17., Ryc. 18.).

Ryc. 17. Powierzchnia użytków rolnych w hektarach w analizowanych miastach, dla Krakowa i Warszawy lata 1995 i 2020, dla Opola i Rzeszowa 1995 i 2017. Źródło: oprac. własne na podstawie: Kraków - Raport o stanie miasta 1995 – 2020, UMK, Opole - Koziarski S., Wróbel R., 2018, Rzeszów - Województwo Podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy 1995 – 2017, GUS, Warszawa - Rocznik statystyczny Warszawy 199-2020, GUS

Fig. 17. Agricultural land area in hectares in the analyzed cities, 1995 and 2020 for Kraków and Warsaw, 1995 and 2017 for Opole and Rzeszów. Source: own study based on: Kraków - City Report 1995 - 2020, City Hall of Kraków, Opole - Koziarski S., Wróbel R., 2018, Rzeszów - Podkarpackie Voivodeship. Subregions, poviats, communes 1995 - 2017, GUS, Warsaw - Statistical yearbook of Warsaw 1995-2020, GUS

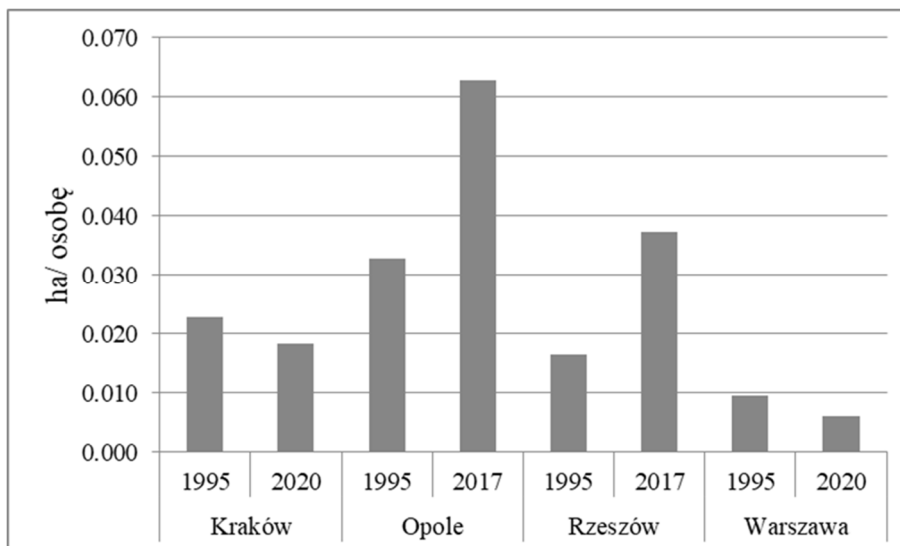
Proces zajmowania terenów rolniczych na inne cele, zazwyczaj zabudowę mieszkaniową i usługową najsilniej obserwować można w Warszawie, w której areal gruntów rolnych w przeciągu 25 lat zmniejszył się najbardziej. Wpływ na spadek powierzchni użytków rolnych miało również to, że Kraków i Warszawa swoje granice najsilniej poszerzały w XX wieku a w ostatnich 20 latach ich powierzchnia wzrosła nieznacznie. Opole i Rzeszów to miasta podobne pod względem polityki przyłączania nowych obszarów w swoje granice – najbardziej intensywnie proces przebiegał w tych miastach w XXI wieku. Nowo przyłączone tereny, które nie uległy jeszcze przekształceniu z charakteru podmiejskiego i wiejskiego w bardziej zurbanizowany silnie wpływają na znaczące zwiększenie arealu gruntów rolnych jak i procentowy udział użytków rolnych w powierzchni miasta (Ryc. 17., Ryc. 18.). Zauważalne jest to, że każdorazowo po przyłączeniu nowych terenów do miasta powierzchnia użytków rolnych wzrasta, a w kolejnych latach po przyłączeniu stopniowo maleje. Warszawa i Kraków oraz Opole i Rzeszów to pary miast, które są podobne do siebie również pod względem zmian w strukturze przestrzennej.

Ryc. 18. Procentowy udział użytków rolnych w powierzchni analizowanych miast, dla Krakowa i Warszawy lata 1995 i 2020, dla Opola i Rzeszowa 1995 i 2017. Źródło: opracowanie własne na podstawie [10] Kraków - Raport o stanie miasta 1995 – 2020, Urząd Miasta Krakowa, Opole - Koziarski S., Wróbel R., 2018, Rzeszów - Województwo Podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy 1995 – 2017, GUS, Warszawa - Rocznik statystyczny Warszawy 1995-2020, GUS

Fig. 18. Percentage share of agricultural land in the area of the analyzed cities, 1995 and 2020 for Kraków and Warsaw, 1995 and 2017 for Opole and Rzeszów. Source: own study based on: Kraków - City Report 1995 - 2020, City Hall of Kraków, Opole - Koziarski S., Wróbel R., 2018, Rzeszów - Podkarpackie Voivodeship. Subregions, poviats, communes 1995-2017, GUS, Warsaw - Statistical yearbook of Warsaw 1995 - 2020, GUS

W Warszawie i Krakowie następuje silny proces usuwania terenów rolnych z centrum – użytki rolne występują w tych miastach jedynie w obszarach peryferyjnych i podlegają one znacznej fragmentaryzacji oraz zwiększania ilości odłogów. Opole i Rzeszów to miasta w których jedynie ścisłe centrum miasta jest wolne od terenów użytkowanych rolniczo. Grunty, na których prowadzi się działalność rolniczą występują w tych miastach już w odległości mniejszej niż 2 km od historycznego centrum. Obszary peryferyjne, szczególnie nowo przyłączonych terenów, tych miast są w znaczącej większości zajęte przez użytki rolne.

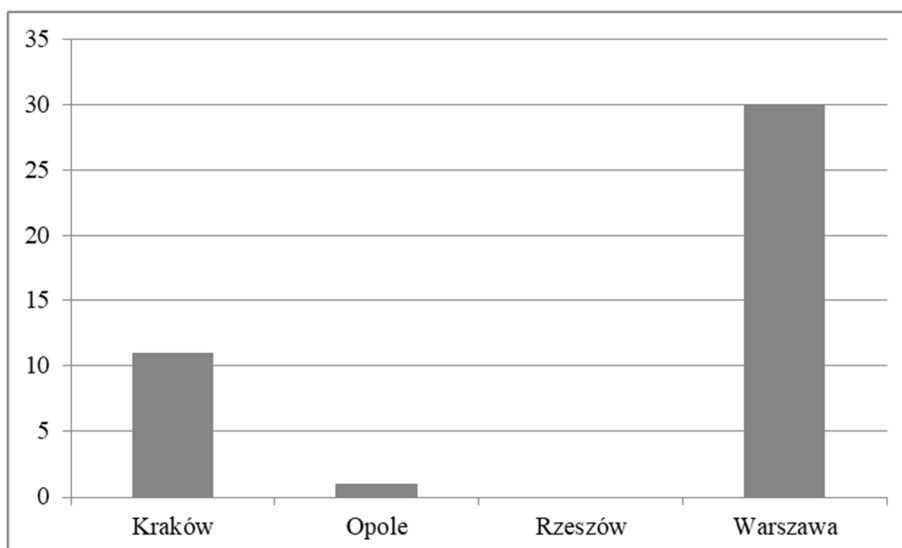
Ryc. 19. Powierzchnia użytków rolnych w hektarach na 1 mieszkańca w analizowanych miastach, dla Krakowa i Warszawy lata 1995 i 2020, dla Opola i Rzeszowa 1995 i 2017. Źródło: oprac. własne na podstawie: Kraków – Raport o stanie miasta 1995 – 2020, UMK, Opole - Koziarski S., Wróbel R., 2018, Rzeszów - Województwo Podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy 1995-2017, GUS, Warszawa- Rocznik statystyczny Warszawy 1995-2020, GUS oraz BDL GUS

Fig. 19. Area of agricultural land in hectares per capita in the analyzed cities, for Kraków and Warsaw 1995 and 2020, for Opole and Rzeszów 1995 and 2017. Source: own study based on: Kraków - City Report 1995 - 2020, City Hall of Kraków, Opole - Koziarski S., Wróbel R., 2018, Rzeszów - Podkarpackie Voivodeship. Subregions, poviats, communes 1995-2017, GUS, Warsaw - Statistical yearbook of Warsaw 1995-2020, GUS and BDL GUS

W Warszawie i Krakowie w latach 1995-2020 odnotowana spadek powierzchni użytków rolnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca, zaś w Opolu i Rzeszowie w latach 1995-2017 zauważalny jest znaczący wzrost tego wskaźnika (Ryc. 19.). Największy przyrost powierzchni gruntów rolnych na mieszkańca miasta odnotowano w Opolu, ma to związek z procesem wyludniania się tego miasta, przy jednoczesnym przyłączaniu nowych terenów o dużym procentowym udziale użytków rolnych. Warszawa, Kraków i Opole to miasta w których odnaleźć można ogrody społeczne, jedną z nielicznych form współczesnego rolnictwa miejskiego występującą w Polsce (Ryc. 20.).

W Krakowie działania na rzecz tworzenia tej formy zieleni miejskiej podejmuje Zarząd Zieleni Miejskiej (instytucja miasta Krakowa) w pozostałych miastach zaś rolę ich organizatorów i opiekunów przejęli mieszkańcy. W Warszawie zlokalizowanych jest najwięcej ogrodów społecznych a umiejscowione są przede wszystkim w centrum i strefie centralnej miasta, można założyć, biorąc pod uwagę badane miasta, że im teren bardziej

zurbanizowany i dogęszczony zabudowaniami tym społeczność zamieszkująca go podejmuje bardziej aktywne kroki w celu fizycznego kontaktu z zielenią.

Ryc. 20. Liczba ogrodów społecznych w 2020 r. w analizowanych miastach. Źródło: oprac. własne

Fig. 20. Number of community gardens in 2020 in the analyzed cities. Source: own study

Wartym podkreślenia jest to, że Warszawa i Rzeszów w swoich dokumentach strategicznych i kierunkowych zauważa obecność terenów użytkowanych rolniczo na obszarze miasta a w przyszłości ma zamiar podejmować kroki w celu poprawy organizacji i efektywności gospodarowania przez rolników.

7. Zakończenie

Badanie struktury użytkowania gruntów z uwzględnieniem użytków rolnych w miastach daje wiedzę oraz możliwości efektywnego gospodarowania przestrzenią w celu tworzenia rozwiązań infrastrukturalnych i administracyjnych polepszających warunki życia wszystkich mieszkańców miasta. Z kolei zmiana podejścia do miejskich terenów rolnych i możliwości ich rozwoju w stronę nowoczesnych form miejskich farm i ogrodów dają szansę na kształtowanie niekonwencjonalnych terenów zieleni dla mieszkańców. Przedstawiona praca swoim zakresem przestrzennym obejmuje całość powierzchni miasta Krakowa, Opola, Rzeszowa i Warszawy, a zakresem czasowym lata 1848-2020 dla Krakowa, 1972-2017 dla Opola, 1849-2017 dla Rzeszowa oraz lata 1970-2020 dla Warszawy. Podstawowym elementem prac nad jej przygotowaniem była analiza istniejącego piśmiennictwa dotyczącego poruszanego tematu oraz

opracowanie danych z zakresu gospodarowania użytkami rolnymi w wyżej wskazanych miastach, na podstawie danych statystycznych i prac naukowych z zakresu gospodarowania gruntami. W Polsce nie istnieje całościowa publikacja zajmująca się rolnictwem miejskim, a temat ten jest często pomijany lub omawiany jedynie fragmentarycznie.

Przestrzenie produkcji rolniczej wraz z całym agregatem form zieleni zagospodarowanej i niezagospodarowanej tworzą ważny element struktury przestrzennej miast, jakim są tereny aktywnie biologiczne. Tereny zieleni są istotnymi przestrzeniami w miastach o funkcjach środowiskotwórczych, ekologicznych, zdrowotnych, a także są stymulantą rozwoju, jakości życia i bioróżnorodności. Opracowanie danych i literatury dotyczących miast ujętych w tej pracy, pozwoliło na odnalezienie zależności, zarówno pomiędzy wielkością miasta, polityką przyłączania nowych terenów i rozwojem miast a przemianami powierzchni i struktury użytków rolnych w Krakowie, Opolu, Rzeszowie i Warszawie.

Literatura

- [1] Białe kołnierzyki uprawiają sobie lunch, 2018, <https://www.miasto2077.pl/biale-kolnierzyki-uprawiaja-sobie-lunch/>, dostęp: 16.01.2022 r.
- [2] Bruszevska K., Tereny rolne w polskich miastach jako potencjał do kształtowania zielonej infrastruktury, *Czasopismo Problemy Ekologii Krajobrazu*, Tom 36, 2013
- [3] Chmielewski J.M., Teoria i praktyka planowania przestrzennego *Urbanistyka Europy*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2016.
- [4] Czochoński J., Zachowanie i kształtowanie terenów zielonych na obszarach wielkich miast jako stymulantów rozwoju i jakości życia, [w]: Lorens P. i Martyniuk – Pęczek J. (redakcja), 2010, *Problemy kształtowania przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk, 2010.
- [5] Dziewoński K., Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze, *Przegląd Geograficzny* 28, 4, 1956.
- [6] Grocholska J., Bilans użytkowania ziemi w Polsce część II, *Dokumentacja Geograficzna Instytut Geografii Polska Akademia Nauk*, Warszawa 1973 – zeszyt 4, 1973.
- [7] Grocholska J., Czynniki wpływające na użytkowanie ziemi w Warszawie, *Polska Akademia Nauk Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Studia*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, 1974.
- [8] Grocholska - Salak M., Rolnictwo miejskie jako innowacyjna produkcja stanowiąca element scalający i uzupełniający strukturę miasta, *Budownictwo i Architektura*, 2018.
- [9] Kleszcz J., *Farma w mieście – wizja rolnictwa XXI wieku*, *Architecture et artibus*, Wydział Architektury Politechnika Białostocka, 2016.

- [10] Koziarski S., Wróbel R., Zmiany struktury użytkowania gruntów miast województwa opolskiego Studia i Monografie, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2018.
- [11] Liszewski S., Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego w Opolu, 1973.
- [12] Liszewski S., Tereny miejskie a struktura przestrzenna Łodzi, Acta Universitatis Lodzensis, Łódź, 1977.
- [13] Lokalny Program Rewitalizacji dla gminy miasto Rzeszów do roku 2023, 2017
- [14] Luchter B., Analiza przemian użytkowania ziemi w Krakowie w latach 1848 – 2010, Zeszyty Naukowe Ekonomia nr 869, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2011.
- [15] Luchter B., Badania nad użytkowaniem przestrzeni miejskiej Krakowa, [w]: Zborowski A. (redakcja), Człowiek Społeczeństwo Przestrzeń T.XI, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ Centrum Kultury Ekumenicznej, 2018.
- [16] Mapa Krakowskich Ogrodów Społecznych, 2022, <https://zzm.krakow.pl/dla-krakowian/ogrody/krakowskie-ogrody-spoleczne/1090-mapa-krakowskich-ogrodow-spolecznych.html>, dostęp: 30.04.2022 r.
- [17] Milewski J., Identyfikacja infrastruktury krytycznej i jej zagrożeń, Zeszyty Naukowe AON nr 4 (105), Akademia Obrony Narodowej, Warszawa, 2016.
- [18] Mydel R., Rozwój struktury przestrzennej miasta Krakowa, Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie Komisja Nauk Geograficznych, 1979.
- [19] Ogrodinfo, <https://www.ogrodinfo.pl/szklarnie-tunele-oslony/miejskie-farmy-w-moskwie/>, dostęp: 30.04.2022 r.
- [20] Opracowanie Ekofizjograficzne z 2018 r. do nowo projektowanego SUIKZP miasta stołecznego Warszawy.
- [21] Polityka przestrzenna miasta stołecznego Warszawy, Biuro Architektury i Planowania Przestrzennego Urzędu m.st. Warszawy, 2007.
- [22] Praweńska – Skrzypek G., System użytkowania przestrzeni miejskiej Rzeszowa, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów, 1985.
- [23] Propertydesign.pl, Paryskie Kultury Ogrodowe, czyli stolicę Francji czeka... zazielenienie, 2017
https://www.propertydesign.pl/architektura/104/paryskie_kultury_ogrodowe_czyli_stolice_francji_czeka_zazielenienie,15530.html, dostęp: 30.04.2022 r.
- [24] Ptak – Iglewska A., Produkcja żywności potrzebuje więcej ochrony, Ekonomia Rolnictwo Rzeczpospolita, 2020.
- [25] Szymańska D., Geografia Osadnictwa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013
- [26] Woś A., Encyklopedia agrobiznesu, Wydawnictwo Fundacja Innowacja, Warszawa, 1998.
- [27] Wowrzechka B., Agropolis. Część I. Nowa Atlantyda., Architectus, 2014.
- [28] Zgliński W., Kształtowanie się strefy żywicielskiej Aglomeracji Warszawskiej, Prace Geograficzne nr 162, Polska Akademia Nauk Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, 1974.

STRESZCZENIE I INFORMACJA O AUTORZE

Piotr WINDAK*

PRZEMIANY PRZESTRZENI PRODUKCJI ROLNICZEJ A ROZWÓJ DUŻYCH MIAST POLSKI

Słowa kluczowe: powierzchnia użytków rolnych, struktura użytków rolnych, rolnictwo, rozwój przestrzenny miasta, Kraków, Opole, Rzeszów, Warszawa

Celem pracy jest analiza struktury przestrzennej terenów miejskich o przeważającej funkcji produkcji rolniczej i jej przemian w wyniku rozwoju miasta. Praca swoim zakresem przestrzennym obejmuje całość powierzchni miasta Krakowa, Opola, Rzeszowa i Warszawy, zwracając uwagę na zmiany granic administracyjnych Opola i Rzeszowa wynikających z przyłączania nowych terenów do tych miast w XXI wieku. Na podstawie dostępnej literatury przedstawiono dane dotyczące powierzchni użytków rolnych i form użytkowania przestrzeni rolniczych dla Krakowa od 1848 r., dla Opola od 1972 r., dla Rzeszowa od 1849 r., a dla Warszawy od 1970 r., co pozwoliło na pokazanie historycznych zmian w przestrzeni wybranych miast. Przeanalizowano również współcześnie dostępne źródła publikowane w opracowaniach statystycznych i literaturowych dotyczące gospodarowania użytkami rolnymi w miastach, co pozwoliło na dokładne zobrazowanie zmian w użytkach rolnych pod koniec XX i w XXI wieku. Opracowanie danych i literatury dotyczących miast ujętych w tej pracy, pozwoliło na odnalezienie zależności, pomiędzy wielkością miasta, polityką przyłączania nowych terenów i rozwojem miast a przemianami powierzchni i struktury użytków rolnych w Krakowie, Opolu, Rzeszowie i Warszawie.

* mgr inż., Szkoła Doktorska, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków, e-mail: piotrwindak@gmail.com

Piotr WINDAK*

CHANGES IN AGRICULTURAL PRODUCTION SPACE AND DEVELOPMENT OF LARGE POLISH CITIES

Keywords: agricultural land area, agricultural land structure, agriculture, spatial development of the city, Krakow, Opole, Rzeszow, Warsaw

The purpose of the study is to analyze the spatial structure of urban areas with the predominant function of agricultural production and its changes as a result of the development of the city. The spatial scope of the work covers the entire area of the city of Krakow, Opole, Rzeszów, and Warsaw, paying attention to the changes in the administrative boundaries of Opole and Rzeszów resulting from the addition of new areas to these cities in the 21st century. On the basis of the available literature, data on the area of agricultural land and forms of use of agricultural land have been presented for Kraków from 1848, for Opole from 1972, for Rzeszów from 1849, and for Warsaw from 1970, which made it possible to show historical changes in the space of chosen cities. The currently available sources published in statistical and literature studies on the management of agricultural land in cities were also analyzed, which made it possible to accurately depict changes in agricultural land at the end of the 20th and 21st centuries. The processing of data and literature on the cities included in this work allowed us to find the relationship between the size of the city, the policy of joining new areas and urban development, and changes in the area and structure of agricultural land in Krakow, Opole, Rzeszów, and Warsaw.

* M.Sc. Eng., Doctoral School of the University of Economics in Krakow, 27 Rakowicka Street, 31-510 Krakow, e-mail: piotrwindak@gmail.com

Agnieszka WŁOCH-SZYMLA

UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE, SPOŁECZNE I ŚRODOWISKOWE SOCJALISTYCZNYCH OSIEDLI MIESZKANIOWYCH A REALIZACJA ZASAD ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU – CASE STUDY

1. Socjalistyczne osiedla mieszkaniowe a zasady zrównoważonego rozwoju

1.1. Kontekst socjalistycznych osiedli mieszkaniowych w rozwoju miasta

Dziedzictwo postkomunistyczne w rozwoju miast i budownictwie mieszkaniowym doświadczyło procesu permanentnego dostosowania do wymogów aktualnych potrzeb społecznych, środowiskowych i warunków planowania przestrzennego. Po upadku komunizmu budownictwo mieszkaniowe przeszło długą drogę niechcianej i niekontrolowanej transformacji. Obecnie jest w trakcie dostosowywania się do współczesnych uwarunkowań politycznych, społecznych i gospodarczych oraz do wyzwań przyszłości.

W przeszłości w mieście socjalistycznego modernizmu (1956-1989), mieszkanie na osiedlu dawało niemal jedyną możliwość poprawy warunków i jakości życia. Po 1989 roku system inwestycji publicznych w budownictwo mieszkaniowe ustał, a budownictwo mieszkaniowe przeszło w ręce prywatnych inwestorów, co znacząco wpłynęło na jakość przestrzeni miejskich. Prywatyzacja budownictwa mieszkaniowego, w połączeniu z brakiem miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, doprowadziła do rozrostu miast, do budowy osiedli mieszkaniowych na terenach peryferyjnych pozbawionych infrastruktury często ogrodzonych, dla wybranych grup społecznych.

Obecnie jednak istnieje tendencja do powrotu do osiedli pochodzących z czasów PRL-u. Budynki z tego okresu bardzo często znajdują się w pobliżu centrum miasta i są bardzo dobrze skomunikowane z innymi dzielnicami miasta. Są dobrze wyposażone w infrastrukturę socjalną i usługową oraz mają dużo swobodnie dostępnej zielonej przestrzeni rekreacyjnej.

1.2. Interpretacja idei zrównoważonego rozwoju w kontekście osiedli mieszkaniowych

Na potrzeby niniejszego artykułu wyjaśnienia wymagają zagadnienia zrównoważonego rozwoju, inteligentnego rozwoju przestrzeni *smart growth* i jakości życia w kontekście osiedli mieszkaniowych.

1.2.1 Zrównoważony rozwój

Tworzenie koncepcji zagospodarowania przestrzeni miejskiej ma za zadanie zapewnić ład przestrzenny oraz zrównoważony rozwój miast. Idea zrównoważonego rozwoju sformułowana została w raporcie „Nasza wspólna przyszłość” opublikowanym w kwietniu 1987 roku przez Światową Komisję ds. Środowiska i Rozwoju. Potwierdzenie tej idei nastąpiło podczas światowej konferencji ONZ znanej jako Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku, a wytyczające nowe kierunki rozwoju zostały zawarte w Agendzie 21.

Zrównoważony rozwój jest strategią rozwoju miasta, za pomocą której społeczności starają się zrównoważyć ochronę środowiska, rozwój gospodarczy i cele społeczne oraz zaspokoić dzisiejsze potrzeby bez uszczerbku dla jakości życia przyszłych pokoleń. Zagadnienie zrównoważonej urbanistyki można wyjaśnić zarówno jako badanie miast, jak i praktyk ich planowania oraz zarządzania. Celem jest dbanie o ich długoterminową gospodarkę poprzez zmniejszenie szkodliwego wpływu na ludzi i przestrzeń. Ich jakość i sposób zagospodarowania warunkują jakość życia mieszkańców.

Koncentrując się na tematyce zrównoważonej urbanistyki, należy zwrócić uwagę na dzielnice i osiedla mieszkaniowe, które stanowią ważny element przestrzeni miejskiej. Odnosząc się do środowiska mieszkaniowego ideę zrównoważonego rozwoju można określić jako dążenie do zrównoważenia czynników społecznych, ekonomicznych, przyrodniczych i kulturowych w kształtowaniu warunków życia w miejscu zamieszkania [6].

Według Dembickiej-Niemiec istotne jest kształtowanie struktury zabudowy w sposób intensywny i przemieszany funkcjami mieszkalnymi i usługowymi, tak aby promować transport niskoemisyjny, ruch pieszy i zapewnić mieszkańcom dostęp do terenów zielonych i rekreacyjnych [2].

1.2.2 Smart growth

Smart growth jest jedną w wielu modelowych koncepcji zrównoważonego rozwoju miasta, która traktuje bardziej kompleksowo proces rozwoju miasta, uwzględniając aspekty ekologiczne, przestrzenne, społeczne i w mniejszym stopniu gospodarcze. Integrujące rozwiązania przyczyniają się zarówno do ograniczenia niekorzystnych oddziaływań zewnętrznych obszarów zurbanizowanych, jak i zapewniają wysokiej jakości życie w mieście,

sprawiedliwość społeczną oraz korzystne warunki gospodarowania [Mierzejewska 2015]. Na wiele rzeczy, na których nam zależy w codziennym życiu, mają wpływ nasze główne decyzje rozwojowe, np. to, jak mieszkamy, jak długo dojeżdżamy do pracy, dostępność najpotrzebniejszych usług, itd. Nasze wybory decydują o jakości naszego codziennego życia i mają bezpośredni wpływ na nasze życie osobiste. Dlatego spełniając nasze marzenia coraz częściej zwracamy uwagę na udogodnienia codziennego życia, czyli zasady koncepcji inteligentnego rozwoju przestrzennego *smart growth*.

Zasady inteligentnego rozwoju przestrzennego obejmują [5]:

- integrację różnych sposobów zagospodarowania i użytkowania gruntów,
- zastosowanie kompaktowej zabudowy,
- tworzenie szeregu możliwości oferty mieszkaniowej: mieszkań o różnych parametrach i dla różnych grup społecznych,
- tworzenie dzielnic przyjaznych dla pieszych i rowerzystów,
- tworzenie wyróżniających się i atrakcyjnych społeczności z silnym poczuciem identyfikacji się z miejscem, tworzenie tożsamości miejsca,
- ochrona otwartych przestrzeni, gruntów rolnych i cennych przyrodniczo.
- ukierunkowanie rozwoju na istniejące społeczności,
- zapewnienie różnorodnych form transportu miejskiego, ograniczenie transportu indywidualnego na rzecz różnorodnej komunikacji zbiorowej,
- podejmowanie decyzji dotyczących rozwoju w sposób sprawiedliwy, przewidywalny i opłacalny,
- zachęcanie społeczności i inwestorów do współpracy i włączenia się do procesu planowania rozwoju.

Inteligentny rozwój przestrzenny obejmuje szereg strategii rozwoju i ochrony, które pomagają chronić nasze zdrowie i środowisko naturalne oraz sprawiają, że nasze społeczności są bardziej atrakcyjne, silniejsze gospodarczo i bardziej zróżnicowane społecznie. Decyzje rozwojowe wpływają na wiele rzeczy, które dotyczą codziennego życia ludzi. To co i gdzie się projektuje i buduje, wpływa na życie ich mieszkańców oraz przyszłych pokoleń. Wykorzystując inteligentne strategie, aby rozwijać się w sposób, który chroni naturalne tereny i krytyczne obszary środowiskowe, chroni jakość wody i powietrza oraz ponownie wykorzystuje już rozwinięte obszary.

1.2.3 Jakość życia

Historia pojęcia „jakość życia” ma długą tradycję. Po raz pierwszy termin ten pojawił się po drugiej wojnie światowej, a w latach siedemdziesiątych XX wieku zaczął występować w kontekście najprzeróżniejszych programów pomocy społecznej i systemowej zmiany społecznej, mających na celu pomoc ludziom w dźwignięciu się z ubóstwa, niedostatku i bezradności [4]. Początkowo jakość kojarzono wyłącznie z dobrostanem materialnym, z czasem pojęcie to zostało

poszerzone o wartości niematerialne. Dostrzeżono, że wzrost dobrobytu materialnego i zaspokojenie podstawowych potrzeb nie musi oznaczać wzrostu pomyślności. Rozszerzenie pojęcia jakości życia z obszarów „mieć” na „być” wiązało się z koniecznością wprowadzenia nowych kryteriów kojarzonych z obiektywnymi warunkami życia oraz ich subiektywnym postrzeganiem.

Wielowymiarowy i niejednoznaczny charakter badania jakości życia, stał się koniecznością i jednym z najważniejszych aspektów współczesnego życia. Patrząc na relacje człowiek – przestrzeń jednym z podstawowych elementów jakości życia jest habitat człowieka, obejmujące swym zakresem dom/mieszkanie, wraz z bliższym i dalszym otoczeniem materialnym i społecznym. Poziom jakości życia jest ściśle skorelowany ze standardem zamieszkania: im lepsza ma być jakość życia, tym lepsze powinny być standardy zamieszkania, kształtujące godne, wygodne, przyjazne i sprzyjające samorealizacji środowisko mieszkaniowe. Jakość tego środowiska wyraża się właśnie w ocenie stopnia nasycenia cechami pożądanymi przede wszystkim z punktu widzenia jego użytkownika [1].

2. Analiza Osiedla Bronowice Nowe w kontekście zasad zrównoważonego rozwoju

Celem opracowania jest identyfikacja realizacji zasad zrównoważonego rozwoju na przykładzie kształtowania się przestrzeni osiedla mieszkaniowego Bronowice Małe w Krakowie. Analizie zostały poddane przyjęte zasady projektowania osiedla architekta Krzysztofa Bienia oraz aktualny stan funkcjonalno-przestrzenny osiedla według uwarunkowań przestrzennych, społecznych i środowiskowych. Należy wyjaśnić, że funkcjonują różne nazwy określające przestrzeń osiedla pomiędzy ulicami Balicka, Armii Krajowej, Zarzecze i Na Błonie. Na etapie projektu oraz realizacji budowy aż po lata 90. XX wieku funkcjonowała nazwa Osiedle „Widok”. Następnie przyjęto nazwę Osiedle „Bronowice Nowe”. Na północno-zachodnim skraju osiedla znajduje się pętla tramwajowa i autobusowa, która od września 2007 roku nosi nazwę „Bronowice Małe”.

2.1. Przyjęte zasady projektowe Osiedla Widok

Projektując Osiedle Widok Krzysztof Bień kierowała się siedmioma zasadami²¹:

²¹ Materiał udostępniony przez autora Krzysztofa Bienia: *Zasady przyjęte dla projektowanego „Osiedla Widok” w Krakowie* (Osiedle nosi obecnie nazwę: „Bronowice Małe”). Projekt osiedla przewidzianego dla 10 tys. mieszkańców. Autor: Krzysztof Bień, architekt i urbanista, Kraków 27 lutego 2020 r.; materiał niepublikowany

Zasada I: Tereny zielone tzw. osiedlowej zieleni normatywnej powinny zostać połączone przestrzennie z terenami tzw. zieleni ogólnomiejskiej. W szczególności tereny zielone wzdłuż Młynówki Królewskiej powinny zostać połączone z głównym „trójkątem” zieleni osiedlowej, wcinającym się od południa w teren osiedla. Osiedlowe tereny zielone mają być bezwzględnie „wyposażone” w urządzenia plac zabaw dla dzieci. W najbliższym sąsiedztwie głównego osiedlowego terenu zielonego i zieleni ogólnomiejskiej należy zlokalizować: żłobek, przedszkole, dwie szkoły oraz klub dla młodzieży.

Zasada II: Ścieżki piesze należy poprowadzić po kierunkach funkcjonalnych – skośnie do zabudowy. Główny, zbiorczy, szeroki ciąg pieszy (pieszo-rowerowy), ma być poprowadzony przez środek osiedla na kierunku południe – północ, od południa wzdłuż głównego terenu zieleni osiedlowej (zlokalizowanego po stronie południowej osiedla) do strefy handlowo-usługowej usług podstawowych i ogólnomiejskich, umiejscowionych w północnej części osiedla (przy ciągach miejskiej komunikacji kołowej i transportu miejskiego) z zakończeniem przy projektowanych przystankach autobusowych, tramwajowych i metra oraz dodatkowo tunelem pod ul. Balicką do projektowanej stacji kolei aglomeracyjnej.

Zasada III: Bezpieczeństwo mieszkańców - dla zapewnienia maksymalnego bezpieczeństwa mieszkańcom osiedla (szczególnie dzieciom idącym do szkoły i z niej wracającym) oraz dla komfortu zamieszkiwania należy wewnątrzosiedlowy ruch kołowy (samochody mieszkańców i przyjezdnych) maksymalnie zredukowany jedynie do krótkoterminowych dojazdów do poszczególnych budynków, bez możliwości parkowania przy budynkach i bez możliwości tranzytowych przejazdów w poprzek osiedla (główny ciąg pieszo-rowerowy powinien pozostać bezpieczny). Wewnątrzosiedlowa komunikacja kołowa powinna zostać skoncentrowana zasadniczo jedynie wzdłuż zachodniej i wschodniej strony osiedla i tylko tam należy lokalizować parkingi naziemne oraz zblokowane zespoły garaży parterowych lub wielopiętrowych. Do dojazdu do wejść do budynków mają służyć wąskie sięgacze prowadzone wzdłuż budynków albo od zachodniej albo od wschodniej strony osiedla, zakończone placami manewrowymi do nawracania i z brakiem możliwości ruchu tranzytowego w poprzek osiedla i przecinania głównej zbiorczej ścieżki pieszej biegnącej przez środek osiedla. Odległości jezdni sięgaczy od ścian budynków powinny być nie mniejsze niż 10 m.

Zasada IV: Dla zapewnienia widoku na Wzgórza św. Bronisławy z ich dwiema dominantami – Kopcem Kościuszki i Kopcem Piłsudskiego – oraz dla zapewnienia widoku na panoramę Krakowa z Wawelem, Starym Miastem i Podgórzem oraz dla nasłonecznienia mieszkań od południa (budynki ustawione „na godzinę drugą”) planuje się zabudowę amfiteatralną o wysokości rosnącej od strony południowej w kierunku północnym, poczynając od wysokości 2 kondygnacji (obszar domów jednorodzinnych „Widok Zarzecze”) przez 5

kondygnacji, 11 kondygnacji aż po 22-24 kondygnacje. W części osiedla o niższej zabudowie projektuje się mieszkania dla 6 tys. mieszkańców, a w „wieżowcach” dla 4 tys. mieszkańców. Należy łączyć budynki w ciągi w celu uzyskania maksymalnie dużych powierzchni terenów zielonych pomiędzy budynkami: odległości pomiędzy budynkami 5-cio kondygnacyjnymi ok. 36 m, a pomiędzy 11-kondygnacyjnymi ok. 60 m.

Zasada V: Planuje się, aby budynki niskie miały formy zabudowy tarasowej, a mieszkania w budynkach wyższych powinny zostać wyposażone w obszerne balkony, co umożliwi swobodne korzystanie naraz wielu mieszkańcom z tarasów i balkonów, jako przymieszaniowych „powierzchni rekreacyjnych” dla odpoczynku, spożywania posiłków lub podziwiania pięknych widoków. Kolorystyka wszystkich budynków na Osiedlu Widok powinna być następująca: ściany budynków białe z akcentami czerwieni w różnych odcieniach w postaci czerwonych płyt czołowych balkonów.

Tabela 1. Zgodność przyjętych zasad projektowych dla „Osiedla Widok” w Krakowie z zasadami kształtowania zrównoważonego osiedla mieszkaniowego oraz koncepcji smart growth.

Table 1. Compatibility of the adopted design principles for "Osiedle Widok" in Krakow with the principles of shaping a sustainable housing estate and the smart growth concept.

	Zasady przyjęte dla projektowanego „Osiedla Widok” w Krakowie						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Zrównoważony rozwój	x	x	x	x	x	-	x
Smart growth	x	x	x	x	x	-	x

Źródło: opracowanie własne

Zasada VI: Zamknięcia kompozycyjne osi ciągów pieszych powinny tworzyć wysokie budynki. Główna ścieżka piesza powinna być zamknięta kompozycyjnie jednym z „wieżowców”.

Zasada VII: Powinno zostać zapewnione przewietrzanie zarówno terenu samego „Osiedla Widok”, jak też obszarów sąsiadujących z osiedlem przez wiatry wiejące w tym rejonie Krakowa z przeważających kierunków zachodnich (około 22%) oraz wschodnich (około 17%) poprzez zastosowanie układu budynków tylko wschód-zachód (bez możliwości zabudowy w układzie północ-południe). Powinny także zostać stworzone ułatwienia dla inwersji (czyli spływu zimnego powietrza z terenów położonych po północnej stronie osiedla i z terenu samego osiedla w kierunku na południe, do doliny Rudawy) przez zastosowanie odstępow między budynkami i przez utworzenie prześwitów pod niektórymi z nich.

2.2. Analiza funkcjonalno-przestrzenna Osiedla Bronowice Nowe

Osiedle Bronowice Nowe w Krakowie wchodzi w skład dzielnicy VI Bronowice. Znajduje się między ulicami: od strony północnej ul. Balicką, od wschodu ogranicza je ul. Armii Krajowej, od południa ul. Zarzecze, a od strony zachodniej ul. Na Błonie.

2.2.1 Uwarunkowania przestrzenne

Przeważającą funkcją zabudowy jest funkcja mieszkalna, w znaczącej ilości zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej. Na terenie osiedla znajdują się tam także pojedyncze budynki jednorodzinne. Wyróżnia się zabudowa usługowa o charakterze handlowym, zlokalizowana w większości w północno-zachodniej części obszaru osiedla, głównie przy pętli tramwajowej i autobusowej oraz w parterach budynków mieszkalnych. Pojedyncze obiekty handlowe usytuowane są przy głównych traktach pieszych osiedla. Wzdłuż zachodniej granicy osiedla znajdują się obiekty garaży parterowych i wielopoziomowych oraz budynek administracji osiedla spółdzielnia „Widok”. Wzdłuż ul. Armii Krajowej znajdują się parkingi. Zabudowa usługowa z zakresu oświaty znajduje się w południowej części, przy dwóch głównych pieszo-rowerowych traktach osiedla tj. głównym ciągu komunikacji, po środku zielonej przestrzeni osiedla oraz przy Młynówce Królewskiej. Na terenie osiedla znajduje się również zabudowa sakralna (Ryc. 1.).

Tereny zielone stanowią znaczącą część obszaru badanego. Wyróżnia się zielen parkową i urządzonej, głównie w centralnej części obszaru stanowiący zielony klin osiedla, jak również wzdłuż ciągu Młynówki Królewskiej. Zielen osiedlowa to głównie krzewy i drzewa, których rozmieszczenie wygląda na przypadkowe oraz duże powierzchnie trawników. Wypełnione są nimi przestrzenie pomiędzy zabudową wielorodzinną. Występuje też zielen izolacyjna wzdłuż uciążliwych arterii miejskich okalających badany obszar.

Układ komunikacyjny osiedla rozwiązany jest w sposób sprzyjający komunikacji pieszej i rowerowej. Wewnętrzne drogi osiedlowe są usytuowane wzdłuż budynków mieszkaniowych wielorodzinnych na zasadzie sięgaczy, zakończonych placem manewrowym. Rozwiązanie to powoduje brak przejazdu przez środek osiedla z jednej strony na drugą i tworzy centralną część osiedla bez ruchu kołowego, bezpieczną i przyjazną pieszym i rowerzystom (Ryc. 2.).

Tabela 2. Plusy i minusy Osiedla Bronowice Nowe²²

Table 2. Pros and cons of the Bronowice Nowe housing estate

²² Opracowanie studentów kierunku Gospodarka przestrzenna, UEK w ramach przedmiotu Projektowanie środowiska zamieszkania. Autorzy opracowania: Liliana Brach, Krzysztof Kopeć, Łukasz Suchecki.

Plusy	Minusy
<p>Komunikacja kołowa wyprowadzona na zewnątrz osiedla – wyeliminowanie ruchu tranzytowego wewnątrz osiedla.</p> <p>Główny ciąg komunikacji pieszej poprowadzony centralnie przez osiedle stanowiący jego oś północ-południe.</p> <p>Skośne ciągi piesze ułatwiają komunikację.</p> <p>Znaczna ilość ścieżek pieszych umożliwiającą szybkie przemieszczanie się w obrębie osiedla.</p> <p>Punkty handlowo usługowe zlokalizowane wewnątrz osiedla w pobliżu głównych ciągów pieszych.</p> <p>Dostęp do podstawowych oraz ponadpodstawowych usług w obrębie osiedla. Brak konieczności wychodzenia „nazewnątrz”.</p> <p>Bliskość budynków oświaty, szkoły zlokalizowane możliwie najbliżej budynków mieszkalnych. Brak konieczności przecinania ciągów komunikacyjnych w celu dostania się do szkoły.</p> <p>Zachowanie dużych odległości między budynkami umożliwiające odpowiednie nasłonecznienie mieszkań oraz zapewniająca większą prywatność mieszkańców.</p> <p>Większość terenów rekreacyjnych usytuowana centralnie, zapewniająca taki sam dostęp dla wszystkich mieszkańców.</p> <p>Znaczna ilość zielonych terenów publicznych sprzyja integracji społeczeństwa osiedlowego.</p> <p>Zabudowa sprzyja przewietrzaniu osiedla.</p> <p>Dostęp do komunikacji miejskiej. Bliskość przystanków komunikacji autobusowej oraz tramwajowej.</p>	<p>Nieatrakcyjnie zagospodarowane tereny zielone pomiędzy budynkami.</p> <p>Zniszczone oraz przestarzałe nawierzchnie ciągów komunikacji pieszej prowadzącej do poszczególnych budynków.</p> <p>Przestarzała infrastruktura wypoczynkowa.</p> <p>Niejednolita oraz nieatrakcyjna kolorystyka budynków dobrana podczas zabiegów termoizolacyjnych oraz remontowych budynków mieszkalnych.</p> <p>Duża liczba samochodów parkujących wzdłuż każdej możliwej drogi w obrębie osiedla.</p>

Źródło: materiały dydaktyczne

2.2.2 Uwarunkowania społeczne

Rozwiązania funkcjonalno-przestrzenne osiedla sprzyjają dobrym kontaktom społecznym. Dostępność w obrębie osiedla, różnorodnych usług służących zaspakajaniu wszystkich potrzeb mieszkańców, możliwa jest dzięki poruszaniu się pieszo w bezpieczny sposób. Zlokalizowany centralnie główny ciąg pieszo-rowerowy w osi północ-południe oraz zagospodarowanie przestrzeni centralnej placami zabaw i elementami małej architektury sprzyja spotkaniom mieszkańców.

Na podstawie analizy wyników ankiety przeprowadzonych na osiedlu, wśród członków Spółdzielni Mieszkaniowej „Widok”, która zarządza większością budynków mieszkalnych²³ badanego obszaru wynika, że blisko 70% ankietowanych uważa, że na osiedlu zapewniony jest dobry dostęp do rozrywki, rekreacji i terenów zielonych. Około 17 % nie zgadza się z tym stwierdzeniem. Około połowy ankietowanych swój wolny czas spędza na terenie osiedla. Ankietowani wskazali: place zabaw oraz alejki, deptaki, jako miejsca gdzie spędzają swój wolny czas.

²³ Na terenie Spółdzielni Mieszkaniowej „Widok” w Krakowie znajdują się 23 budynki mieszkalne, dwa pawilony handlowe, budynek Klubu „Jordanówka”, budynek administracji oraz trzy zespoły garaży. W swych zasobach Spółdzielnia posiada 2879 mieszkań, w których mieszka ok. 7000 osób, w tym 3043 członków Spółdzielni oraz łącznie 581 garaży i miejsc postojowo-garażowych. Powierzchnia użytkowa gruntów wynosi ogółem 146.246,90 m kw.
Źródło: <http://www.smwidok.krakow.pl/wielkosc-zasobu-mieszkaniowego/>
(dostęp: 30 września 2022 r.)

Legenda

	zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna		plac zabaw
	zabudowa mieszkaniowa wielorodzinna		zieleni urzędzona
	zabudowa miesz. wielorodzinna z usługami		zieleni nieurzędzona
	zabudowa usługowa		zieleni izolacyjna/drogowa
	zabudowa usług publicznych i oświaty		zieleni parkowa
	zabudowa sakralna		zieleni osiedlowa
	zabudowa garażowa		główny ciąg pieszo-rowerowy
	zabudowa gospodarczo-techniczna		wiatry zachodnie
	parkingi naziemne		wiatry wschodnie

Rys. 1. Schemat funkcjonalno-przestrzenny Osiedla Widok na podstawie analizy urbanistycznej w odniesieniu do zrealizowanych zasad projektowania osiedla architekta Krzysztofa Bienia

Fig. 1. Functional and spatial scheme of the Widok housing estate on the basis of an urban analysis in relation to the implemented principles of designing by architect Krzysztof Bień

Rys. 2. Osiedle Bronowice Nowe, zdjęcia własne

Fig. 2. Bronowice Nowe housing estate, Photo by the Author

Natomiast wskazali na brakujące obiekty takie jak: bary, ogródki gastronomiczne. 91,6% ankietowanych korzysta z obszarów zielonych osiedla.

W pytaniach otwartych w dużej mierze wskazano Młynówkę Królewską, jako najpopularniejszy teren zielony. Ponad 50% ankietowanych wskazało, iż elementy infrastruktury sportu/rozrywki/rekreacji na terenie osiedla wymagają modernizacji. Ponad 50 % ankietowanych jest zadowolonych z mieszkania na osiedlu, 37% jest bardzo zadowolonych, a około 11 % średnio zadowolonych.

2.2.3 Uwarunkowania środowiskowe

Kompozycja urbanistyczna pierwotnego projektu architektonicznego i urbanistycznego, którego autorem jest Krzysztof Bień, została zaprojektowana zgodnie z kierunkiem najczęściej spotykanych wiatrów w tej części Krakowa w układzie wschód-zachód i w znacznej części została w ten sposób zrealizowana. Sprzyja to przewietrzaniu osiedla jak i obszarów sąsiadujących. Wykonano analizę przewietrzania obszaru badanego na wysokości 10 m nad terenem. Największe wartości wiatr przyjmuje w okolicach skrzyżowania ul. Armii Krajowej z ul. Balicką i kościoła św. Jana Kantego oraz w okolicach istniejącego amfiteatru obok Szkoły Podstawowej nr 153, a najniższe wartości wiatru notuje się w okolicach filii przedszkola nr 38.

Budynki zabudowy mieszkalnej wielorodzinnej zostały zaprojektowane i w większości zrealizowane w formie zabudowy amfiteatralnej rosnąco od południa na północ. Zachowano zalecane odstępki między budynkami, aby zachować jak najlepsze nasłonecznienie mieszkań od strony południowej (Zasada IV).

3. Podsumowanie

Analiza funkcjonalno-przestrzenna aktualnego stanu Osiedla Bronowice Nowe w świetle uwarunkowań przestrzennych, społecznych i środowiskowych wykazuje wysoką zgodność z współczesną interpretacją zasad zrównoważonego rozwoju. Zarówno zasady kształtowania zrównoważonego rozwoju osiedla mieszkaniowego, jak i zasady inteligentnego rozwoju przestrzennego *smart growth* można zidentyfikować na przykładzie współczesnego zagospodarowania oraz funkcjonowania Osiedla Bronowice Nowe. Można również zrealizować zasadę zrównoważonej przestrzeni jaką jest *walking distance*, czy miasto 15-minutowe. Dostępność do wszystkich usług zaspokajających podstawowe potrzeby mieszkańców jest duża. Ważne jest, że zagospodarowanie przestrzeni jest efektem dobrej urbanistyki na etapie projektowania, realizacji oraz zarządzania osiedlem. Również fakt, że w większości obszar badany jest zarządzany przez jedną spółdzielnię mieszkaniową, daje większe możliwości wykonawcze, w ujęciu kompleksowym, gospodarowania przestrzenią osiedla, co wydaje się

korzystne dla podwyższenia jakości życia i adaptacji do współczesnych wymagań przestrzennych, społecznych i środowiskowych.

Analiza zgodności zasad przy projektowaniu Osiedla Widok również wskazuje na pozytywną korelację z współczesnymi wymaganiami. Wszystkie zasady, którymi kierował się architekt Krzysztof Bień w stosunku do zasad kształtowania zrównoważonego osiedla mieszkaniowego oraz koncepcji *smart growth* są spełnione. Wyjątkiem jest zasada VI, która nie wpływa bezpośrednio na realizację zasad zrównoważonego rozwoju. Jest związana z kompozycją układu urbanistycznego osiedla części dotychczas niezrealizowanej.

Korzyści przestrzenne, społeczne i środowiskowe dobrej urbanistyki, nie tylko wpływają pozytywnie na mieszkańców i ogólnie społeczeństwo, ale również na władze lokalne, inwestorów, deweloperów i projektantów. Dobrze zaprojektowana i zrealizowana, wielofunkcyjna tkanka miejska, jest stosunkowo odporna na zjawiska kryzysowe i stosunkowo dobrze można ją adoptować do zmieniających się warunków.

Literatura

- [1] Bobrowik A.: Środowisko wielkomiejskie zespołów mieszkaniowych jako element jakości życia ich mieszkańców, *Architectus* 2 (12), 2002
- [2] Dembicka – Niemiec A.: Realizacje zasad zrównoważonego rozwoju na przykładzie wybranych osiedli mieszkaniowych Opola, *Studia Miejskie*, tom 14, 2014, s. 103-116
- [3] Mierzejewska L.: Zrównoważony rozwój miasta – wybrane sposoby pojmowania, koncepcje i modele, *Problemy Rozwoju Miast*, zeszyt III, 2015, s.5-11
- [4] Ratajczak Z.: W pogoni za jakością życia. O psychologicznych kosztach radzenia sobie w sytuacjach kryzysu ekonomicznego, *Kolokwia Psychologiczne* 2, 1993
- [5] U.S. Environmental Protection Agency, <https://www.epa.gov/smartgrowth/about-smart-growth> (dostęp: 30 września 2022 r.)
- [6] Zaniewska H., Thiel M.: Środowisko mieszkaniowe w zrównoważonym rozwoju miasta i osiedli – aspekt społeczny i urbanistyczny, *Czasopismo Techniczne*, z. 3-A, 2007, s. 312-322

STRESZCZENIA i INFORMACJA O AUTORACH

Agnieszka WŁOCH-SZYMLA*

UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE, SPOŁECZNE I ŚRODOWISKOWE SOCJALISTYCZNYCH OSIEDLI MIESZKANIOWYCH A REALIZACJA ZASAD ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU – CASE STUDY**Słowa kluczowe:** socjalistyczne osiedla mieszkaniowe, zrównoważony rozwój, inteligentny rozwój przestrzenny, jakość życia

Celem opracowania jest identyfikacja realizacji zasad zrównoważonego rozwoju na przykładzie kształtowania się przestrzeni osiedla mieszkaniowego Bronowice Nowe w Krakowie. Analizie zostały poddane przyjęte zasady projektowania osiedla architekta Krzysztofa Bienia oraz aktualny stan funkcjonalno-przestrzenny osiedla według uwarunkowań przestrzennych, społecznych i środowiskowych. Analiza funkcjonalno-przestrzenna wykazała wysoką zgodność z współczesną interpretacją zasad zrównoważonego rozwoju w świetle uwarunkowań przestrzennych, społecznych i środowiskowych. Analiza zgodności zasad przy projektowaniu Osiedla Widok Krzysztofa Bienia również wskazała pozytywną korelację z współczesnymi wymaganiami zrównoważonego rozwoju.

* dr inż. arch. Katedra Gospodarki Przestrzennej, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Studiów Miejskich, Kolegium Gospodarki i Administracji Publicznej, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków, +48 12 293 5700, wlocha@uek.krakow.pl

Agnieszka WŁOCH-SZYMLA*

SPATIAL, SOCIAL AND ENVIRONMENTAL CONDITIONS OF SOCIALIST RESIDENTIAL ESTATES AND IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT - CASE STUDY**Keywords:** socialist housing estates, sustainable development, smart growth, quality of life

The aim of the study is to identify the implementation of the principles of sustainable development on the example of the development of the space of the Bronowice Nowe housing estate in Krakow. The adopted principles of designing the housing estate of architect Krzysztof Bień and the current functional and spatial state of the estate according to spatial, social and environmental conditions were analyzed. Functional and spatial analysis showed high compliance with the contemporary interpretation of the principles of sustainable development in the light of spatial, social and environmental conditions. The analysis of the compliance of the principles in the design of the Krzysztof Bień Housing Estate *Widok* also indicated a positive correlation with contemporary requirements of sustainable development.

* Ph.D. Eng. Arch., Department of Spatial Development, Institute of Spatial Development and Urban Studies, College of Public Economy and Administration, Cracow University of Economics, ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków, +48 12 293 5700, wlocha@uek.krakow